

ПРОСВЈЕТНА БИБЛИОТЕКА

БУРА ЈАКШИЋ

ИЗАБРАНЕ
ПРИПОВЕТКЕ

ЗАГРЕБ 1949

СПАХИЈА

I

СПАХИЈА

Богат!

Богатство му се не да оцени. Та, ево, пређи целу земљу банатску, па хоћеш ли наћи онако дивних долина као спахилук господина Н...? Па онда потражи човека који би се могао похвалити да на томе земаљскоме рају толику просторију својом назива, као господин Н...

Мати среће није тога родила!

Јер гле! Колико је земље међу Бегејем и Моришем, све је његово, и још му се погдекоји окрузи тога неизмерног богатства, те масне црне банатске земље, по обалама реке Тисе пружају.

Па ко живи на тој големој просторији? Ко обде-лава ту пусту многу земљу?

Сиротиња, бедна сиротиња, којој се још нико не навиче веровати, коју Немци и данас у својој злоћи »Рацима« крсте, а коју су Маџари 1848. само »вајтом« називали.

Та је сиротиња радила на тој земљи. Радила би и данас за туђу корист, а само за опстанак свога худог живота, знојем би натапала ту природом благословену, а Богом и сиротињом проклету земљу — али јој спахија не даде више; он скиде с ње своју немилосну милост, да је дошљацима с далеког запада поклони.

Богатство, можеш ли бити благословено?...

Сиротињо, можеш ли не клети богатога?...

Ти радиш, цели дан радиш; мршава ти тело пробија зној, зној цури с коштуњавог лица твог; радиш, а увече те чека посна вечера, тврда постеља; и нико те не гледа, само један милостиви Господ, који рече:

— Знојем лица свога да солиш хлебац свој...

А он шта чини?

У паркетираној сали двора његова, белим као снег чаршавом застрта стоји софра, у сребрном посућу стократно се огледа светлост запаљених свећа, слуге у корпама носе скупоцено вино од којег неколико бутела више кошта него твоја очевина и дедовина.

Не сећа се он вас који од умора ни воде не могосте окусити, него, са сребрним пехаром у руци, овако весели своје госте:

— Господо, љубазни пријатељи, будите вољни, будите ми весели, пијте! Нек тече мадера, шампањ и токајско: у ваше здравље ништа није скупо! Па баш да му је од рубина и смарагда пена, а течност од злата, исплатио би га једнојесењи род мојих равница. — Живели!

Банда свира »туш«, тресу се прозори, јечи равница. Тако му пролази ноћ.

Ујутру, кад је вас по трећи пут зној облио — њему коњушар редом изводи чиле бедовије с мермерних јасала.

— Заповеда ли ваше благородије Султанију?

— Султанија ми много ногама баца — нећу данас њу јахати.

— Маркиза, ваше благородије?

— Маркиз ми жестоко каса, нећу ни њега!

— Желите ли Лигу или —

— Мухамеда ми изведи! Жешћи је од тигра, хитрији од муње!

Два послужитеља му изводе хата. Мисир га није видео. Енглеска не познаје таквога.

Он седа на-њ, за њиме понизни извршници жеља и страсти његових: ишпани, инспектори, фервалтери и

пандури — сви се за њиме журе; али пред њима клетва продира, а стопе им проклетство следи.

Каткад ће тако у трку прегазити понеко сирото детенце. Али кад чује како страшним јауком за њиме мајка врисне, зауставиће мамна коњица, а сасвим хришћански, с цртама пуним добродетељи, извадиће по једну десетицу и, пруживши је ојађеној мајци, овако ће је тешити:

— На, драга, мати си... а имаш ли још које дете?...

— Немам, господине! Ниједно више немам! Оно ми је јединче, па и оно, гле, како је крваво!...

Тада ће његово благородије, тронуто овако жалосним призором, шаком потапкати два-три пута беснога Мухамеда по врату, и, обрнувши се своме фервалтеру, заповедиће му:

— Овој ћете сиротици из мога амбара три мерова жита поклонити!

— Та читаво им колено — скупивши збрчкане образе на поругљиво смешење, додаће фервалтер, — не вреди ни по мерова ваше чувене пшенице.

— Ха, ха, ха! — слатко ће се насмејати иншпектор. — Господин фервалтер као да је особито наклоњен овим Рацима, ... По мерова једно рацко балавче! Ни по луле дувана! ... А, друго, ваше благородије није га добро ни прегазило, само што му је руку ваш несравњени Мухамед очепио а то се може срећом назвати, јер Рац само онда не краде, кад руку нема!

— И онда краде — рећи ће ишпан.

— И очима краде — задовољно потврдиће иншпектор.

Сви, дакле, једно мисле, једно желе, осећају — сви тебе мрзе, моја сиротињо српска!...

Твоја те рођена крв, што си за своје угнетаче пролила, куне! Проклиње те земља коју си од оних кршних јунака, Турака, отимала, да је својим гонитељима поклониш...

II ЧИЧА МАТА

Пуста је равница.

На друму се нико не види само један старац полако корача, као човек који се на дугоме путу уморио. Истина, обућа и руво показују сељака из оближњих села, али ход — уморан је. Прошло је седамдесет година како сиромаш старац путује... Или зар растојање између колевке и гроба није пут?... Пут је то жалостан, тежак и кршан пут; само се ономе мили коме је мати судбина још пре рођења сваку стазицу живота својом свемоћношћу изравнала.

Ал' старац као да беше пасторче судбинино.

По челу и по лицу остави му она тужан траг своје немилости. Свака је година онде урезана, а по тим урезотинама упиле се оне ситне мале борице, те приповедају свакој црној години за многе грке часе, за многе дуге неиспаване ноћи. Теме му је глатко, нема на њему ниједне длачице, као ливада са које је тврди богаташ и последњи цветак покосио.

Старац се обрте на све стране, као да би хтео видети иде ли ко за њиме. Некога ишчекиваше.

Са високог насипа виђаху се беле кућице удаљених села, белеше се звонаре бачке и банатске; а само погде које дрво шарало је својим китњастим зеленилом непрегледну монотонију богатих равница.

Старац погледа у земљу:

— Ох, земљо, тврда ли си! Тврђа од срца наших гонитеља!

И суза му кану из мутних очију.

— Не прима нас ни земља, ни небо; земља нас мрзи, небо нас презире! Деспоте нам у тамницама уморише, војводе и јунаци изгибоше! А Марков буздован не изиђе из мора сињега, да разгони плеву душмана наших...

Сад се зачу топот коња.

Старац се трже, погледа насипом, а поглед му дође тамнији, чело му се дубоким борама натушти:

— Спахија!

И он се диже, како би се удаљио, али га већ стигоше.

Спахија беше добре воље:

— Расте ли вода, чича-Мато?

— Расте!

— Ал' неће претећи насипа?

— Не може!

— Не може, ха? — понављаше спахија са задовољством.

— Одавна, још за твога покојнога деде, Бог да му душу прости, беше све друкчије: слободна вода, слободни људи; ишли смо сваки својим путем, по долинама се вијаше шевар и трска, њоме је сиротиња покривала своје кућице и земунце, њоме се грејала, њоме је марву хранила; — а ти узапти воду, подиже једну сиротињу да сама своје худо богатство спали; ми спалисмо трску, узорасмо ти и покопасмо непрегледне равнице; допустио си и да ти сејемо земљу; ал' кад је нашим знојем нагнојисмо кад дође време да и плод беремо с ње, шта си онда учинио?... Бог те не видео! Довео си из далеких земаља Швабе, њима даде нашу муку, своју земљу...

Старац застаде, и суза му удари из мутних очију.

— Па добро, чича-Мато, земља је моја, могу је дати коме хоћу.

— Мбш, а зашто не?... Душа је драгоценија од пуне земље; па кад си њу опаклио, кад си њу ђаволу предао, а зашто не би и земљу могао Швабама дати?...

— Унгехерт! Со ајн керл¹... Не слушајте га, ваше благородије, — рече фервалтер.

— Хоћемо л' га бити?... — додаде с пакосним осмехивањем иншпектор.

Спахија ћуташе.

Чело му дође озбиљније, боре, које донде ниси могао на њему приметити, набрекоше, ноздрве се раширише:

¹ Нечувено! Такав безобразник!

— Говори, просјаче!

У старца синуше очи, усне му задрхташе; хтео је нешто рећи, али од бола није могао.

— Говори, просјаче! Лопове! — понављаше спахија.

— Ево ћу ти казати све што ми душа осећа — а много ми на душу лежи, голем је терет срце моје притискао... Криво си ми учинио, господине! Назвао си ме просјаком, а отац ти беше просјак; — рекао си да сам лопов, а отац ти је харао и отимао... Да, ти не знаш, млад си још — ал' гле ове седе косе!... — И старац се опица својим сувим прстима за седе зулове. — Ово глатко теме још се многих тужних годиница сећа, још ти и деду памтим!...

При тима речима старац застаде као да би хтео из неке невидљиве књиге прочитати догађаје од неколико столећа.

— Јест, деда ти беше ваљан, Бог да му душу прости!... Баш као да га гледам на његовој сурој бедевизи како нас води у бој на Турчина, на душмана... Кад свршисмо рат с Турчином, кад га изгнасмо из ове проклете земље, светли је цар распитивао за јунаке који су се у тима бојевима одликовали, па је чуо и за деду твога, Дели-Крстовића. И ћесар га позва себи у Беч и овако га милостиво питаше: »Шта желиш да ти за твоје сјајне заслуге дарујем? Казуј, сине! Твоје јунаштво је целу моју милост задобило: ишти блага, ишти земаља, ишти што ти срце зажели, моја ти милост ништа неће ускратити«. — »Богат сам, светла круно: од баба ми је остало небројено благо! Али сиротиња српска, коју сам за твој престо у бој водио, гола је и гладна: њојзи подај земаља, њој даруј блага, јер јој је све на пустоми Косову пропало.« — И цар даде све оно чиме је твога деду нудио. Све што ти данас својим називаш... јест, господине... све је то наше било!...

— Луд је — рече фервалтер.

— Бесан је — додаде иншпектор.

— Треба га на ланац везати — нашалио се ишпан.

А спахија, набравши густе обрве, потмулим гласом изрече:

— Старче, даље!

— Хоћу, господине!... У старога Дели-Крстовића беше син — твој отац — неваљала срца, тупа разума, и нико њега није волео. Али се ни он никада и ни с ким не упитиваше за повољно здравље. Мрзео је на све, само је себе љубио. Презрео нас, другаре и једноплеменике родитеља свога, па се поче с туђинцима пазити. Даваше гозбе у њихову част. За софром се његовом није више чула миља српска песма ни здравица. Све се изменило: Маџари и Немци заузеше оно место које је наше било за твога деде! Уместо разговора о мегданима и бојевима, почеше се мекушни говори о девојкама и господству. Буди Бог с нама! Али ти деда не могаше живијем очима гледати поквареног сина. Он умре. А син му Никола — тако ти се звао отац — ожени се, и узне Немицу. Од оно доба увукоше се неки попови у његову кућу, пуно беше тих црних мантија. Бадава је наш седи отац-Димитрије у двор му одлазио да га по закону причести и исповеди: све су то већ пре њега некакви вратрови учинили. Он опакли душу, примивши туђ закон и туђе име. Заборавио је нас, заборавио је на славу имена очева, те нагрди име Дели-Крстовића. Знаш како се назвао? Ево ћу ти ја казати: Керестеши Миклош!...

Ту старац застаде. Ко ће знати зашто: или да се одмори, или у срцу сузу да угуши... И тек пошто је тешко уздахнуо, овако поче:

— Бог га убио! Небо га не видело!... Оде код цара, а за њиме, као верни другари, зли саветници и подли развратници; одоше и наговорише га, те узне од нас све што је наше било и даде твоје оцу. Ми смо, и онда још мислили и надали се: наш је и наш ће остати! И не могаше нам се а да се с њиме не поносимо. Али он и другу немилост у милостивога ћесара испроси: из далеке немачке земље послаше му Немце, да нашу земљу, да нашу крв населе... Та цар је милостив!...

Спахијско срце као да се умекшало: лице му дође сетно, блаже, реч тиша; и овако је чича-Мати проговорио:

— Старче, поштујем и ја спомен мога деде! Па кад си још с њиме ратовао и војевао, ево, учинићу ти све што могу добра да ти учиним. Шта желиш? ...

— Ја, господине, ништа! Али не заборављај од кога си корена, то те молим! Не презири своју колевку! Разгони те Швабове од себе: они ти душу трују! То су змије које ти крв кваре! То су ђаволи што те у пакао вуку! ...

Спахија ћуташе, фервалтер је грискао усне, ишпан погледа чича-Мату и чисто му се клео осветом; а сви остали умукосе од стида и гнева.

Чича-Мата се лаганим кораком спустио с насипа, а спахија ободе бесног хата и нестале га у диму од праха.

III

РОБОТА

У половини смо јула.

Много је оштрих српова и бритких коса своје сјајне оштрице затупило; многа је снажна рука малаксала, док је са непрегледних равница покосила питому пшеницу! Али сада је све покошено, увезано и у големе камаре садевано.

Сад још треба да се оврше и да се то чисто злато, та банатска пшеница, у големе спахијске амбарове саспе.

Још синџ је пандур с лесковим штапом у руци, закуцао на свачија врата и онако званичним тоном викнуо: »Сутра свака кућа по два коња и по једног човека да пошаље на роботу; вршиће се спахијско жито ...«

Бадава се погдекоји сиромашак изговараше да је самац и да ће и његово жито на њиви пропасти, спахијски служитељ не даде се умолити:

— Господин ишпан заповеда! ...

То беше кратки одговор вернога пандура, али то мало речи, тај кратак одговор, и најокорелијега би опоменуо на покорност ...

Сунце је већ на заходу.

Они који су имали боље коње, оврхли су вршај и већ лопатама високо бацају румену пшеницу, да је ветар од плеве одели; а људи слабијега стања још унаокруг гоне малаксалу кљусад, како би и они још пре мрке ноћи довршили трудан посао, па да одморе малаксало тело, да у мирном санку забораве јаву, али је неће заборавити! Та и санак је срца немилостива: патнику и мучнику још црње муке, још ужасније патње у немој поноћи износи.

Неки су довршили посао, па, опруживши уморно тело, одмарају се на оној црној земљи по којој им је читав дан зној падао.

И чича-Мата је сео да се одмори, наслонио се на један сноп, а мутне му очи гледају у даљину. И никад мира, никад покоја! ... Да бедне старости! ...

До њега наслонио се младић један на вилу којом је сламу претурао.

Диван стас! Очи дубоке, тамне, чело високо, а као мермер бело, нос прав, мали црни брчићи бацаху танку сенчицу преко чисто румених уста; дуга црна коса изгледаше као црн оквир око мермерне слике. Својим чврсто урезаним цртама више је личио на неки идеал Микла Анџела, више на војводу, него на простог ратара.

И он је упро своје велике црне очи у даљину. Можда је тај мирни, тужни поглед пратио последње зраке сунчеве, можда је мислио на будућност, а можда се сећао прошлости? ... Ко зна ...

Ратар је он — а ратар ћути! Навикао је на муке, па се не уме тужити, нема он речи. Срце му се цепа, душа му болује; али не уме јекнути, не уме рећи: »Боли!«

А и коме ће, кад га нико утешити неће?

Ратар је он — а ратару нема утешитеља!...

Около њих радише сељаци, псоваше, гураше се, бише сироту стоку која, изнемогла, једва се могла кретати.

Али отац и син, чича-Мата и његов дични Марко, удубени у своје мисли, нису од свега тога ништа чули ни видели.

Нису видели ни самога ишпана који с пакосним осмехом посматраше њих двојицу.

До ишпана је пандур вешто шапутао једном Немцу до себе, а ишпан је за потврђење пандурових речи климао главом.

— Дакле довече? — рече риђе косе и пегавога носа Немац.

— Довече: кад се смркне и кад се сви ови Раци уклоне — додаде ишпан. — Само морате пазити да вас нико не опази, а нарочито Раци. Ферштандн?...¹

— Ај јо!² — тврђаше броћасти Немац...

— И још нешто! Колима морате кроз рацко село проћи, и то најпре оним малим сокачићем што води од баре, а после лево, поред чича-Матине куће. Ту ћете присути за једну мерицу жита. Ферштандн?

— Ај јо! — одговараше Шваба.

— Али ако ме види боктер? — додаде мало замишљено с лукавим осмехом риђо.

— Махт нихц!...³ О томе се ви не старајте, само се чувајте Раца.

— Хоћу!

И с тиме оде броћасти пријатељ господина ишпана...

¹ Разумете ли?

² Дакако!

³ Ништа не мари!

— Чича-Мату морамо упропастити — или ће он нас упропастити. Он је један од свију одметника на кога још њихово благородије нешто полаже, и то све због свога деде, који је, међу нама речено, исто овако глупи Рац био, као што су и ови скотови... Војевали су заједно! Ха! Ха! Ха!... Па како она стара дртина уме сладити ту војничку славу, још би се и њихову благородију прохтело да се пораци, па да с овим лоповима иде негде на војску! Ха! Ха! Ха!... Често га виђам, а нарочито откако се с овом матором кугом разговараше, где по читав сахат посматра паңцир и скупо оружје свога, као што чича-Мата казује, витешкога деде. И она маза јединица још му слади те стародревне гатке. Па онда узми ту глупост: Од неког кратког времена почела је са оцем, њиховим благородијем, и српски по двору говорити! Ја управо не знам ни где научи, ако није од оне вештице маторе... Е, јесте чули, Франц: ако овако устраје, и ако му сад не узмогнемо дојадити, онда се слободно можемо враћати на неплодни песак наше гладне Немачке.

Ишпан ућута, а своје пакосне очи упро је у чича-Мату који у тај мах с некаквим умиљењем гледаше свог јединца:

— Хоћемо ли дома, Марко?

— Па нису ни комшије спремни. Ето, чича-Милисаву помалаксаше коњи, па тек сад довршује вршај, а већ и месец излази, па треба и вејати и радити и у амбар носити! А видиш, бабо, и он је стар, и њему су малаксале руке; па онда: оно девојче —

— Које? — питаше чича-Мата, осмехнувши се.

— Та његова Јела!... Слаба је, сирота, млада: те бих остао да им помогнем.

— Синко, па доста си радио, уморан си и ти!...

— Доста! Ал' они су слаби, а ја... ја могу још радити.

И месец изиђе. Људи се, један по један, разилазише кућама својим, само оста чича-Милисав на вршају са својом лепом Јелом.

Њима се приближи Марко:

— Чича-Милисаве, иди мало до мога баба, поразговарај коју; а ја ћу овде жито бацати, а Јела ће метлом трнити.

Јела је оборила очи. Али је послушала.

Скупивши своју црну дугу косу, повезала је белом марамом, да јој се свиона коса не упрља, узела је дуги трн и својим белим ручицама повлачила је по руменој пшеници.

IV

НОЋ

Све се умирило, све је тихо, само се погдекоји класак пшенице, што непокошен на стрњици оста, с благим ветрићем хладовне ноће разговара; он му се тужи, приповеда му. Казује како је до скоро имао милионима другова, па како га сви изневерише, како под бритком косом немилостивих људи попадаше. Казује како га самоћа тишти, боли, како је остављен, па, превијајући се до голе земље, братими ветар, да му усамљен живот не штеди.

А ветрић, можда из сажалења уздахнувши, полаже га, прекрхана, сува, матери земљи.

Све је мирно.

Него сад као да се чују нека кола? Али мора да не иду утрвеним путем, него све по мекој стрњици, где само сува сламка и понека узнемирена птица прне; па је опет све мирно и тихо као наред гробља.

Кола иду даље као нека сенка. Пред спахијским амбаром стадоше.

Из кола изиђе један покрупан човек и као змија писну кроз зубе. Нато се појави други, а тај други је спахијски пандур у униформи. Погледаше унаоколо: нигде живе душе, све је одавна поспало.

Што се страже тиче, не бој се, Хермане, — рече пандур, шапћући; — сви су пијани и као поклани спавају.

— Гут! Гут!¹ — додаде онај крупни Шваба. — Али се може пробудити?

— Дobar је проналазак та рацка комадара, не бој се, Хермане: ко се од ње опије, тај се лако не буди.

Сад пандур узео из недара кључ и, туривши га у дебелу кључаницу, окрете га два-три пута, и тешке шарке шкрипнуше.

Унутра у амбару беше хиљадама напуњених врећа све чистом банатском пшеницом; на другој страни беше такођер нагомилано жито, али онако без врећа. Броћаста Шваба узео на раме једну врећу, а пандур другу, и у неколико пута натоварише кола.

— Сад, Хермане, раздери мало ону доњу врећу, па ћеш свуда путем остављати траг све до чича-Матиних вратница. Онда мало постој и проспи пред вратима по више жита, па запуши цак и гледај како ћеш на миру да стигнеш до куће — а оно што однесеш, мислим да је лепа надница.

V

ЧАРДА

»Чарда и цркве једнако Богу годје« — тако је рекао песник, који је, од свога народа глађу морен, само за једно Бога молио: да под оном заставом погине на којој ће написано бити »Слобода света!«

Погинуо је он, ал' за њим оста ропство. Тирани са добро плаћеним слугама оборише заставу, а писмена светога садржаја погазише и блатом своје погане бесвести умрљаше и последњи траг мученичком крвљу написане »слободе«.

¹ Добро! Добро!

Осташе чарде.

Остаде вино, да у његову жару храбри мужеви угњетенога народа дубоких болова сузе осуше.

На левој обали Бегеја и сад се још виде чађаве развалине погореле чарде, али 1799 год. друкчије изгледаше у њој.

Старац један у дугачкој опаклији служаше румено вино својим очајним гостима. Беху то три мужа мрка погледа што за једним асталчићем, ћутећи, сеђаху. Најстарији између њих могао је имати око четрдесет година. Дуги мрки брци му се поред испупчених јабучица чак до ушију повијаху, а обрве му чисто гараву сенку бацаху на и онако црне очи. Друга двојица беху млађи и тако личаху један на другога, баш као да су рођена браћа. Смеђе брчиће тек што су почели сукати, али им лице бејаше бледо и увело, као да су већ много у веку своје преживели.

— Још једну ицу вина!

Механџија као да није чуо.

— Ицу вина! Јес' чуо, ча-Миладине, донес' ми још једну!

— Доста ће бити децо! Доста, душе ми! Та како јуче у подне седосте —

Старац хтеде продужити своју умерављујућу беседу, али му у тај мах прекиде реч трећи гост, са оним црним брцима и тамним погледом:

— Још једну, јес' чуо, Миладине, јер ћу је сам наочити!

Чича-Миладин, ћутећи, узне стакло и донесе га, напуњено вином.

— А што ти не сркнеш мало, Алекса?

Тим речима се обрте стари крчмар једноме госту што у другој куту чађаве механе, наслоњен на обе руке, сеђаше.

Беше то личан момак каквога само Српкиња рађа: широких прсију, вита стаса, а младост му се развијаше по белом лицу.

— 'Вала ти, ча-Миладине, никад не пијем.

— А ти бар спавај, одмори се, та од јуче ни тренуо ниси.

— Не спава ми се, старче!

— Сиромах момак, нешто га мучи — гунђаше чича-Миладин онако само у брк.

И муке му мораше срце кидати, јер беше блед, а у очима му се огледаше нека неописива туга.

— Ходи бар седи с нама, синовче, — проговори иза другог астала онај човек са мрким погледом.

— Волим самоћу, бача-Тасо!

— Самоћа мори човека. Хеј, та знамо је ми! Шта велиш, Обраде, и ти, Манојло?

— Знамо, Бога ми! За шест година је научисмо...

— Хм! За шест година нас држаше везане у мраку као псе!

— Па зашто? — питаше чисто загушљивим гласом бача-Таса. — Зашто нас мучише ланцима, мраком, самоћом? Бог их убио!

— Шта им скривисмо?

— Јесмо л' палили? Јесмо ли убијали?

И бача-Таса у своје гневу лупи ицом тако силно у сто да се упрљани прозори као у грозници затресоше, а црно вино као крв се просу по белим рукама ћерћели кошуља.

— Ал' неће нам муке остати неосвећене! Неће, Бога ми! Платиће, све ће да плате, крвници неми!

— Крвљу ће својом платити — додадоше оба брата, Обрад и Манојло.

Утом се отворише врата, и један млад човек уђе у механу.

— Помози Бог! А где је крчмар, хеј, бачика,

— Ја сам крчмар; шта ћеш, синовче?

— Та знаш, чича, имам једну коњ тамо напољу, па би 'тео зоб. Има ли зоби?

— Нема, синовче!

— Има сена?

— Нема!

— Има ли сламе? Па добро, подај му и сламе! А мени да даш једну чокан палинка!

— Маџар! — прогунђа бача-Таса, а чело му дође намрштено, обрве му чисто поклопише очи.

— Па откуд путујеш? — запита га чисто тупим гласом.

— Од Темишвара. Знаш, бачика, терао сам једно коњ на вашар, да је продам — ебата, па нема у људи новаца за тако коњ!

— Зар ти је тако скуп коњ?

— Ваљано, ебата, нема га у читаво Мађарорсаг.

Алекса, који донде ћуташе у своме кутићу, устаде и погледа кроз упрљане прозоре:

— Дobar коњ, сунца ми! А да л' би допустио да га мало опробам?

— Па пробај, баћам урам,¹ само чувај да те не баци!

— Не брин' се, комшија!

И Алекса изиђе напоље и седе на помамна вранца. У први мах га мало заиграваше, а после га ободe и за тили час га нестaде у големој равници.

Кад се после неколико минута вратио, беше врана длака ваљаногa коњa белом пеном ишарана.

— Ти си, баћам урам, рођен баш за ово коњ; не мож' на њега свако човек да јaши.

Алекса уздахну.

— А пошто ти је коњ, комшија?

— Скупо, ебата! Пет стотина воринти сребра!

Утоме се отворише механска врата, и нов гост се пријави.

Ход му је уморан, коса седа, а сто година му је седе зулове чупкало, док не оста теме глатко као оно мртвачка глава, од слонове кости изображена.

— Јеси л' ту, Алекса? Е, откад те тражим!

— Опрости, деда, али знаш — и Алекса се хтео извињавати, али га глас издаде, па је тек неразумљиве гласове изговарао.

¹ Од прилике: »Братац мој!« (Верно: »Брате господине!«).

— Знам, знам — додаде старац; — знам те шта мислиш и шта би ми хтео казати. —

И обрнувши се другом асталу, чисто се зачуди, кад виде ону тројицу. — А откуд ви? Е, хвала Богу, зар вас пустише?... Е! Е! Е!... Та ваљда се и они сетише Бога! Е, безбожника! Па како, Тасо? Богме си, синко, и проседео! А ви, децо?... О, Боже Господе мој, како се изменисте... Да! Да! Тамница! Муке! Самоћа... Ноћ... Добро сте још живи...

— Добро, Бога ми, чича-Мато! Ви како сте?

— Као у тамници: цркву нам затворише, крадом се Господу Богу молимо; што је било ваљаних, одселише се у Русију, неке посекоше, а неки по тамницама труну. Еј, еј, сиротињо српска!

— Проклет био Чарнојевић, што нас у ову земљу доведе!

— Бог га убио!

— Боље и јест, децо, да нас посекоше Турци; бар нас не би оволико мучили.

Мађару, коме се већ досадило слушати разговор од којегa врло мало разумеваше, прође стрпљење:

— Е, па, баћам урам, шта ти даваш за коња?

Алекса ћуташе.

— Да, збиља — примети чича-Мата, — ко беше онај момак што малопре пројезди на некој враној бедевизи? Да дивно ли јаше!

СИРОТА БАНАЋАНКА

Три дана је како непрестано киша пада; за три дана нико није видео оно благо, плаво небо, нити се ико огреја на умиљатоме осмеху провирујућег сунца. Густе сиви блаци прекрилише хоризонт, један другог потискујући, изгледаху као какве тамне слике немирних санова или као црне сенке горостасних планина.

Људи су забринуте гледали у ту страхоту; одлажаху на реку, али ни најхрабрији не смеше на мост ступити — обала се ронила, а бесни таласи, дивље ударајући у дрвене стубове моста, из темеља потресаху трошну зграду човечјег труда.

— Због вас је ова страхота, ви бескућници што не верујете у Бога, што не долазите у свету цркву! — говораху свештеници скупљеној гомилици голих синова, што се, чакљама и будацима наоружани, налажаху на обали дивље реке, да из њених мутних недара ишчупају понеку кладу, да после њоме своју сироту породицу загреју.

— Јест, због вас, ви пробисвети, ви што не поштујете старије, ви што не слушате власти; због вас је ова несрећа, ова поплава! — говораху зеленаши и каишари, којима је баш ово бурно време годило; јер кад ови бесни таласи, ваљајући се с високих гора, са плодних равница усеве упропасте, а трошан темељ јадних колиба у своје беснилу разнесу, онда ће бити јевтина надница, онда ће бедан сељак, гологлав, стајати

на вратима чаршилије, молиће за милост, за једно парче хлеба а газда ће му дати... али ће му сваки залогај загорчати. — И на те прекоре гомилица голих синова ћуташе, баш као да је она крива; или је можда мислила да су то сузе сиротињске, та бујна киша, а ти бесни таласи да је њихова клетва која ће потрести тврдо озидане дворове немилостивих зеленаша...

Све бешње су јурили таласи.

Мост који је донде пркосно пенушећој се страхоти, сад се једним треском распао. Тешким балванима као ситним иверјем играху се бесомучни таласи. Газде, попови и друге ћивте разиђоше се, бледи и упрепаштени, а презривим осмехом гледала је за њима гомилица голих синова коју ни елементи не заплашише.

У тај се мах зачуо врисак у једној кућици која је десно од моста на самој обали стајала; са тавана, с дететом у наручју, викаше за помоћ једна жена:

— У помоћ! У помоћ! Људи, помагајте! Ено се руши већ! Људи, вода!

Из мале гомилице њих двојица-тројица, широких прсију, снажних мишица, храбри момци каквих ћивтински свет ни познавао није, дигоше се смелим кораком и загазише у мутне таласе.

— Избављени су! — повикаше остали који су своје другове познавали. И заиста, један од њих узе сироту жену на рамена и, скоро обезнањену, изнесе је са дететом заједно насуво, а други провали прозор и парче по парче од оне сиротињске тековине додаваше другу који напољу, до половине у води, прихваташе сав тај остаток зноја сиротињског...

Вода је расла.

И већ прштаху греде на трошној згради коју су немилостиви вали онако бесно лупали... Али се син природе већ извукао из колибице и широким прсима цепаше хладну воду, презирући рику разљућенога елемента, и тек се онда обрнуо назад, кад је чуо за собом

лом. Последња нада сироте удовице, та чађава колибица, срушила се...

Са леве стране ћуприје беше озидана од тврдог камена механа — механа прве класе. Механџија је удивљен гледао како се храбри момци са помамним таласима боре.

— Зар за њу, за ту сироту несрећну жену, да се људи даве? Та ни муж јој не беше човек! Та да је био, зар не би бољу кућу својој деци оставио?

Хтеде још и даље једну породицу кудити, али му подрумар јави да је у подруму пуно воде и да већ сва бурад по води плива.

— Зар моје камените сводове, зар моје зидове вода да провали? — говораше богаташким поносом занесени крчмар. Али кад оде и виде, а он се, блед као крпа, врати натраг. Мала гомилица гледала га је, поругљиво смешећи се.

— Људи, што стојите? Помагајте! Избављајте! Та сто сам дуката уложио у пиће! Сто дуката! Чујете ли ви? Ја сам упропашћен човек! Шта стојите! Ја ћу звати полицију у помоћ...

Мала гомилица ћуташе, нико не рече ни речи; али страшном хуком говораху таласи који све већом силом продираху у варош, пред собом рушећи, а за собом пустош остављајући.

— Болница је у води — рече један човек који је из другог краја вароши малој гомилици приступио.

— Хајд'мо у болницу! У болницу! — повика гомила.

— А моје вино? — уздахну механџија. — Помагај! Хај, за Бога! Ах, моје вино! Моје вино!

— Попићемо га, газда! — поругљиво смејући се, рече гомилица.

Рече и оде...

На шпитаљским прозорима видела су се два-три бледа, уплашена лика — то беху болесници.

Сироти! Ишчекиваху помоћ, али пандури, који су се око плота скупили, нису смели прекорачити праг

трошне зграде, на којој су већ и зидови попуцали. Али кад дођоше голи синови, они погледаше један на другог, чисто мерећи своју снагу; али међу њима не беше ниједнога који би се бојао те страхоте.

А кад са прозора једно бледо, врло бледо лице молећим гласом повика:

Људи, помагајте!

Онда не беше више премишљања. Одважни синови јурнуше у опасност. Вода се пенила од силе и беса, а по тој мутној пени пливали су довратници и трула ћерчива разваљенога шпитаља.

И неколико јастука и других лаких ситница изнесоше бујни таласи и играху се њима; пандури, који су с оне стране опасности стајали, викаху:

— Људи, јастуке изнесите! — Али се голи синови на те њихове заповести не хтеше обазрети; него лепо и уљудно запиташе:

— Куда ћемо са болесницима?

— У начелство! Тамо их носите — одговори начелник који је у тај мах на коњу са кметовима у пратњи стигао.

— У начелству је простран ходник — продужи даље, — не само пет-шест кревета, него би се и шездесет могло у тој просторији сложити.

И заиста, Америка нам не би веровала, али начелство беше лепше и дивније здање него и школа и шпитаљ; а чиновници у начелству боље награђени него учитељи по школама и лекари по болницама.

Тако је Јагодина изгледала за време поплаве. То је врло кратак нацрт, неколико тренутака; а и ради познанства са сиротом Банаћанком, тужном јунакињом моје приповечице...

— — — — —
Ходници у начелству беху мермером патосани, по томе мермеру намештено беше пет-шест сламарица, на којима су шпитаљски болесници лежали.

Сиромаси!

Ја сам их видео. Беху то бледа, увела лица. Један средњих година човек лежао је од ране, куршум му је кроз слабину пројурио — за неколико ока кукуруза умало не погибе. Хтео је красти. Сиромах! Можда је и гладан био?...

Одмах до њега лежаше једна стара бака.

Боже мој! Боже мој! Два сина имађаше, па док их је могла својом старом снагом послужити, даваху јој хлеба, а кад малакса, отераше је у шпитаљ.

— У мојој деци је крв и млеко моје — говораше бака у својој занетости, — а у мени је јед њихов и жена њихових; ја сам, сањајући, стрепила за њих, а они се, будни, не сећају своје старе мајке! Ја вичем: »Однеће ме вода!«, а они у дућану броје паре: новац је врео, вода је хладна, а њино срце је лед.

До старице смештено беше још неколико болесника. И они говораху у своме заносу и разлагаху мисли нејасне онако као што долазе човеку у сновима, а израз лица беше им страшан, реч ужасна.

— Мајку ми доведите! — говораше један младић у прљавој сељачкој кошуљи. — Ко каже да она мене не воли? Она само на оца мрзи, а мене воли. Ох, мајко, мајко!...

Други је викао на попове, на власт, на зеленаше:

— Само ми је оног бакрачета жао, што ми га Јова продаде. Хтео га је и попа-Танасије отети да њиме водицу свети, ха, ха!... Какви сам качамак кувао у њему! Баш би га и господин прсто могао кусати. Једанпут сам опекао уста, ха, ха! Што и прсто не окуси, а не би више придиковао како се покојна Магдалена посветила, а његова кћи да је поштена — поштена! Ха, ха! Чусте ли га, поштена!

Неки, опет, од болесника ћутаху тужно и невесело.

Међу тима нашим мученицама беше и једно женско лице особите лепоте. На бледим цртама њеним простира се нека необична мирноћа, изгледаше као да ју је смрт својом хладном руком помиловала.

— А шта је теби тешко, чедо моје? — запитих је гласом у коме је било саучешћа. — Шта тебе боли, дете моје?

Она ме погледа великим црним очима у којима је трептала суза једна; ко зна да ли суза бола, кајања или туге големе?

— На мојој души, као сињи камен, лежи терет прошлости, а садашњост немилостивом руком срце ми цепа.

— Уздај се, душо, у будућност!

По њеним бледим мирним цртама заиграо се тужан осмејак.

— Будућност! Будућност! Ах, господине, оваким јадницима та је реч непозната, наше празне груди не осећају мелем њене садржине, а душа наша, сузама покајања изобилно топљена, заборавила је на наде благу утеху — смрт је све што нам у часовима горког очајања срце разигра.

— Имаш ли оца и мајку? Ил', можда, брата старијега?

— Никога немам, непознати пријатељу, на големе свету никога!... — Глас јој је задрхтао, а по мирним цртама лебдео је неисказани бол уцвеленога срца.

— А пријатеља имаш ли?

— Немам!... И белим увелим рукама покрила је још тужнији израз бледога лица.

— То је тужно!

Она је јецала од бола.

А кад се мало стишала, подиже своје исплакано модре трепавице, погледа ме тужним погледом, па онда, скоро молећи, рече:

— Твоје су црте благе, господине! Мора да ти је срце добро, буди ми ти пријатељ! Ох, кад би то примио! Ала бих срећна била ја! Ја никога нисам имала, никоме не могох исказати своје јаде, сузе су моје на срце падале, зато је тешко као олово; о, господине, о, пријатељу, лакше би било души мојој само кад би

саслушао тугу моју — јер ме нико не хте пријатељским саучешћем саслушати. Буди ми пријатељ, о, добри човече!

Она ућута и необичном пажњом проучаваше црте на моме лицу, нестрпљиво чекајући мој одговор. А кад јој пружих руку, она је притиште на уста и пољуби је — сирота!

Ја узмем једну тронугу сточицу, на којој су обично пандури седели пред вратима канцеларијским, и седнем до ње. Она ми не пушташе руке из својих увелих ручица, миловаше је и љубљаше, умиљавајући се, као дете које није одавно видело своје мајке. А у тужним очима лежаше израз пун благодарности:

— Ах, имала сам оца, пријатељу; али га не памтим. Малена сам била, кад ми га црни попови отеше, па га дубоко у земљу сахранише; па док су они појали, ја сам горко плакала. Хтела сам му покровом мало боље руке и ноге покрити да у земљи не озебе, они ми не дадоше. Желела сам да га још једанпут пољубим, али му они сандук заковаше... Ала су немилостиви ти људи, ти ближњи наши! Ја сам ћутала, а лице сам покрила својим малим рукама, па ништа нисам видела, само сам чула тупу јеку ашова и мотика... И он је, сиромах, доста пропатио!

И низ њено бледо лице потекосе сузе. После ме погледа, жалосно смешећи се:

— О, пријатељу, ала си ти добар човек! Ти ме слушаш, осећаш бољу презреног сирочета, ти тужиш за човеком кога никад видео ниси; хвала ти! А ја ћу то твоје саучешће оправдати, приповедићу ти цео живот једне ојађене породице; гледаћу да ти опишем неправду неваљалога света.

Она је горко јецала.

Ја сам је, тешећи, помиловао по увеломе лицу, чекајући приповечицу сироте Банаћанке.

Киша је падала пљуском, са високих стреја јурила је вода, а напољу по улицама пљивали су пуни и празни сандуци дућана. Подекад би се задрмало и само на-

челство, кад таласи неком кладом лупе о ребра горостаснога здања.

А моја болесна девојка уздрхталим гласом рече:

— Опет ће бити — глади.

Сирота!...

После се лагано издиже, и мирно, оним меканим гласом приповедаше тужну приповетку несрећнога живота...

...Као кроз сан сећам се њега, мога оца. Сироммах! Беше вечито болестан. Свако јутро и вече доносила му је моја тетка млаке воде, њоме је испирао ране које је добио четрдесет осме године; после их је облагао мелемом, који му је добра моја тетка — могла бих рећи: добра моја мајка, јер ја мајчине неге упамтила нисам — додавала; а кад би га рана заболела, шкрипнуо би зубима, а моју добру тетку, која је уз његову сиромашну постељицу брижно ћутала, потресао је свакада бол њезина брата кога свом снагом љубљаше.

Сироммах отац, осећао је да ће скоро дан покоја доћи, дан вечитога мира.

У гробу је вечита тишина! Је л'те, пријатељу? Онде је мирно, немо — говораше јадно девојче жалостивим гласом, — и ја ћу умрети, али за мном неће нико заплакати... Та ко је још плакао за оним сувим коровом што га ветар зими по глаткоме снегу котрља? Он нема рода, он је увела, погажена биљка, играчка ветрова, сува простирка каљавим ђоновима, па му је и оно милост кад га неки сиромашак за огрев употреби: умире бар с уверењем да је некеме користио!... А ја?...

Она је ућутала, сирота, а по увеломе лицу заиграла је румен која се каткада виђа и на образима умирућих.

... Да, да, драги пријатељу, — рече она, — као што је сироммах отац мој у томе тужном часу бола свога прорекао, тако је и било.

Беше некако марта месеца празник неки, не могу се сада сетити какав. Тетка ми се лепо обукла: на њојзи чиста сади кошуља, на глави црна свилена марама с белим пегама, а на препегачи чисто црвена основа са ситним плавим цветовима, хаљина загасито жута с танким белим пругама; и на мени чиста кошуљица; а стац ми метнуо око врата црну пошу с кратким, ситним фронцлама, преко поше су падали чисто бели колири од кошуље, прслук беше од црне свиле с белим округластим дугмићима, на ноге је обуо опанке, а беле сукнене обојке лепо је притегао црним каишима.

»Може неко доћи, Маро«, — рече тихо мојој доброј тетке. — »Празник је; а и волео бих да ми ко дође, да се мало поразговарам... Е, баш сам жељан људи и света!... Не знам где се мој стари пријатељ Марко толико забавио? Има, ваљада, две-три недеље како нам није дошао?... То виш, Маро, није лепо од њега! А, ево, и сама знаш како смо живели: ни два брата рођена нису боље! Кад се оно Дишкрећани стадоше у својевољеце уписивати, заједно се уписасмо, заједно смо и војевали... А затим, дубоко уздахнувши, додаде, сироммах: »А кад ме оно на Башахиду ранише, он ме је на својим леђима изнео из битке... Тек, свакако, мислим да ће ми данас доћи; него ти, мала моја Грлице (тако су ме сви у кући звали), отрчи до Симе бербера, пољуби га у руку и реци му да донесе своје маказе и бријачице, да се мало уљудим«.

Ја сам га послушала.

Берберин дође, поздрави се лепо с оцем, извади из неке модрикасте марамице свој жути тасић; а мој отац дохити једну малу трногу сточицу, посади се на њу и мирно гледаше преда се, невесело и замишљено.

»Нећемо се дуго бријати, мајстор-Симо, не! Баш сам се ових дана гледао у огледалу« — рече, сироммах, — »ал' као да нема прилике да ћу те много мучити«.

»Каква мука, брат-Обраде (оцу ми беше име Обрад), каква мука, човече? Само дај, Боже, здравље, а ласно ћемо за то!...

Хтеде мајстор-Сима и даље да говори, али се отац намргоди и ћуташе, дубоко замишљен.

»Хоћемо ли и косу обрезавати?« — запита га мајстор-Сима.

»Режи, мајсторе!« — рече отац...

Мајстор узне маказе, па је отсецаше све прамен по прамен, да сву лепо изравна. Један прамичак паде му баш у крило. Отац га, сиромах, узне, загледа се у њега, посматраше га, преврташе у сувим рукама, па некако невесело проговори:

»Пре неких времена беше и ово врано као зивт, а сад је побледело као и лице што сам га јуче у огледалу видео... Кажу: Бог! Божја воља... А кад ми трипут кућу запале, кад ми пет куршума кроз тело продере... је л' и то божја воља?... Мајстор-Симо, јесу л' и тебе Маџари поробили?...

»Јесу, брате Обраде«, — рече мајстор-Сима. — »Читав су народ поробили, проклетници!«...

Видела сам како су мајстор-Сими у рукама маказе задрхтале, и, поред свега што је мајстор-Сима радо говорио и приповедао, ућута се замишљено; а после полугласно рече:

»И видиш, брате Обраде, како настаде време да нам опет они суде!«...

»Јест« — рече отац. — »Победиоцима суде побеђени, над мужевима владају кукавице!... — Је л' правда то?«...

Мајстор-Сима је свршио свој посао, тетка га понуди столицом. Мајстор-Сима седе, а тетка донесе у једно стакоце комадаре, па га понуди: »Пиј, мајсторе!«

Мајстор наже стакленце, па се окрете моме оцу. Наздрави му и пружи стакло, па рече:

»Спаси Бог, брате и комшија!... Али времена пролазе, а сваким даном све црња и гора долазе!... Пре нас газише Немци, а сад и Немци и Маџари... Ти већ слабо куд идеш, болестан си, није ти ни замарити... Ал' веле да је дошао неки царски комесар у нашу Кекенду, па још говоре да је Маџар!... А при-

јатељ-Макса шнајдер, још ми је и то казао да га познаје; па вели да је и он од оних што су палили Кекенду... Но већ то је међу нама речено!«...

После тога говора узне своју качкету и спремаше се да иде. Отац му нуђаше на услугу два грошића:

»Узми, мајсторе, неће бити право бадава да газиш блато.«

»Људи смо« — рече мајстор, — »данас сам учинио ја теби, сутра ћеш ти мени... Збогом, брат-Обраде!«...

Отац и тетка се ућуташе. Беше ми нешто тешко на срцу. А ја сам седела на банку до вруће пећке и слушала сам мирно како мачка преде... Боже мој!... Онда сам се још умела и насмејати, а сад?...

Тако ми седимо; а испод стола диже се псето, дође до врата, ушћули и стаде режати.

»Иди види ко је!« — рече ми тетка. Али у тај мах се отворише врата, и уђе у собу чича-Марко.

»Добро те се и ти закани!... Е, е! А где си ти, човече?«...

»Боже, Обраде, на великој смо ти муци: све од Сегедина, па овамо преко Бечеја и Елемира, градимо поред Тисе долму«

»Тако је то: јуче пушку, а данас ашов и лопату!« — рече отац. А чича-Марко продужи:

»Веле да Тиса топи околне спахијске земље«...

»Да, да, јуче пролевасмо за цара крв, а данас за спахије!«...

»Дошао је и комесар«...

После тога настаде тихо шапутање. Тетка их је познавала: знала је да, кад имају нешто тајно да разговарају, не маре да их ко слуша, па макар и најприснији. И она изиђе. После тога донесе бео везен чаршав, да га простре по столу. То је чинила само да се нађе као у послу, а после је узела стакоце, па га допунила ракијом и метнула на сто.

»Не треба, Марко«, — рече отац, — »Ми ћемо сад да идемо у маџистрат; него додај-дер ми ону опаклију«. — Тетка му додаде опаклију и заогрну га

њоме, хтела му је нешто и рећи, али он већ узе свој дугачки штап и лагано, ослањајући се на чича-Марка, одоше обојица.

»Куда ли ће?» — рече тетка за себе. — »Сигурно због тога несрећнога комесара?... Боже мој, Боже мој! Шта ли неће овај наш јадни народ препатити!... Пре перзекутори, пушта-комесари, сабље и наџаци; а сад нам посла цар комесаре, џандаре, винанце, полицаје, рихтере и шулрихтере; па нас сви ти глобе и цеде, сви стимају... Тек да не назебе, није кожиха обукао: мора да је нешто хитно?»...

После тога изиђе напоље у кујну и стаде спремати ручак. Ја сам остала у соби и облачила сам своју малу лутку у разне шарене крпице; после сам јој мазала обрве, правила јој нос и уста. Кад је све то било готово, а ја је положим поред маћке, да мало спава...

Уједанпут чујем како ми тетка устрављено врисну. Ја скочим, уплашена, истрчим напоље...

Ох, господине! Грозна је то слика што сам је у томе часу видеала. Никад је не могу заборавити.

Чича-Марко држи ми оца преко среде, у њега бледа глава клонула на груди, из носа и уста тече му крв, те грозно шара белу кошуљу, а до његових ногу лежи моја тетка, рекао би мртва... Сирота, кад је видеала брата у крви, пала је у несвест!...

Чича-Марко једном руком отвори врата, па онда лагано, с највећом пажњом, положи сиромаша на његову сиромашну постељу. Затим захити једним лончетом из шавоља хладне воде, те ми попрска тетку по лицу.

Тетка полако отвори своје мутне очи и завераше, упрепашћена, око себе, па онда уздахну:

»Ох, Обраде!... — Марко, а где је мој брат?»... питаше у највећем страху чича-Марка, а Марко рече тихо али мирним гласом: »Ено Обрада, Маро! Чувај га; а ја ћу сад с доктором доћи».

Тетка погледа у жалоснога брата, заљуља се, рекао би да ће наново онесвеснути, ноге јој задрхташе,

и она паде на колена до његова кревета. Затим је дуго плакала, а отац је само јечао, а крв му је крчала на модрим уснама, и не могаше ништа разумљиво проговорити. Једва си могао чути испрекидане слогове: »Ма...цари... а сада Немци... крв нам ис...пи...ше...»

»Опет се нешто страшно морало догодити, опет је крв пала«, помислила сам у себи, па сам чисто уплашено гледала кроз прозор. Бојала сам се да не дођу сад Немци, да нам сиромашну колибу запале!... Али они не дођоше, а дође чича-Марко с доктором.

Доктор беше Јеврејин, ружна изгледа човек: лице му беше суво, ишарано црвеним пегамма, брада ретка, риђа, а очи му нисам смела ни погледати, тако су биле пуне пакости... Имали бисмо ми и својих лекара, те каквих ваљаних младића, али су господа у нашем Дишкрету чудни Срби! Сами своју крв презиру; помажу туђина, подижу га, славе га... а свој рођени пород бацају у блато.

Кад је ступио у собу, није ни погледао у оца, није се ни машио за шешир, него онако хладно, свирепо рече, пишући нешто по хартији: »Ви буђете спат' мирно!... Ферштанди?...»

После се мало као замислио; а кад је видео стакло с ракијем на столу, он још нешто додаде на хартију плајвазом, па чисто љутито проговори: »Дер керл хат фил ксофн!«

Чича-Марко је разумевао нешто немачки, па му одговори: »Господине, Обрад не пије!«...

Доктор га љутито прекиде: »Штиле!... Сви Раци буђет пијанице!«...

»Господине, он је болестан још од буне, а сад га је господина комесара џандар кундаком ударио у ребра тако немилостиво, тако силно, да се обезнанио... Помозите му, господине!« — мољаше чича-Марко.

»Жандарм јесте царско човек! Ферштанди!... Он не бил' ударен, он буђе много пил!«...

Утоме ми отац зајеча и погледа више тужним него гневним погледом у чича-Марка. Марко је разумео ње-

гову бољу; он намаче шешир дубље на очи, па онда тихо приђе доктору и дохвати га за раме (ко не познаје Банат и Бачку, рекао би да му је нежно прислонио руку на раме), па му танким гласом рече: »Господине, ви нисте човек!« ...

Доктор га, забезекнут, погледа и полугласно рече: »О, ди ферфлухтен рајбер!« ...

»Напоље, ниткове!« — викну чича-Марко, ухвати доктора за гушу, па га избаци напоље. Лекар је сав дрхтао од страха. Тек кад је изашао на сокак, онда се осврте, погледа још једанпут у кућу нашу, па онда претећим гласом нешто проговори и оде ...

Чича-Марко је гледао, кад деца посеку прст, а они поспу то место сољу, и крв престане; па је и он метнуо једну малу прегршт соли у велику чашу воде, и додаде је болеснику. Он је дршћућим рукама прихвати па је отпио до половине, а мало после и другу је половину попио, и заиста му је било лакше: могао се и разговарати, па нам је испрекиданим гласом приповедао за последњу несрећу што га је снашла.

Наши су Дишкрећани тражили неке рачуне и нека, још пређашњим царевима потврђена права. Царски комесар прећаше им робијом; а како би их лакше заплашио, удараше на то како је он царски човек.

Онда мој отац раздрљи рањене груди, па му, увређен, у свом гневу повиче:

»Ти си палио ову нашу Кекенду заједно с осталим бунтовницима ... а ове су груди за цара и за наше право пет пута рањене! ... И ти си царски човек ... а ми скотови које ћеш ти само ради једне воље на робију гонити!« ...

Није све ни изговорио, сиромах, а комесар викну: »Бунтовник!« ...

Два-три жандарма навале на њега и тераху га напоље из дворане ... Један међу њима удари га кундаком у слабину; он падне, а чича-Марко га донесе кући ...

То је било марта месеца, а маја га сахранише ...

Леп је то месец, тај мај! ... И гробље је у њему лепше: на сваком гробу цвета по једна ружа, а босиљак својим тужним мирисом мирише.

Али на његову гробу беше све тужно: црна, скоро ископана земља покриваше мртваца; чело главе прост неофарбан крст, на њему један венац од смиља, жут као што му је и чело било, кад су га у гроб полагали; до њега беше један пешкир привезан ... И данас се питам: зашто ли га привезују? Да ли да се њиме сузе убришу? Ил', можда, зато да њиме бол привијемо? Моје су сузе текле на гроб, а бол срца мога гроб ће утишати.

»Хајде кући, Грлице!« — рече ми тужним гласом добра тетка ... — »И онде ћемо плакати!« ... додаде јецајући ...

Ох, за плакање је свугде на свету места, пријатељу мој! То се нигде не брани ... Људи завиде веселом осмеху, а сузама се смеју ...

Ми одосмо кући. У њој је све мирисало на тамјан што га је попа у кадионици потрошио. Тетка се наслонила на прозор и гледаше замишљено у залазеће сунце, а низ лице јој тецијаху сузе ... Није викала, није кукала ... Беше то нем бол који је дубоко корена ухватио.

И ја сам немо ћутала, и моје мале груди стегоше големи јади, а ја не умедох проговорити ... сузе су говориле ...

Већ се смржавало, кад се тетка од прозора диже да промени место. Узе столицу, метну је до очеве постеле, наже главу на његов јастук и тихо јецаше: »Сад немам никога, Грлице моја! Он је умро« ...

И она ме је, јецајући, загрлила и љуљаше ме сетно на своме крилу. Осећала сам како нам се сузе уједно слезају. Баш као малени потоци што праве голему реку, тако су и наше ситне сузе створиле море заједничког бола.

Од то доба не прође дан а да нисам тетку видела где плаче. Њена туга за братом беше неизмерна. Више

пута би се загледала у моје очи и онда би бризнула на-ново у плач.

»Исте његове очи!« — говорила би тужно. — »Исто његово лице!« ...

Сирота! ... Ни до гроба га није заборавила.

Дан за даном тужно су пролазили. Никад весела лица, нигде осмеха. Дође празник: тетка постави сто, изнесе оно мало мршаве хране којом сиротиња свој гладан стомак залаже, да овај жалосни живот за неко време продужи; седне за совру, сети се давне прошлости, а сузе јој теку низ збрчкано лице.

»Некад је -- вели — и у овој колиби било срећних дана! ... Али их ти, Грлице моја, ниси упамтила: давно је како је срећа прекорачила праг ове наше кућице, да се више никада не поврати ... Дође Божић или Ускрс (мајка ти беше још жива: весела, млада, а хитра као веверица; отац твој младић каквога само Дишкрећанка може однеговати, а ја на удају девојка), поседамо тако за пуну трпезу: не знам чије је лице руменије, чије ли је око веселије; а твој ће отац задовољно рећи: — Маро! Данас је Божић, Маро! ... Па гледај да ми што лепо отпеваш. Нек знају — вели — и ови наши Кељови да данас Раци светкују! ... — Ја сам певала. А сад? ...

И она опет тужно зајеца.

Тако су ми пролазили дани и године, у вечитој тузи, вечитој самоћи. Каткада дође нам само чича-Марко.

»Маро, — вели — треба порцију платити.«

Тетка му каже да нема, па макар јој и кућу продали.

»То неће бити« — храбри је чича-Марко, — »док сам ја жив! Не! ... Нећеш ми ти, сестро, остати без крова, а и дете« — вели чича-Марко, показујући на мене, — »треба нешто да наследи по чему ће оца спомињати!«

Други пут опет дође, пита имамо ли брашна. А кад му тетка каже да нема, он упути врећу са пшеницом, однесе на сувачу, па нам самеле.

Али једанпут не беше Марка код куће, отишао је у Бечкерек послом неким; а уместо њега дође његов син Алекса.

»Рекао ми је бабо да вас походим: можда ће вам што требати?« ... рече стидљивим гласом мојој тетки, мене и не гледајући.

Тек кад пође кући, и кад сам га ја до малих врата испратила, погледа ме својим великим грахорастим очима:

»Грлице, ала си нарасла! ... Та ти си већ велика девојка! ... Па што те тетка не пушта у коло? Ја ти већ идем, и момци веле да ја најбоље играм.«

»А ја ти, Алекса, и не знам играти« — рекох му, тужно осмехнувши се.

Он ме погледа, пун саучешћа, па онда стидљиво, чисто ине гледајући ме, рече: »Па ево ја да те учим, Грлице!«

»А куд ћу ја међу онолике газдачке девојке? Оне су све у свили, а ја? ... Ја сам сирота девојка, без оца и мајке.«

Он ме посматраше мало подуже; па онда ми, оборивши очи доле, тихо проговори: »Ти ћеш зато опет бити најлепша девојка у колу.«

»Не могу, Алекса, ја не могу!«

Он онда рече: »Па нећу ни ја ићи у коло!«

Рече и оде ...

Кад је то говорио, глас му је задрхтао, а врела рука дотаче се моје руке ... Ја не знам шта ми је било али сам сва задрхтала и ни о чему нисам мислила до само о њему: он није био више преда мном, а ја сам га опет видела; није говорио, а опет ми се више пута чинило да ми, као неки гласак танане врулице, његов глас до ушију допире.

»Шта је то?« питах се сама ... И једва сам чекала да га опет видим ... а, овамо, кад нам дође, ја бих хтела да побегнем некуда, али не могу: стојим и гледам ону врону косу што му густим праменовима кружи бело као снег чело; гледам му у велике грахорасте

очи, и само кад ме он погледа, а ја се осврнем настрану и, као да сам нешто крива, ја га не смедох гледати.

Од онда нам је све чешће долазио: сваки други дан; па ако више пута и не сврне, а он бар прође поред куће... Кад га видим, ја се сва стресем, срце ми силније закуца, увече не могу да заспим — мислим на њега...

Једнога дана стојим ја на малим вратима и гледам непрегледну равницу, што се од наше куће далеко простирала; нешто сам се дубоко замислила, ко зна о чему сам сањала. Тек нисам чула како се он у својим лаким опанцима к мени прикрао... Не рече ми ни речи, само ме гледа. Ја тако блага погледа, у онаким сјајним очима, никада нисам видела!... После ме помилова по образима, па ми умиљато, чисто тепајући, проговори: »Грлице, ала си лепа!«...

Осећала сам како му рука на моме рамену дршће... Ја сам сва претрнула, учини ми се као да ћу оног часа пасти. Утом чујем из куће где ме тетка зове.

»Збогом, Алекса!«... рекох му ја, а глас ми је на уснама изумирао, једва се и само шапутање чуло.

Он ми, ћутећи, притиште руку и оде...

То беше први пламен, моја прва љубав, као што људи, који никада нису љубили, у обичном говору казују... А зар има две љубави?... Има ли два живота?...

Дође вече. Тетка је легла да спава, а ја изиђем напоље пред кућу; ту сам дуго на једној клупици замишљено седела.

Месечина као дан.

Издалека се чуо лавез паса, све се друго умирило, само понека врулица својим ситним звуцима пресеца нему тишину.

После тога занеми све, и човек и животиња; само што се ветар каквим увелим листом игра... Он зашушти, а ја се тргнем — мислим: он је!... Није ми казао да ће доћи, а ја га чекам!... То је чудно!... Алексина је кућа далеко од наше, на другом крају Ки-

кинде, а ја чујем како врата на његовој авлији шкрипе!... Хиљаду нас кућа раздваја, и ја видим како, огрнут дебелом opakлијом, кроз најдаље сокаке пажљиво корачајући, све ближе нашем крају долази!... Он мора доћи, мислила сам.

Поноћ је...

Ја видим издалека једну тамну сенку, после чујем како opakлија шушти.

Он је!

И ја бих хтела да уђем у кућу, али не могу... Сва дршћем као у грозници, а лице ми гори... Страх ме је од њега, бежала бих; а, овамо, сваки бих прамичак његове густе косе с хиљаду пољубаца обасула...

»Добар вече, Грлице!«... протепала Алекса својим звучним гласом. — »Ето, отерао сам коње у ергелу, па тек мислим: баш ћу да прођем поред ваше куће... Одавно те нисам видео!«...

Од подне до поноћи!... Та то је читав век заљубљенима!...

»Помакни се мало, Грлице!« вели он, седајући до мене на клупу. Ја бих хтела да идем, али ми колена клеца...

Он баци свој дугачки штап и улар на земљу, после се окрене мени, па ме само гледа.

»Грлице, ал' си дивна!«...

После ме узе за руку.

»Ја те љубим, Грлице!«...

Ја оборим очи доле, а бела кошуљица ми се тресе на узбуњеним прсима.

»Теби је зима, моја мила Грличиче?«... питаше преко мог голог рамена... После сам осетила како ме љуби... Ах, та хиљаду пољубаца разблажаваше пламен на мојим дршћућим уснама...

Не, не, драги пријатељу, то беше један једини пољубац који ми целу горчину мучнога живота и данас на увелим уснама слади...

Тако нам прође ноћ, умилна ноћ!... И данас кад месец проспе сетне зраке по луговима и по долинама,

мене обузме нека неисказана туга, нека чежња, ишла бих некуда, тражила бих, гледајући сузним очима у те бледе месечеве зраке; али га срце никада наћи не може!... А мени остаје само жеља да у овакој бајној ноћи, мислећи на своју преминулу срећу — душу испустим...

После се скоро никад и не раздвајасмо; наше две куће постадоше једна иста. Дође време жетви. Ја и моја тетка идемо те им помажемо руководити, прашити и плевити; па кад тако њино свршимо, а они дођу те нама помажу да и наше мало сиротиње увеземо и овршемо.

Те јесени дигосмо на таван неколико метара пшенице и двоја-троја кола кукуруза: то беше све!...

Година шездесет друга беше мршава претходница страховитој шездесет трећој години...

Беше то као оно црна врана, што над мртвом лешином најпре пракне, да јој после, подмукло ћутећи, месо раздире...

Зима прође на миру; али се већ око Ускрса ужурбала сиротиња и тражаше од богатијих својих суграђана помоћи; али залуду!... Њихово срце беше тврђе од гвоздених брава на вратима њихових кошева и амбарева...

»Зар скитницама и бескућницима да издамо нашу храну« — рекоше — »а наша деца да гладују!... Дајте нам новаца, и ми ћемо отворити гвоздена врата наших житница«.

»У сиротиње нема новаца!«

»Нема ни хране!«... одговараху немилостиви богаташи.

»Поскапаћемо од глади!«

Они слеглоше раменима и ћутаху...

Наша је кућа посљедња у Брежанском крају. Кад погледам кроз прозоре, видим непрегледне Галати, равницу која се, као зелено језеро, пружа чак до Карлова. Ал' овога лета не беше на њој ниједног зеленог стручка: све суво, црно... Изгледало је као да се какав

необичан пожар догодио, после којег остаде само гар...

Сирота стока залуду је тражила по тој сувој пустији бар један стручак зеленога листа, да њиме своју дивљу глад разблажи... Гладна и жедна говеда тумараху без чувара по големој Галати и чупаху суво корење из земље. Дође подне, сунце припече, а ми чујемо рику жедних крава и јунади.

Тетка забринуто гледа у последњу врећицу брашна...

»Грлице, — вели — још који дан, па нећемо имати хлеба!... Ено, гледај како говеда скапавају од глади: тако ће и сиротиња падати пред вратима немилостивих богаташа«.

Око Светог Илије већ си видео бледа и изнурена лица где тумарају, гладна, по сокацима. По баштама си виђао понегде зелен ластар од винове лозе. Дође човек, откине га и онако лакомо — рекао би суманут је — прогура га с лишћем заједно. После бежи из баште, бојећи се да га газда не осети. Изгледа му као да је неко злочинство учинио, као да је нечувено благо некаквоме бесном богаташу похарао...

По ћошковима се виђаху деца. Седе жалостиво; побледеле уснице само им се мичу, из њих не чујеш гласа; од глади су промукла, само чујем као неко шапутање: »Гладан сам!... Хлеба!«...

То је све што може гладно створење да изустити, а оно ти друго казују мутне очи, бледо, увело лице и напред испружена сува ручица, која чека на залогај хлеба од мимопролазећих.

Једнога дана дође чича-Марко. Лице му беше тужно, забринуто.

»Имате ли хлеба, Маро?« — пита тетку, а она му жалостивим гласом одговара: »Богме, Марко, данас смо ја и моја Грлица последњи залогај поделили!«...

После се окрете мени и питаше ме: »Јеси ли гладна, Грлице?«...

Ја сам покрила лице рукама, а горко јецање казиваше му шта ми малаксало срце осећа.

»Не бојте се« — рече чича-Марко, — »код моје куће биће још за неки дан хлеба; поделићемо оно што је преостало; а, ево, тврде људи да је мађистар позајмио од неких белгиских капиталиста новаца, много новаца, па да су за те новце купили жита и брашна и да ће раздавати сиротињи, како би је од глади сачували!«...

После подне дође нам Алекса и донесе нешто мало брашна. Тетка извади из крова на кући нешто трске — јер не беше скоро у целој селу сламе — заложу фуруну, умесила је хлеба. Био је, истина, црн, с пројним брашном помешан, али га ми слатко поједосмо.

Гледала сам господу кад ручају: пуна им је софра лепога јестива, па једва жваћу. Ах, господине, они не знају шта је то глад!

После неколико дана дође опет чича-Марко. Најпре је нешто с тетком шапутао, а после гласно проговори: »Хајдемо, Маро, до мађистрата, да примимо оно мало брашна — већ колико нам даду, Маро!«...

И они одоше.

Тамо мора да је било сила гладнога света, јер се тетка с Алексом тек доцкан увече вратила кући... Алекса је на леђима носио врећу с брашном.

Кад је скинуо врећу с леђа, а он ме погледа: поглед му беше тужан, лице бледо. Хтео би нешто рећи... али ћуташе. Ја сам разумела тај поглед: жалостиво је он говорио: »Хеј, Грлице, моја Грлице, да тужне ли дане дочекасмо!... Орасмо, копасмо, плевисмо, па где где баш залогаја нема, да се заложимо! А они који се нису знојили једу печења!«...

Кад је тетка изашла напоље, а он ме пољуби... сад му већ нисам бранила да ме љуби, нисам се из његова наручаја отимала... Ох, та он ми беше милији него хлебац гладноме желуцу!

»Грлице«, — рече ми, — »и твоје је лице увенуло, и твоје су очи тамне, упале!«...

И ја сам видела како му крупне сузе теку низ бледе образе.

»Ал' ваљда ће још једанпут доћи они леви, они весели дани?« — тешио ме је он...

Ја сам уздахнула... а душа ми је очајно слутила: никад више!...

И заиста, наслутила сам своју и његову несрећу.

У нашем мађистрату се договорише сенатори и главни људи да се у свакоме квару нашег града наместе по неколико казана који ће гладним кувати јела, да не скапају од глади.

Али је и то било као с брашном. У брашно које су сиротињи делили, трпали су песка, да буде теже и више; а у мршаву чорбу којом су сиротињу хранили, нису метали меса ни масти: то беше налик на врелу, јако опарену и посољену воду која само стомак дражи, него на какво друго јело...

»Узми лончић, Грлице, па иди до првог казана, да ти уделе што за јело!« — рече тетка изнемоглим гласом.

Ја одем у подне на казан.

Тужан је у то доба био приказ око тих казана. Бледа, мршава лица пружају дршћућом руком своје лончиће, да им се од те посне хране што удели, а кувар им, под надзором неких људи, једном големом варјачом сипа на сваку главу по једну кашику. То је све за један дан и једну ноћ.

Узнем лончић, однесем кући; тетка узме једно парченце од тога песковитог хлеба, надробе у чорбу, па онда ручамо... Управо, ми и не ручамо, него само загрејемо и осолимо стомак, да после што више воде попијемо.

Тако смо чинили свакога дана... Иста бледа и измучена лица око казана, а и људи су исти што ту мршаву милостињу деле.

Само једнога дана не беше тако.

Одем ја с лончићем по ручак... али око казана сва сиротиња стоји гологлава, па и сами људи што чорбу деле беху гологлави.

Нико се не миче, нико не говори речи, ни они што су најгладнији не смедоше отворити уста да заишту хране; сви су бојажљиво упрли очи у једнога човека, гледају у њега и чекају шта ли ће он рећи...

Тај у кога су сви упрли своје страшљиве погледе, беше неки велики господин: дојездио је на хинтову, а на угсјеним коњима сијали су се сребром искићени хамови. Ја га донде нисам виђала, али једна жена, бојажљиво шапћући, рече у себи: »Баш је то господин комораш!«...

Сад сам знала ко је: човек који је за време глади хранио сиротињу, па се отуда обогатио!... То је чудно, али је истина!... На њему беше капут бео као снег, а на глави ношаше од панаме шешир. Ја тако господски обучена човека донде нисам видела. Стас му је био ома-лен, трбух мало испупчен, а лице округло, црномањасто.

У добрим и плодним годинама, кад су сви људи сити и пити, за тако лице могло би се рећи да је ле-пушкасто... Али оно његово здравље, онај весео без-брижан поглед, оно поносно држање, здрави, једри и румени образи, према оним тужним изразима сакупље-не гладне сиротиње... беше гадно, несносно!... Ја га не смедох погледати...

С њиме је дошао још један човек, висок, смеђ; за њега рекоше да је биров... Он је све до гладне године био сув, мршав... а те несрећне године, кад су наши образи од глади пожутели, кад је нама брига и невоља очи замутила... те године се — господин Зарић својим дебелим трбухом почео одликовати. Он је, можда, у сво-ме изобиљу на то и заборавио; али они који су своје јадне колибице за будзашто испродавали, баш у то вре-ме кад је он богате салаше на најлепшим крајевима ки-киндскога хатара куповао..., ти нису заборавили... ти не могу заборавити!

Онај мали господин даде знак куварима да сипају. Гладна сиротиња јурну без свакога реда на казан, пру-жајући својим сувим рукама гараве лончиће; а онај мали

црномањастии господин, љутећи се на толики неред, викаше: »Свиње!... Скотови!«...

Она баба што је преда мном стајала, кад су јој усуди оно мало чорбе, посрну, сирота, те јој се сва чорба из лончића просу... Она је склопила руке, те је, сирота, молила да јој наново успу, али онај црномањастии господин строго се обрецну на сироту бабу: »Била чу-вати, кад си гладна, а не мерити очима туђе пор-ције!«...

Сирота баба пишташе од глади: »Умрећу, госпо-дине!«

Господин се весело насмеја: »Не умиру вештице тако олако!«...

Сад дође и на мене ред.

И мени се учини да ме с неком особитом пажњом онај црномањастии господин од пете до главе мери... Затим се примаче једном од наших куvara, па му не-што пришапта.

Тај коме је он нешто казивао, дође к мени, па ми, тихо осмехнувши се, рече: »Ходи, дете, господин има нешто да те упита«...

Међутим, господина је нестало с ходника, а кувар ме уведе у једну собу.

Црномањастии господин ме најпре посматраше, по-сле, милостиво осмехнувши се, зглади с мога чела ону густу неочешљану косу, помилова ме по образима, па ми тихо, чисто шапћући, рече: »Овако дивни образи не треба да буду тако бледи, увели... Отсад ћеш свако подне у овој соби ручати«.

Ја сам од страха дрхтала као прут.

Он се саже, загрли ме и хтеде ме пољубити... Ја сам вриснула и пала на земљу.

Жена овога куvara, домаћица од те куће, утрча у собу, диже ме, плашљиво гледајући у љутитога госпо-дина; после ме изведе напоље, даде ми мој лончић, па ме упуту кући, тужно гледајући за мном.

Предвече нам дође Алекса... Ја му све исприпове-дам шта је са мном тога дана чињено... Његове мутне

очи плануше љутито, по бледим образима разлила се тамна румен увређенога љубавника.

»Нећеш ти више, Грлице, ићи на казан! Ја ћу тебе хранити, нећеш ти отсада знати шта је то глад!«... Тако он говори, а усне му дршћу од љутине.

Кад је било око пола ноћи, он оде. Ја нисам знала шта ће он да чини; али сам видела да он у себи нешто страшно спрема.

Кад је било пред зору, он дође, спусти једну пуну врећу на земљу, па ме онда пољуби. Глас му дрхташе од раздражености:

»Грлице, ево јела!«... Даље није могао ни речи проговорити.

Ја припалим жижак што је свакад на пећи стајао — његово слабо светлуцање бацаше своју жуту светлост на изнурене црте мога несрећнога љубавника.

Он, дубоко ћутећи, сеђаше на банку, а главу је заронио у две суве руке; поглед му беше укочен, очајан, упрт у један незнатан предмет наше сиромашне собе... Ја сам га са стрепећим срцем посматрала, после му се примакох ближе; а кад сам се дотакла усницама његова високог бледог чела, он се као иза неког немилог сна трже, погледа ме оним великим грахорастим очима, па онда се тужно осмехну.

»Грлице, јеси ли гладна?« — питао ме је необично узбуђеним гласом... — »Видиш: ја сам се ноћас добро постарао! Имаћемо у изобиљу барем за пет-шест дана; али Грлице, онај лончић мораш разбити!« — додаде некако потмулим гласом. — »Нећу ништа да те потсећа на срамне намере онога неваљалца!«...

После се диже и одреши врећу.

Мени синуше очи у неисказаној радости. Та ни у најроднијим годинама нисам видела толико слаткиша, колача и печења, као што те несрећне ноћи.

»Грлице једи!«... — рече ми Алекса нежним гласом. — »Понуди и тетку: та она, сирота, још прекјуче, како је оно мало несрећне чорбе појела, па више ни окусила није!«...

Ја одох да понудим тетку; дотакох се руком њезина рамена: мислила сам да спава, па је треба пробудити; али је она била будна, отвори очи и гледаше ме, тихо осмешкујући се:

»Шта је, грлице?«

Ја јој пружих неколико од најлепших колачића што су се у врећи нашли... Она лакомо пружи руку, узео колачић, али га није могла прогутати:

»Грлице, ја нисам гладна!«

И она врати остатак од колача натраг...

»Теби је зло, тетка?« — питала сам је уплашено.

»Није ми ништа, добро моје дете, само што не могу да једем.«

После тога је опет затворила трепавице и изгледаше као да спава...

Ја и Алекса гледасмо је забринуто. У целом говору и погледу њезину беше нека необична тишина, нешто што је налик на умор, на ону малаксалост која се у последњим часовима јавља.

Тако смо проживели скоро недељу дана... Сирота тетка већ није могла из постеље устајати; беше мирна, тиха, једва си јој дисање чуо, а изгледала је као свеци што их по црквама виђамо.

Кад је једнога дана чича-Марко дошао, њему пођоше сузе на очи, па само што уздахну: »Маро! Хај, моја добра Маро!« А она га погледа, али као да га није ни познавала, јер не показиваше никакве знаке радости или друге какве узбуђености. Склопила је наново очи и ћуташе као обично.

Чича-Марко је дуго посматраше, пун туге и саучешћа, па онда онако полугласно, као да сам за себе говори, рече: »Тешко да ће жива осванути!«

И он се није преварио. Кад је изјутра дошао, моја добра тетка лежала је мртва на својој јадној постељици.

Срце ми се стегло, ћутала сам, не могући ни речи проговорити, ни сузу пустити... Осећала сам сав терет своје усамљености.

»Сад сам сама« — рекох чича-Марку, — »сад сам право сироче!«...»

Чича-Марко ме милостиво поглади по глави, али ме не умеде ни једном речицом утешити.

А може ли за ово сироче и бити утехе?

Капелан протин не беше тога дана код куће, па је зато сам прота дошао да је сахрани. Кад је ушао у нашу сиромашну собицу, погледао је зловољно око себе. По самом изгледу његову видеда сам да му је неправо што овако јадној сиротици мора да прочита последњу молитвицу. Затим се окрете чича-Марку, који је с прекрштеним рукама гледао у мртваца.

»Жо ти је ова жена?« — питао га је прота опорим гласом.

»Сестра мога побратима, оче прото!« — одговори чика-Марко, дубоко уздахнувши.

»А ко ће за погреб да плати?«...»

Марко не одговори ништа, само што га је, ћутећи, гледао... Али кад је видео да прота на његов одговор чека, он сасвим мирно додаде: »Оче прото, од глади је умрла!«

Прота га је разумео.

»Од глади?... Ал' ако ми станемо све сахрањивати који од глади поумиру, онда ћемо и ми од глади умрети!« — рече прота, мећући петрахиљ на врат.

А у ствари није тако било. Наш кикиндски прота је толико богат, да би могао на овако оскудној години и педесет породица исхранити, па и да не осети... У његовој кући је билијар, купатило; тамо натраг читав парк; за његовом софром се пије шампањер, малага и токај; на његовој госпођи је свила и бриљанти; његови су свакидашњи гости велика мађарска, немачка и српска господа... Али просјаку још није уделио...

Он је прочитао неку молитву, журећи се да што пре изиђе из куће, брзо, онако, отприлике, као кад човек има посла, а мора на улици да се с неким здрави.

Однесмо мртваца... и ја остадох опет сама, сасвим сама: као мртавац кога сродници и пријатељи оставе у

гробљу, па се после својим кућама разиђу, да још за неки дан приповедају жалостиве или веселе приче о покосјникову животу.

И ја сам, одиста, тако осећала као да сам у гробу. Она четири влажна зида наше собе изгледаху ми тамни, хладни, баш као земља на новоископаној гробници...

Срце ми се стегло; из очију ми није канула ниједна суза; несбична тишина овлада целим мојим створом; лед се својом мразном кором ухватио око мога скрушенога срца; на душу паде ноћ, тама у којој око није могло угледати ниједне звезде, ниједне искрице наде...

Страшно!... Долазило ми је као да сам жива сахрањена, као да сам стохвати дубоко под земљом. Дисање ми беше тешко, а крв се по жилама једва мицала.

Тако ме је застао Алекса.

Кад је ушао, не рече ми ни »Добро вече!« нити што друго; само ме је загрлио, а десном је гладио моје густе вितिце што су ми низ тужно лице на земљу падале. После ми љубљаше уста, трепавице, чело... То ме све трже из укочености у коју ме је неисказана жалост бацила, и ја, савладана тугом, падох на његове груди, па сам ту на њима плакала дуго и горко.

Ох, да знате ви, драги пријатељу, каква је то наслада пролевати сузе на грудима верног пријатеља или љубавника!... На његовим грудима бих век проплакала, у његову загрљају била би ми и туга сладост. О, колико пута сам ја баш тим сузама плакала; колико пута сам за том неописаном тугом тужила!

Али све прође, а ја остадох сама!... А у мени, у тој вечитој самоћи мојој, ништа друго не оста, само један сан, тужна успомена, немиле слике из давне прошлости... То су моји другари који ће над мојим гробом као остављена сирочад процвилети...

После пола ноћи диже се Алекса да иде.

»Куда ћеш?« — питам га ја; а он ми збуњено одговара: »Знаш, Грлице, продали смо једном Јеврејину

наш виноград, па идем тамо, да узмем нешто мало хране, а, ако може бити, и новаца. Видиш какво је време: не зна човек шта носи дан, шта ли ноћ».

»Али зашто идеш свакад у по ноћи? Зар није боље да дочекаш дан?»

Он ме погледа збуњено; а после се, ваљда, досетио, па ми скоро измењеним гласом стаде набрајати узроке зашто тако чини:

»Видиш, Грлице, — вели — има у нашој Кикинди много људи што скапавају од глади, па човек као није рад да и други дознаду да у њега има новаца и хране: свет би навалио на њега, те би и њему нестало — па куд ће онда?...

Кад је видео да ме његов одлазак узнемирује, а он ме је, нежно по увеломе лицу милујући, тешио: »Почивај ти, Грлице, и умири се: неће проћи ни два сата, а ја ћу опет код тебе бити... да не будеш сама, никада више да не будеш без мене!»

После тога огрну опаклију и оде, да се после два сата врати, да ме више никада не остави саму!

У тузи и у несрећи постане човек мислилац... И ја сам почела мислити. Мишљах о прошлости, па од те разорне зграде стварала сам себи у мислима будућност. Али је ли ико од грбничких плоча зидао палате у које ће веселе госте и пријатеље дочекивати?... А моја прошлост?... Све сами црни гробови!... Тужна је то грађа за будући живот једног сирочета!... Па кад сам у мислима довршила те своје црне дворе, онда сам се мислила: кога ћу да сместим у те големе тамне сводове?... Зар своју љубав?... И њега, свога љубавника?...

Тако сам у мислима и заспала. Сни ми беху још ужаснији него јава. Идем ја кроз кикиндске улице, и у крилу носим све најлепше јестиво што ми га је оне несрећне ноћи Алекса донео, а за мном јуре све нека гладна и изнурена лица и као пружају руке, да ми на силу поотимају храну коју сам, као понуду, мајци носила... — »Не дирајте!» — преклињала сам гладну го-

милу. — »Та, за Бога, мати ми умире од глади!»... — Гладна се гомила разиђе, али дође онај господин у белом капуту и панама-шеширу; поглед му беше строг, лице намрштено, левом руком ме је ухватио за раме, а десном је из мога крила бацао јестиво: »Нема хлеба ни за тебе, ни за твоју мајку!... Скапајте од глади, кад сте јогунце!...» — И он се примаче да ме опет пољуби. Ја сам се отргла од њега и бежала сам. Јурећи тако кроз сокаке и скакући преко шанчева, оставим Кикинду за собом, а сан ме пренесе на Галатско поље... Лутала сам по тој пустој, опрљеној равници, тражећи макар и капку воде, да само поквасим осушене уснице, али нигде ни капке; и ја, малаксала, падох под једну еведру, где пастири зими од северних ветрова заклањају овце. Мислила сам умрећу; али ми у томе часу притрча однекуд Алекса. »Грлице, шта ти је?» — питаше ме, тужно осмешкујући се. »Воде!... Само једну кап воде!»... — Он се маши руком у недра, извади један мали судић чуднога изгледа. (Ја онаки никад нисам видела, само то једанпут у сну). Форма му беше као у оних колачића што се на вашарима продају, а претстављају срце човечје; само не беше шарен, него чисто црвен, као да је у крв умочен... Он ми га дршћућом руком додаде: »Узми, напиј се, Грлице! Вода је мало врућа, а није ни чудо: та двадесет је година како је у недрима носим!» — Ја прихватих судић и хтедох се из њега напити; али кад сам се усницама дотакла његове течности, ја се сва стресох... Беше то ватра, витриол, што ми је усне и језик опрљало.

Утом се тргох иза сна.

Сва сам се тресла као прут. А кад сам отворила очи, видела сам свога Алексу. Он се нагнуо над мојим креветом, па ме љуби...

То беху последњи пољупци.

Он беше рањен... Крв му је лопила из уста и из рана.

То беху крвави пољупци...

Ја сам сва претрнула.

»Крв!« — вриснух. — »Алекса! Та зар не видиш да си сав крвав?« ...

Он је ћутао; а из очију му потекоше сузе. По бледим уснама трептале су као рубини румене капи проливене крви.

»Алекса! Алекса, шта си то учинио? ... О, мој несрећни љубавниче! Моја крвава заштито!« ...

Даље нисам умела проговорити, сузе су ме хтеле угушити, и ја падох на његове рањене груди. Глава ми је клонула, колена су ми, од препасти и бола, клецала — једва сам осећала и пољупце његове којима ми је хладне образе жегао. А после чух његов тужан глас где ми у испрекиданим звуцима приповеда несрећу која се догодила:

»Грлице мене су ранили, баш кад сам похару извршио ... Мене ће ухватити, Грлице, а ти ћеш остати сама ... па ће те и глад, и беда, и невоља — и људи ће те мучити!« ...

После је дубоко уздахнуо.

»Ал' ево!« ... И он ми дршћућом руком пружи један мали завежљај хартијица ... То беху банке од незнатне вредности: две-три петице, неколико сексера и једна форинта ... То беше све благо за које је своју поштену крв пролио! ... Ужасна времена, где се дијамант за крпу продаје! ... Где се парче окорела хлеба животом купује! ...

»Ово ће ти бити доста« — додаде тужним гласом, — »да до Београда доспеш; а кад ја преболим и кад ме пусте из тамнице, и ја ћу за тобом« ...

Истина, рана не беше опасна: могао је лако преболети, јер гониоци његови не смедоше му близу прићи, него су издалека револверима пуцали на њ. Набој је био слаб, и куршум је отскочио од његових груди; а то што му је на уста појурила крв, то беше више од узбуђености, од душевног и телесног напрезања.

Ја сам одбацила те несрећне хартијице од себе. Он их покупи, па ми их силом тури у недра.

»На, на!« — додаде он журно. — »Узми ово, па бежи, Грлице! Бежи од глади! Беж' од непоштења! Бежи одавде ... Тамо, веле, с оне стране Дунава и Саве има још људи, има човечности!«

Ах, пријатељу, како се у животу често варамо! ...

Шта сам му на то могла одговорити? Шта сам знала радити? Љубила сам му рањене груди, густим прамењем косе своје брисала сам крв с кошуље му, плакала сам, јецала сам ... Ох, Боже мој! ... Превијала сам се као црв око његових колена, падала сам пред њега на земљу, преклињала сам, доказивала сам му да ћу га ја умети скрити, да ћу га неговати, да нико на свету неће знати где је и шта би с њим. А кад рана прође, онда ћемо заједно да бежимо ... Али све беше бадава!

»Рањен сам, траг ми је ухваћен, Грлице ... Ја одох; ено где свиће! ... Збогом! Збогом, можда занавек, збогом, Грлице!« ...

Он ме притиште на своје широке груди пољуби ме последњи пут и оде ...

Оде као сенка. Никакав шум нисам чула од његове опаклије или од опанака: пажљиво је корачао све сенком, помрчином, само да га у нашем сокаку не ухвати. Ниједно псето није залајало на њега ... Чак у трећем сокаку чуо се лавез паса и глас његових гонитеља. Ја сам дрхтала од страха, од узбуђености.

Сиромах Алекса! Мој несрећни, мој гоњени љубавниче! ...

Ујутру, кад је свануло, цела је Кикинда говорила како је неки зликовац напао на кућу господина комораша (то је онај у панама-шеширу), како је однео дијамантске и брилијантске наките које је милостива госпођа о празницима и другим разним свечаностима на своје врату носила; приповедали су како се и сам господин том приликом одликовао, како је пуцао на њега, како га је ранио, и како су га пандури ухватили, како су му после оца (нашега доброга чича-Марка) у мађистрату затворили ...

На такве гласове је сиротиња у разним изразима показивала своје саучешће: »Сиромаш чича-Марко! Сирото дете! . . . Е, е, на шта неће човека глад навести!« . . .

Тако је сиротиња говорила. Али богаташи? . . . Пријатељу, у богаташа нема срца, нема душе! . . .

»Што их не поубијаше као псе, и оца, и сина? . . . О, знамо их ми: та то су харамије још од старина, лопови, паликуће! . . . Знамо их ми!« — говорила су господа. — »Тај Марко и други као што су они, три пута су унесрећили нашу Кикинду.«

»Знам ја тог Марка« — рече један, — »кад је косом ударио Чончића по глави!« . . .

»Кад је похарао протину кућу!« . . .

»Кад је убио она три Маџара из Торде!« . . .

»Кад је пуцао на Нађ-Шандора!«

Тако су се они надметали у обећивању, а свега тога као свршетак био је: »Какви је то суд? . . . Што не поубија такве зликовце и харамије, па да будемо мирни код својих кућа и да уживамо мирно наше, горким знојем стечено имање; а не да нас у нашој рођеној кући нападају, пале и харају?« . . .

Од свега тога разговора мени је једно мозак пореметило: чула сам да је и чича-Марко затворен, а то беше доста да ме до лудила доведе.

Чича-Марко затворен! Мој рањени љубавник у тешкоме гвожђу! . . . Шта ће бити од њих? . . . Шта ли од мене, остављене јаднице? . . . Тако сам размишљала, али шта помаже мисао остављеноме сирочету? Ја никога познавала нисам, а мене нико ни погледао није.

Решила сам се да идем служити.

Одох једној мајсторици. Добра жена, имала је двоје-троје дечице. Ја јој се понудих да им будем дадиља. Мајсторица ме је с неким саучешћем посматрала.

»Душо, — рече — и ми се на ову годину једва хлебом хранимо, а како ћемо још и дадиљу држати? . . . Него иди некој госпођи, те, ваљда, те приме!« . . .

Ја одем . . . Беше то госпођа сенаторица на коју ме је мајсторица упутила: жена средњих година, пуна,

једра, црте на лицу правилне, али одвратне, сувише строге: ја се на то лице не бих никад навикнути могла. . . Приђем јој руци, она се осмехну. Осмех јој беше чудан, подмукао, могао би у њему прочитати оно презирање: »Гле, и ова долази да проси!« . . .

Она ме погледа од главе до пете, обарајући и дижући своје дуге трепавице:

»Шта бисте желели?«

И она ме опет мирно и ћутећи посматраше . . . Ја сам осетила како ми крв јури у лице, била сам збуњена, па сам тако и одговарала: »Ја сам дошла, знате!« . . . После сам застала.

»Ви сте дошли!« — рече она, — »да вам уделим?«

Ја сам оборила очи доле, нисам је смела више гледати . . . него тихо, једва шапћући, рекох: »Госпођо, ја сам дошла да служим.«

Она ме је пажљиво мерила.

»Да, да, — рече — на ову годину има слушкиња и сувише: дођу, погоде се, покраду те, па онда лепо отиду . . . Ниси ти за моју кућу; те твоје беле и нежне ручице нису за посао . . . Иди, па се помози на другоме месту.«

Она се окрете с неким поносом и оде . . . Ја остадох сама на степеницама те господске куће. Мислила сам: куда ћу и шта ћу да почнем сад? . . . Из Кикинде нисам мислила одлазити. Хтела сам да видим шта ће с Алексом бити, шта ли с чича-Марком . . . Утом залаја пас у ходнку, а глас госпође сенаторовице пробуди ме из мојих сањарија:

»Зар још ниси отишла? . . . Хеј, Палчика, терај ову просјакињу одавде!«

Ја одох кући . . . Хтела сам плакати, али већ не беше суза . . . А шта би помогле сузе, баш да сам их и потоком лила? Моје ране беху дубље, бол и туга тежи, него да би их неколико капљица тога горкога мелема залечити могле!

Не знам како је то, али самоубијство није ми падало на памет. На то никада нисам ни помислила. А

боље би било да сам зараније прекинула ову храпаву жицу беднога живота!

Решила сам се да идем у Србију... Још тога вечера спремим своје мало кршуљица и хаљиница. Све сам то ушила у једно мало ћилимче, како ћу га лакше на својим slabим леђима носити. Пут беше далек, жега велика, а моја снага слаба.

Кад је зора свитала, ја сам већ била на меленачком друму; а кад је сунце устајало, ја се окретох да још једанпут видим колевку својих јада и невоља, да видим тај шарени суд у који су текле сузе мога очајања, да се још једном нагледам те окречене гробнице у којој су ми младост и нада, љубав и туга сахрањени... Ено, оно висско чађаво здање, то је »курија«. Ту ми рањен Алекса са добрим чича-Марком у оковима лежи; тамо, опет, на ономе крају што је Галатима окренут, под оним сувим багрењем, онде је наша остављена кућица коју су Маџари трипута палили, у којој сам љубила и плакала... А оно тамо где су они бели дрвени крстови... то су гробови!... Онде мирно почивају они што су ми тепали: »Душо! Храно! Голубице! Грлице!«... Што су ме учили да у њихову умилном тепању заборавим на своје крштено име... Јаох, пријатељу, ала су тешке те успомене... Ах, и све сам то оставила за собом, и Башахид, и његово поље на коме ми ујаци четрдесет осме изгинуше... Све је то покрила сива магла.

Ишла сам лаганим кораком даље, нико ме није го-нио, а нико ме није на путу задржавао; слабо сам кога и сретала. Поља пуста, опрљена; читав дан путујеш, а не сретеш само понекога пастира где, с празном торбицом о рамену чува глађу и жеђу изнурено стадо... Прођем кроз село, нигде пса да на те залаје, нико те не пита откуда си и куда ћеш... Сваки види да си патник, па вели: иди с миром и тражи себи хлеба!...

Предвече видела сам издалека где се торњеви са slabим кубетима међу осталим огромним зградама беле; то беше у Банату чувена варош Велики Бечкерек... Ту је у њему жупанијска столица, ту су оне

грозне тамнице о којима сиротиња у дугим зимским ноћима приповеда... Те црне тамнице са својим узаним прозорима издалека се виде; лице им је бело, окречено, али онај који је за њих слушао, или у њима живео, томе се срце леди... Ја сам сва дрхтала, мислећи на свога Алексу... Зар ту, у тим влажним зидинама, да сахрани своју ломну снагу?... Ту, у томе загушљивој ваздуху, да дише и да — издахне!... О, Алекса, о, љубавнице мој!... Па ко ће га питати да ли га ране боле?... Можда ће близу њега у другој мрачној собици, бити отац његов, али они неће један за другог знати? А можда ће се у месец дана по једанпут и видети: син ће са тугом гледати како му је отац за кратко време оседео, како се погурио — а стари немоћан отац видеће сина како му се млађана снага порушила, како му велике грахорасте очи упалоше у главу, а око слепих очију се прелевају у жућкасто-бледу боју оне модрикасте жиле; — видеће, па ће уздахнути?... А трећег или четвртог месеца чуће како се његову сину у влажној тамници ране позледише, затим ће му казати да је умро, па ће га одвести да види сина, и он ће га гледати, дуго ће гледати у свога јединца; неће уздахнути, неће заплакати — него ће лепо подићи оно тешко гвожђе којим су му руке и ноге оковане, па ће се њима ударати у своју седу главу и стрпоштати мртав поред јединца сина...

Тако сам ја размишљала о унесрећенима у својој несрећи, а после сам узела два-три залогаја сува хлеба, напила се на једном бунару који је из крајње авлије на утрину бечкеречку гледао, па сам онде и заспала...

Изјутра опорављеном снагом ишла сам даље; није се ни смркло, и ја сам стигла у Земун. Ту у Земуну беше мало живљи свет, чињаше се као да боље живе него код нас у Банату; видела сам трговце, мајсторе, па и просте људе, где се смеју; па сам и сама била мало храбрија, те сам, онако уморна, лако и мирно ноћ провела.

КРИВОСЕЧКА МЕХАНА

СЕОСКА ПРИПОВЕТКА ИЗ СРБИЈЕ

— И та ваша механа душу ми изједе! — рећи ће једног дана Митра своме мужу Стојадину који се спремаше да некуда одлази. — Знам — вели — да ниси ни сад неким послом пошао, него опет у ту вашу проклету механу!... Ако је тежатник, у механу! Ако празник, у механу! У механи се дочекује вече, у механи зора!... Ја већ не знам како вас и трпи онај погани Цинцарин!...

Стојадин се на таки прекор љутито накашљао, али не рече ни речи — натуче масни вес дубље на главу, па оде, полако поштапајући се, кроз шљивар; а кад је ограду од шљивара за собом оставио, он удари оном стазом што село са друмом везује. А кривосечка механа беше баш на самоме друму који је којекаким странпутицама, од Крагујевца преко Раче у В. Градиште и Пожаревац водио.

Тај се пут и није могао назвати главним друмом, јер везиваше само шумадиска села и засеоке са поменим варошима и варошицама. Главни трговци слабо су онуда и пролазили; тек погдекоји механџија са Стига или други какав ситничар из вароши путовао би њиме, да за своју удаљену варош или село чувене шумадиске шљивовице набави.

— Е, јесам ли ја казала? — говорила је Митра љутим погледима пратећи свога мужа. — Та знала сам ја да ће он у механу!... Јуче је у Рачи продао две овце са јагњадима Цинцарину, половину је онде пропио, а другу ће половину код овог нашег Цинцарина пропити... Бог га убио!... Е, ја не знам, баш као да су га нечим омађијали! Док не беше пошао у механу, певала је кућа Делимировића!... А сад?...

Митра уздахну дубоко.

— Ман' се, нано, такога разговора... — рече млада Стојна која је из једног мрачног ћошета страшљиво слушала говор своје срдите мајке. — Знаш кад се, оно око Божића, наљути све због тог разговора, па те у љутини умало не испребија... Па, нано, боље и да ћутиш!...

— Камена ти могу ћутати, кад оно сваки дан све грђе и црње!

Стара Митра беше добра и вредна домаћица, само мало пољута, а њена дивна ћерчица Стојна, била је, напротив, меке, скоро нежне нарави. Кад би макога у кући, било млађу или старију њену браћу, накарали, она би уздахнула и свакад јој је тешко било да савлада сузе у очима, а ту њену благост и доброту показиваху и необично лепе и благе црте њена лица... Јабучице и вилице нису јој биле, као у осталих сељанака, јаке и испупчене; у струку беше, такође, тања и гипча од осталих њених другарица; а руке, иако је по ваздан копала, трнила и пластила, беху јој беле и обле као млеком наливене; зато су је њене другарице и прозвале Латинка...

— Стојна, чедо моје! Ти си још млада, па и не знаш шта се то све по кући ради... Видиш, од твога деде је остало Стојадину лепо имање: господска кућа, пуна бакарнога и другог посуђа, кошеви и подруми, пуни вина и пшенице, не беше нам стидно дочекати ни самога начелника, а трговци нам и не избијаху из куће... По нашим ливадама и пашњацима пасло је, можда, и више од триста брава оваца и говеда, а по

браницима крдови свиња и прасади... Па где су онолики јармови волова? Где ли коњи и ергела?... А у нашој кући нико није знао да се жив човек код своје лепе куће и окућнице, код своје рођене земље и код своје ваљане чељади, може и задужити!... Па куда се деде та благодет, то толико имање?... Где ли је та, тако надалеко чувена задруга Стојадина Делимировића?... Та само кад се сетим, срце ми се пара!... Баш у овој соби блистали су се дуварови од сјајнога оружја твојих ваљаних дедова и стричева; ту су ти дуге и кратке пушке, ту велики и мали ножеви, ту арбије и силави; од злата и сребра не смеш чисто погледати у њих!... А данас?... Куда год погледам, сиротиња! Хране једва да се исхраниме! Вина, колико да прелијемо колач!... А наместо богатог оружја, ено је, пуста не остала, оклепана и зарђала шоца где, као неко занемарено сироче, иза фуруне вири; а поред ње, као слепачки штап, једва се од рђе и распознаје велики нож! А код толиких хатова остаде нам она матора ђоруша, колико да се на њојзи до тога дернога суда одгиља!... Земља под теретом, кућа презадужена!... Стојна, Стојна, моје јадно дете! Ово на добро не слуги!...

— — — — —
Она је, сирота, имала право: у Кривосеку много којешта није било као што би требало да буде... Људи који су заслуживали поштовање, који у околини својој беху одликовани, помреше, исчезоше! На њихово место дођоше други који нити су кога умели уважавати, нити су за себе уважања тражили; људи по навици груби, сурови, по потребитости својој грабљиви, а по самој природи лени и нерадни; тако се људи својом ласком додворише старешинама и постадоше кметови и општинари. Својом вештином присвајају себи и оно што никад њихово не беше; јачима су поклањали што су од слабијих отели; пред силама су у прах падали, а нејакога су до скота понижавали... Па је л' ту могла бити обезбеђена чедност и породица?... Док беше стари попа жив, беше и којекако. Он је био прост човек, није

учио гимназију и богословију; али уколико је могао и умео он је одвраћао људе од пијанства и картања. Ал' откако дође нов попа, неки Ђатић, што је, белћи, неке науке у Београду слушао, одонда пође све тумбе!... Он не само да није одвраћао људе од очигледне пропасти, него је с неким поносом и сам ишао у механу, па, у име неког браства и једнакости, пио, бекријао и картао се. За Бога и остале божје угоднике није хтео да зна. То, вели, не признаје новија наука. Али са бакрачетом често је обилазио парохију. Без светаца можда би попа и могао, али без бакрачета баш не би могао живети...

Тако је то било у маленом Кривосеку: старе и ваљане задруге се сатрше и нестале их; у селу остаде само погдекоја бака, као измучен сведок сахрањених лепших дана; па и та је живела више у прошлости и никад не би умела ма и најмањи разговор довршити, а да не спомене оно старо, оно лепо благословено време.

— Бог да му душу прости, покојноме попа-Радвану!... — говорила би. — Није он умро, него се родио, те већ не гледа смак света! Не види чудо и безаконје што се по несрећном Кривосеку ради!...

II

Уочи Светог Илије кривосечка механа беше пуна људи... Механџија је неки Наун Цинцарин, млад човек, једва ако има тридесет година, чисто и лепо одевен. Утегао се тканицама, а леви фес је накривио на уво, а дугачка кићанка бије га по рамену... Могло се у свему рећи, осим што је ружно српски заносио, да је доста угледан човек. Раста је био висока, у кретању лак, окретан; лице му беше глатко, само око малих загаситих очију пружаху се ситне борице; а и њих ниси могао свакад видети; само кад се насмеје, онда су се доста јасно у кривим линицама ка слепим очима повлачиле.

У опхођењу је био доста пријатан: свакад весео, насмејан; па и онда кад се највећма жести, не би се по-

казивао да је љут. Умео је собом да влада... А и кад би се десило да је он у својој љутини кога увредио, то је морао бити какав сиромашак из села. Ретко се кад усудио да и погледа ружно у каквога газду, то ли да се опречи на њега... А пред попом и пред кметом само што није метанисао! више пута се десило да му попа са кметом попију и три литре ракије, а плате само две или једну, и то на вересију... Па, Боже сачувај, да би им Цинцарин што пребацио! Тек кад они изиђу, а он у себи задовољно прогунђа:

— Нека си иду, џанум! Село ће да плати!... — И Цинцарин је врло правилно рачунао, јер ако се пореза купи, ако се приреза разрезује, ако се пољаци наимају, потре наплачују, парнице пресуђују — то све кмет са попом и са сукметицама у механи посвршује, па наравно да се у таким приликама части и троши немилице. А ако би се неки промућурнији сељак и десио који би рад био да се од излишног трошка, ако је могуће, сачува, на тога навали с једне стране попа с кметом, а с друге механџија са осталим сељацима:

— Дај части! Та ниси ти последњи човек у Кривосеку!...

Други ће из гомиле повикати:

— Та кад нећеш господина попу и кмета данас почастити, да кад ћеш и кога ћеш?...

И тако сиромаша, и против његове воље још у већи трошак увале... А то наравно да иде Цинцарину у рачун... Овамо, опет, ако се какав несрећник нашао да се механџији још и задужи, тешко њему! Богме ће му кмет и бакрачић са верига продати, само да Цинцарина не оштети!

У механи је така врева и ларма да један другог слуша, али не разуме... Цинцарин, хитар као веверица, скаче на све стране, па и опет не може свуда да доспе... Неки тражи ракије други вина, трећи каву, а четврти иште ракије, вина и каве, и још би нешто за

своје рођене паре искао, ал' не може да се на брзу руку досети као шта би још могао попиту.

— Сад ћеш да добијеш, џанум, сад!... — дере се Цинцарин. А после опет крештећим гласом додаје: — Немам си четири руке, џанум, само си две имам!

— 'Ма чу ли ти, Науне?... — викао је кмет који је за највећим столом до прозора горње чело заузео. — 'Ма чу ли што те питам: је ли господин попо доходио до механе?

Цинцарин није чуо.

— Науне бре! — викао је наново кмет. — Зар хоћеш чауша да шаљем по тебе, ил' да ти ја сам на ноге дођем, те ако могаднем што с тобом проговорити? Е, где ти цинцарскога пса, где баш неће да се одзове!...

Цинцарина дрмну за рукав један сељак који је баш у тај мах код огњишта лулу палио, док је, међутим, механџија у своје нечисте филџане још прљавију каву точио.

— Сад, џанум, сад! — дерао се Цинцарин, и не знајући ко га за рукав вуче.

— Кмет те зове — рече важним гласом сељак; — кмет те виче, будало цинцарска!

— Кмет? — рече уплашено Цинцарин, остављајући и каву и филџане, па, гурајући се кроз густе гомиле напитих сељака, једва се провукао до кмета; па и не знајући рашта га кмет позива, стаде, пријатно осмејкујући се, своју скоро купљену ракију хвалити:

— Хокиш ракије, џанум?... Ех, да знајеш какву сам горку из Крагујевца ових дана донео, пари да крадеш, па да гу пијеш, џанум!

— 'Ма чу ли ти, Науне, шта те ја мало пре упитах?... Је ли јутрос господин попо доходио у механу?

— Није, џанум, отишао је још јучер у Крагујевац. — Па онда додаде, намигујући, јер ниједан Цинцарин не уме без намигивања разговарати: — Свастику си спрема да гу да за онога богословца што је у Злопатици учитељ.

— Па је л' то баш свршено?

— Свршено, џанум; у другу недељу сватови, весеље, музика, онако по београдски, игра, џанум!

— Ал' ево, канда, и попо иде?

Још није кмет ни изговорио а у механу уђе попа.

— Добро дошао, попо! — рече кмет, рукујући се.

— Ожђелдум, господине попо! — крештао је Цинцарин.

— Па како по Крагујевцу, ха? — запиткавао је кмет радознано. — Има ли што тазе, ново?

— Има доста, кмете Бого, ал' о томе ћемо после... Него ти, Науне, деде, здравља ти, донес-де ми једну грку!... Не знаш кмете, човек да се угуши на овој врућини... Бога ми, ако скоро не буде кише, тешко да ће што од кукуруза бити.

— Нека је брада на миру, а биће попи свачега у изобиљу!...

— Било би, Богосаве, — одговарао је невесело попа, — 'ма, ево, ни бради не даду мира... Поган ти је ово нараштај, да те Бог сачува!... Ето, нема још ни три месеца како сам ону Мигрићеву клепетушу привенчао за сина Лазе Томића, па већ изнеше погани језици да су неки род, те ме, богме, и тужише!... Е, баш су зло наумили, крвници ниједни! Бог их убио!... Него ја, све полако, па вешто, око вашег честитог протe, повуци овамо, обрни тамо, те му једва једвице запуших уста!... А како су, злосретници, наумили, баш би ме и митрополит дознао. Него, хвала проти! Човек је! Учевнијега, ваљда, и нема на овоме свету!... А, душа ваља, мало ме и кошта...

— Не бој се, попо, — храбрио га је кмет Богосав. — Како наш господин начелник? Можда си тамо у чаршији и њега видео? Де казуј, здравља ти, да ми није што и поручио?

— Видео сам и њега, Богосаве, 'ма некако ми изгледа као да је и он у бризи... А, после — шапћући додаде, — као да се опет министарство мења... Ћути, Богосаве, а то сам баш из његових уста чуо.

— Е?...

— Па као да ће и њега из Крагујевца да премештају... Он се бар нада.

— Е?...

— Ја бих тако по свему рекао... А, ето, ручао сам са једним практикантом у Јоргаћевој механи, па ми он тако казује.

— Е, молим те! — рече зачуђено Богосав. — Тек што смо се упознали!... Једва ако је двапут у Криво-сек и доходио: прво, кад оно мене оклеветаше, а после, кад је са доктором долазио, те су клали убијеног Стевана... Е, е, баш се лепо прочастисмо! — А после тужним гласом додаде: — Тако је то! Њега ће нови министар преместити, а мене нови начелник!... А бар кмет би требало да је вечита ствар. Ето, попо: зашто београдски торањ стоји на понос и дику свију Београђана?... Зато што га нису порушили! Паметни људи, кад нешто пазаре, траже да нешто темељно за-навек узму; а власт, која би требала да је вечита, тврда непроменљива, она се мења сваки час!... Е, јес' чуо, попо, паде ми нешто на памет, од такога посла не може добро бити! Знаш шта смо муке имали, док смо изабрали свога човека за посланика на скупштини, па своје људе за сукметице и одборнике, па бирова и пољаке. Све су то наши људи и присталице; а, богме, ако им ја паднем, и они ће гривом о ледину!... А овамо ме, опет, ти несрећни рачуни тиште!... Боље је било, док су људи у рабаш резали; све беше чистије, а сад ми треба два адвоката и седам богословаца те ако ме раскрпе!...

Сад дође ред на попа да кмета поутеши. Знао му је нарав, те је зато и поискао још две грке. После му је говорио лепо, много и дуго; уверавао га је и о томе како ће се он сам из све снаге заузимати да га у кметству одржи; али Богосав ни у шта више није веровао.

— Кад министарство падне, начелника промене, онда — вели — попо, од мене ни потрошка нема!...

— Још две грке! — искао је наново попа... — Оно, Богосаве, знам ја како ти је, нарочито ти погани

рачуни, ти ће да те упропасте; ал' има и ту лека!... Твој Мирко је таман стасао за женидбу —

— Па? — прекиде га кмет.

— А и сам си обегенисао ћерку Стојадина Дели-мировића — продужавао је попа, — па кад би ти уз њу дао ону своју ливаду, ха, тамо што је на самоме потоку, ако не би што претекло, зацело би се закрпили општински рачуни... А матор је пијан, две-три ракије, па да ти поклони све што има осим дугова, а то је та ливада, остало имање све му је презадужено. То ћемо, наравно, њему и његовој мушкој деци оставити!... Хе, хе, док је у поповој глави и искрице оне старе богословске мудрости, нећеш ми тако олако посрнути, добри пријатељу!

Попа се задовољно смешио, гладио је браду, намештао појас, посматрао је милостиво кмета, али — кмет је ћутао.

Међутим се у кавани лармало, пило, препирало, а за гдекојим асталом се и мирно разговарало; та у сваком друштву и селу још се може наћи разборитих и ваљаних људи. Ено, за оним крајњим асталом седе само њих двојица; један омален старчић, са проседом косом и брковима, у зубима му луша, пуши и пљуцка, поред себе је наслонио бео дренов штапић, сркне кадикад из чоканчета, разгледа по механи, ћути и премишља... До њега младић, лепа, висока раста, лице му лепо, очи големе, поглед и цело држање одважно, смело; он нити пуши, ни пије; каткада само баци испитујући поглед на старца:

— Чико, шта ли то тако важно разговара наш попо са кмет-Богосавом?...

— Ништа поштено, синовче, — рећи ће старчић; — попа је данас дошао из Крагујевца; па као што тамо муте неки партијаша и сплеткаши, тако ти и они овде раде.

Обојица се после то неколико речи ућуташе; старији је пушио и пљуцкао, а млађи је гледао преда се.

После неколико минута цимнуће старији млађега за рукав.

— Шта је, чико?

— Рако синовче, ено сад баш где у механу уђе Стојан Делимировић...

Старчић је те речи изговорио сасвим равнодушно, само што му се око усана заиграо мали осмејак; младић погледа на ону страну, виде Стојадина, па као да се застиде, дође румен до ушију, наслони оба лакта на астал и наново гледаше преда се. Он беше још тиши, замишљенији...

— Јеси ли чуо што ново, синовче?...

— Ја ништа, чико...

— Па зар ти то да је кмет Богосав, пре оно у Мигрићеви сватови, обегенисао Стојадинову Стојну, па да се за софром зарекао да ће је још ове јесени за свога Мирка испросити?...

Младић поцрвене као жеравица, али не рече ни речи; старац је могао сваку цртицу на његову лицу промотрити, па кад је то учинио, а он се враголасто осмехну:

— Али га је Стојна одбила — рече задовољно, наново посматрајући црте младићева лица... Младић подиже своје лепе, големе очи, усне му заиграше, хтео је нешто рећи, али ућута; није уобичајно дуг разговор.

— Но, па дед казуј јеси ли задовољан таквим обе-ром... ха?...

— Јесам чико!... — А после скоро у себи додаде: — Тек ако ова несрећна механа све не поремети?...

— Неће!... — рече старац поузданим гласом... — Ослони се ти на свога чику, па се не бој!... А сад мож' ићи кући, ено, већ се мрак хвата, време је, а ја ћу још коју попушити, па ћу и ја за тобом.

— Лаку ноћ, чико!

— Свако ти добро Бог дао!...

Руковаше се; млађи оде, старији остаде мирно на своме месту, напунио је своју лулицу, пушио и сехирио... Око њега су се пијани људи препирали, сва-

ђали и картали. Једнога, који је сву своју готовину прокуцао, изгураше без икаква околишања напоље... Али сва та тишина и врева не подејствова баш ништа на старца, он је полако цвркутао своје чокањче, гледао је равнодушно око себе, само би кадикад упро испитујући поглед у попу и кмета. По свему се видело да га те две особе у механи највише интересују.

»Ова два човјека не мисле ни себи добра, то ли другоме. И они ће донде сплеткарити, док неко чудо у овоме несрећном Кривосеку не учине.«

И старац у тим мислима промени свој положај: лулу је извадио из зуба, широка рамена наслонио сасвим на астал, тако да су се скоро са асталом изравнала, испупченом брадом је коштуњаву песницу притискао, очи је оборио, те су му загасите зенице као нека дубока затрпана жеравица кроз полузатворене трепавице светлуцале.

Изгледао је као мачак који се згодно више мишјерупе наместио.

III

Ноћ је пала... Лепа тиха ноћ! Месец још није изишао, али сија звезда Даница, светлост јој је дивотна, игра на небу као ђинђувица, трепти као да намигује свима заљубљенима: »Ја нисам месец издајица, ја сам ваша сестра Даница, љубите се! Ја ћу вам тајне чувати!« Поред ње су трептили и остали милијуни звезда, да разведре ноћ, да покажу свету живот васелене; тајанствен живот пун чаролија, пун необјашњених покретања!... Ено је где једна, као усијана стрела, јури на ниже... Астроном вели то је метеор! А народ, који је вековима робовао, мисли да су то звезде робља невољнога, па чија звезда преко неба прелети, тај се избавио из тамнице; зато је, вели, и не ваља очима пратити; ако је погледаш куд оде, ухватиће га душмани!

По планини и долини завладала је тишина, тама. Само доле у селу чујеш како погдекоји матор пас зарежи, а после гласним лавезем скупљених паса јавља опрезноме домаћину да се неко ближи који није члан породице; а кад мине, онда се и лавез утиша. Чујеш затим како неки весео младић, са фрулом у устима, пролази кроз село. На њега ће ретко пас залајати; та он је добар, он, као звезде, ведри поноћ, весели успавану природу, буди љубав у прсима оних који је још нису познавали. Тамо, опет, у планини чујеш звонцад пастира како својим крупним гласом враћа или напред гони своје послушно стадо. А на далеком друму слушаш рабаџијска кола како цврче, циче, као да нису богзна откад намазана, али није тако: то цврчање удешава сам колар, јер то као неки разговор за усамљеног рабаџију. А кад је са друштвом, онда друкчије бива. Зими падну, уморни, на конак у механи у којој их мрак затече; лети у разговору поред својих кола, док им се хоће, донде путују, а кад већ клону од умора, они застану на друму, пуне волове макар у чију ливаду, одмарају се, са првим освитком даље путују...

Механџија изишао напоље, протеглио се, погледао друмом, прислушкивао неколико тренутака као да не иду однекуда какви путници; а после тога је погледао у звезде, у њима је сигурнији био него у ономе оклепаноме сату, који је у једном ћошку механе висео, а муве га толико испљувале да му се ни бројеви нису познавали — па се вратио, зевајући, натраг...

— Већ је доцкан, џанум! — викао је на неке пијане сељаке, који су већ попили своју готовину, па се спремају да тек истекар на вересију почну... — Кући, џанум, хоки жена да ти чека!

— Кући, кући, људи! Право каже Цинцарин — тврдио је кмет. — Крајње је време! Ил' зар хоћете да вас ја на дужност опомињем?... У чаршији тамо једва ако власт дозвољава и до девет сати веселити се, а ви

овде и дан и ноћ, па још мислите и зору дочекати! Кући се вуците, ја вам заповедам!...

Пијани сељаци зловољно су гунђали, а и записивали кмета; али су зато, један по један, одлазили из механе, док механа остаде скоро празна; само што попа са кметом и са Стојадином остадоше за својим асталом, срчући каву и ракију. А тамо за крајњим столом седео је старчић, са главом наслоњеном на руке; изгледао је као да се већ опио, па само дрема.

Попа је намигивао на кмета, а кмет на попу; обојица су значајно погледали на старога Стојадина. Стојадин је већ био уфитиљео, али је још доста разумно гледао око себе, на питања је доста разборито одговарао; није га ракија оборила, навикао је на њу, па га њоме, богме, иако су млађи били, не би ни попа, ни кмет оборили. Требало је дакле, друго нешто измислити, те да старац помери разумом.

— Шта велиш, Богосаве, — рећи ће попа, кад се мало промисли, — да иштемо што за мезе, па да ударимо у вино?... А да знаш како је ваљано? Откако памтим ову механу, у њој не беше таког вина!... Болан да се лечиш!...

Кмет је радо пристао на попов предлог, а ни Стојадин није се противио. Цинцарин изнесе у једном тањиру печена сува меса, донесе оканицу црног вина, па и сам седе за сто. Уморио се, можда би, сиромаш, и спавао; али тако што није смео ни споменути, него се, напротив, куражио: како, ево, већ трећа ноћ што не спава па би и опет могао, ако треба баш и до зоре преседети, нарочито у овако ваљаном и честитом друштву као што је попа и кмет. А да би им своје поштовање очевидније доказао, узне чашу, наточи је вином, наздрављаше најпре целом друштву, а после посебице попи:

— Да те Бог поживи, и тебе и твоју госпођу попадију. Добра госпођа!... И твоју свастикку! — Ту је мало намигнуо на кмета. — Лепа фрајла, ни у чаршији нема таке!... Па, дабогда, да буде срећно! Оно, јесте,

како је коме суђено, али ја чујем да је то ваљан бого-
словац за кога је дајеш...

— Ваљан, Науне, те како честит, само што је сиро-
мах, па инокосан, нигде свога нема! Него ће све бити;
мало ја, мало прота, па, Бога ми, мало ће се потрудити
и око прстођакона те ваљда се нађе и за њега каква
парохијица... Људи смо, па смо дужни један за дру-
гога старати се, помагати се; а, после, назвала се да је
моја, па шта знам, и последњу ћу пару потрошити, само
да је удомим... — После тога је попа погледао у кмета,
па у Стојадина... — А шта ти чекаш, чича-Стојадине?
— Та и твоја Стојна као да је приспела за удају!...

Оно парче сува мяса што је старац мислио прогу-
тати, застале му у гуши, узео чашу с вином, да му
олакша пролазак, али се загрцну, и требало му је не-
колико минута да се од кашља поврати, те да на свој
начин попи одговори:

— Та оно, знаш, попо, време је, дете је!... Оно,
видиш, и године!... Има се и дуга!... Па ти судови!
Ето, капетан иште опет неке таксе, па пореза!... Вели
продаће ми бакраче... А оно све нек буде како је
божја воља!...

У мислима његовим не беше више свезе. Све што
је преживео, све што га је тиштало, од чега се бојао
и чему се надао, све се то, као неким вихором потре-
сано, превртало по његовој глави, без сваке форме и
реда; па у томе хаосу можда је била и нека искрица
памети, а на сваки начин било је осећања, само што
он та своја осећања не би умео растумачити, нити је
знао откуд су и на који се начин баш у његове груди
сместише... Кадикад би му сузе удариле одмах после
највећег смеја; кад би га ко упитао: »Зашто плачеш,
Стојадине?« — сузе би ишле, а он ћутао...

Што није могла толика ракија учинити, то су две-
три чаше крајинског вина извршиле... Стојадин је
био трештен пијан.

— Време је — рече попа, значајно у кмета и Цин-
царина гледајући, а после, кад је једним погледом целу

механу прегледао, па кад је видео да осим њих четво-
рице нигде никога нема, он подиже чашу, па се куцну
са Стојадином:

— У твоје здравље, Стојадине!... Што ће бити
јесенас, нека буде вечерас!... А Стојна је девојка само
тако може бити, па што би чекао да уђе у године, те
да свет свашта износи за њу, да је оговара, да —

Стојадин испи чашу, погледа својим мутним очима
у попу; ал' тај поглед не имађаше никаква значаја, а
у мраку се чуло како је неко уздахнуо. Погледаше сви
на ону страну где је пре тога старчић седео, али не
виђеше никога. Онда беше све мирно и мрачно, нико
се није мицао; па ни бистре очи трезвенога механиције
нису никога опазиле.

— Дакле — продужио је попа, — ја мислим да
смо ми овде све своји људи, добри пријатељи!...
Је л' тако Стојадине?...

— Та, оно, знаш, људи... Има свакојаких људи...
Мој деда Делимир је добар човек, ха, попо?...

Попа, ако и није познавао његова деду, опет је
одорбавао да такога човека у целој Србији није било,
нити ће се већ онаки родити.

— А ја сам, знаш, оно... Као човек... Посрнуо
сам, па сам сад неваљатан... Тако је то!...

— Немој тако говорити, Стојадине, ти си и данас
први човек у селу...

У оном мрачном ћошету опет је неко уздахнуо, а
Стојадин је опет искапио чашу.

— Ти си први човек, Стојадине а одмах после тебе
долази овај наш кмет Богосав, а тако вас двојица сте
први људи... Па што се не бисте и опријатељили?
Он има сина, ти имаш кћер, красан пар људи!

— Оно, јест, Стојна... Лепа... Моје дете!...

— Па зато баш што је ваљана, треба да је удомиш,
а куд ћеш боље прилике него да је даш за Богосавље-
ва сина Мирка?...

— Оно, знаш, да дам... али ја сам већ платио оку
вина!...

Механција се насмејао:

— Ал' треба да даш и Стојну за Мирка.

— Стојну, Стојну?... пофторавао је Стојадин. Можда је он тај мах нешто и премишљао. Чело му беше набрано, уста је мицао као да нешто пребраја.

— Па хоће л' бити што? — питао је нестрпљиво попа... — Деде, пружи руку, па нека је срећно!

— Да Бог да! — рече Стојадин, и не знајући шта, ни о чему говори.

— Пољубите се! додаде Цинцарин.

Кмет устаде са свога места, приђе ближе Стојадину, рукова се, загрли и пољуби с њиме.

— Е, ал' треба нешто и да даш уза Стојну — рече попа; — тако је данас време!... Адет!... А, богме, није ни лако наћи оваке прилике као што је Мирко кмета Богосава... Угледан момак, ваљан момак!... Твоја лепа Стојна биће срећна с њиме!...

Црте на лицу бесвеснога Стојадина дођоше при тим речима живље, очи му севнуше необичним жаром. Он је у речима поповим заиста гледао срећу свога детета, није он у њима видео замке којима га неваљали људи мислише упропастити; поред сјајне будућности свога љубимчета заборавио је он садашњост, није рачунао на дугове којима је био оптерећен, на разне немогућности, па ни на то: да л' ће то двоје младих људи моћи волети?... Њему у тај мах цело срце обузе нека неописна милина, неко нерастумачено дивно осећање, а то беше уображена срећа свога детета!... У своме узбуђењу хтеде устати са столице, али се заљуља, па наново седе...

— Попо, — рече узвишеним гласом, — штогод имам, све ћу мојој Стојни дати!... Све, све!... и кућу, и земљу, и воденицу!... Све!... А ми ћемо као и остала сиротиња: радити и хранити се!...

Он је то изговорио јасно и разговетно, и нико не би веровао да тај пијан човек говори; његове речи беху пуне снаге, пуне тврде воље, тако казивање могло би и пред највештијим судијама као основа неке вели-

коме тестаменту служити; свештеник би му на исповести морао веровати... То беше сила његове очинске љубави; она је и кроз бласто пијанства својих божанственим звуком проговорила.

Поп, који је то његово родитељско осећање изазвао, сад би требало да се смилује на њега, на ту велику душу без шпекулације, на то милостиво срце без разума; у томе тренутку требало би јасно да запоје: »Блажени ништи духом, јер је њихово царство небеско«... да призна своју поквареност, па да сам своју неваљалу душу вечитим огњем прокуне — али и ту представник најсветијег веровања беше окорео зликовац!...

— Не, Стојадине, — рече равнодушно попа, — ми не тражимо твоје имање; само Твоју Стојну желео бих да овом лепом приликом удомимо, па њој хоћемо да поклоним само ону ливаду што се потоком граничи, а то баш није много за срећу свога детета; каквих сиромашака има, па и више чине ради лепше будућности своје дечице...

— Хоћу, попо, све ћу да чиним за срећу свога детета!... — говорио је Стојадин, али не више оном ватром, ње је, као муњевине, у облацима његова пијанства нестало... После тих речи он је ућутао, чашу је обема рукама притискивао, а мутним очима гледаше тупо преда се.

Међутим је на попов миг Цинцарин донео мастило и хартију. Попо је писао, а кмет му је нешто шапутао на уво; Стојадин је, опет, сасвим равнодушно гледао лако покретање попова терета, баш као кад човек види први пут неку машину како ради, какве огромне трагове за собом оставља, а не зна шта је покреће... Кад је са писањем био готов, он значајно погледа у механцију и кмета, а после стаде Стојадину гласно читати: како он, Стојадин Делимировић, дугује кмету Богосаву сто дук. ц. и обвезује се да му ту суму до Митровадне плати, у противном случају да му уступа ливаду која се граничи потоком.

Кад је са читањем био готов, он сасвим мирно рече:
— Потпиши се, Стојадине!

Стојадин гледаше блесасто у исписану хартију, он није знао шта се од њега захтева; он није разумевао шта му је поп читао; та у целом том писмену не беше ништа што би њега у његовој пијаничкој занетости електрисало... Ту није било ни речи о срећи његова љубимчета, он није чуо ни име њено споменуто; а оно друго беше му све равнодушно... На свој опстанак заборавио је и мислити... Поп је то приметио, па се пожурио да поправи своју погрешку.

— Стојадине, — рече наново, — потпиши се, то је за срећу и будућност твога детета!... Она ће од тога уживати, она ће у селу бити баш као прва госпођа!...

— Моја Стојна!... Је л' попо, моје лепо, моје паметно дете?... Она ће бити срећна, а ја?... Бог да прости мртвима!...

Он је дубоко уздахнуо. Његов уздисај више је личио на потмуло стењање, на израз некаквога унутарњег бола, као да му је нешто у грудима пукло, па га је јако заболело; после тога се машио механички за перо које му је попа пружио, превртао је хартију, разгледао са сваке стране перо, али није знао шта ће с њиме да чини... Он је био неписмен!

— Па, ево, ја ћу те потписати, а ти само удари крст...

И попа узео перо и написа име Стојадина Делимировића... Па ни у томе тренутку његова рука није задрхтала, он беше миран; црте на лицу његову нису се измениле, душа његова није стрепила пред грехом што га у томе часу учинила... Он беше окорео зликовац!... У вечно блаженство није веровао, од пакла се није бојао! У школи се учио притворству, у животу неваљалству... Он би исто тако кадар био отровати, упалити, па и убити, само кад би сигуран био да га извршилац земаљских судова неће у томе злочинству ухватити и према заслугама пресуду изрећи...

Стојадин је поред свога имена ударио крст, Цинцарин се као сведок потписао, попа је на дну облигације, по обичају, приметио: да је он својеручно облигацију саставио и написао... Дакле, све су формалности биле извршене! И од тога часа је Стојадин Делимировић постао дужник кмета Богосава! Сад му је од воље стајало дати или не дати ћерку; најлепшу је ливаду заложно, незадужено имање је задужио!... Он је постао бескућник, надничар или просјак!...

У оном мрачном ћошку механе нешто шушну... Сва тројица се тргоше. Попа пребледе, у мраку се нешто мицало, чуло се како неко зловољно гуња: »Лопови!... И у томе тренутку диже се са свога места старчић са својим белим дреновим штапчетом; у лицу беше блед, а очи му севаху у љутини. Кад се приближио асталу, он хитро као тигар дочепав дивит и хтеде облигацију, која је још на асталу лежала, мастилом посути; али је попа брзо зграби, па је смота у недра; мастило је полило стари прљави чаршав којим је сто био застрт... Старчић стаде и мрким погледом погледаше ту подлу групу сједињенога злочинства; свака црта је на његову лицу грчевито играла, и требало је времена док је могао проговорити. Бледа уста је у три маха отварао, али не имађаше гласа, а, можда, ни речи, да искаже цело гнушање којим му поштено срце беше испуњено. Напоследку тресну штапом по асталу тако да су све чаше на њему заиграле:

— Ниткови! Зликовци! Подли лопови!... — викао је старац уздрхталим гласом... — И ви сте кметови, попови, људи!... О, тешко олтару пред којим и Спаситеља лажеш, прљаво сенко изопачене науке!... Тешко судници у којима ти изричеш правду, разбојниче лукави! Тешко народу којима сте старешине! Пропашће, изгореће!... Ваша грабљивост ће од њега направити стрв од кога ће се гаврани тровати!... Тешко Кривосеку!... И ви говорите о клетви косовској, а не видите да је у вама клетва, а у вама пропад целог народа!... Ви сте отровно семе из кога

ће ницати нараштаји без срца, без душе, без добродетељи — прљави зликовци, безбожни кепеци од којих ће лице божје у стиду црвенети, јер ће и ти њуди носити име човека!... И то ће бити ваша дела, безделници ниједни!...

Старчић беше поштен и разуман човек, али га је љутина савладала. Он диже руку и страховитим замахом хтеде попа у главу ударити; попа се саже, а дреново штапче преломи се о рамену његову... Сад се диже кмет са свога места и, ричући, у бесомучној јарости шчепа старца једном руком за груди, а другом га је немилостиво трувао по слепим очима. Кад се старчић извукао из његових руку, он потеже свој мали ножић иза појаса што га сељаци обично при себи имају, кидиса на кмета и би га заклао, да га није механџија баш у тренутку задржао... Кмет и попа као из једног грла повикаше и запомагаше:

— Помоћ, људи!... Убица! Лопов! Харамија!

Механџија, који се на ту вреву разбудише, утрчаше, боси и гологлави, у механу, па кад су видели старчића како стоји блед, разбарушен, капа му пала, а у руци му још стоји нож... они навале на њега, извију му нож из руке, кметовим тканицама вежу му руке наопак, па га гурну ногама тако незграпно да је старац зајечао.

— У амурлук га затворите — рече кмет, — а кад сване, тераћемо зликовца капетану, разбојника... лопова!...

— Антихриста!... — доврши попа.

— Ал' како ја њега да не опазим? — вајкао се механџија. — Е, где, џанум; а какав је несрећник, могао је начинити неку несрећу!... Гледам ја њега, џанум, а он цело после подне није попио само једно чоканче ракије!... Одмах сам знао, џанум, да си не мисли добро!...

За све то време Стојадин се није мицао с места, видео је и чуо вреву око себе, али није умео себи да растумачи шта то значи... Говорио је, гунђао је, али те

речи беху испрекидане, баш као и мисли његове, без сваке свезе; само онда кад је старчић попа ударио, он се на своме месту промигољио, хтео је да устане, али поред све добре воље није то могао учинити, пао је наново на столицу, наслонио је своју буновну главу на астал, па је тако и заспао.

IV

— Стојна, чедо моје, узми преслицу — рече стара Митра својој дивној черњици други дан по Светом Илији, — те поред предива закупи оно неколико прасади, па истерај у поље и пази да не учине какву штету, доста смо глоба плаћали. Браћа ти данас одоше у планину, да насеку нека кола дрва, а сутра ће у чаршију; у кући је нестало и свећа и соли, треба да се набави... А отац ти, ено, где спава, још се од ноћас није разабрао.

Баба-Митра уздахну, а Стојна се диже и спремаше се да иде. Загладила је своје густе смеђе плетенице, а куповну жућкасту мараму прекрстила је око облик пресију, крајичке јој је приденула у тесно јелече, а вунену сукњу је задигла мало, као што обично вредне сељанке чине, да јој у ходу не смета. После је заденула преслицу више кука на левој страни, па оде да послуша своју стару мајку.

Наскоро за њом уђе у кућу једна бака из комшилука; на њојзи беше старо, искривљено зубунче, у руци је држала плетиво; видело се да је дошла, иако је време ручку било, да мало поседи.

— Помози Бог, прија-Митро, — рећи ће, улазећи, па се већ спремаше како ће се украј ватре, и према својој прији која је ручак гледала, посадити.

— А Бог ти добро дао, прија-Стано!... Седи!...

Стара комшиница седе, уз плетиво преда се, па поче да ради; али час по час погледала је Митру, видело се по њојзи да је имала нешто да јој каже, али је

чекала згодну прилику за то... То беше стрина кмета Богосава.

— А где ти је Стојадин, пријо? ... Има већ толико дана како га нисам видела! Е, е, а и он је већ остарео, оседео, не мож' га познати!... А какав то човек беше!...

— До мало пре пушио је овде украј ватре, па некуда штуче, ваљда је негде око обора или у шљивару?

— Биће, пријо!... А чу ли ти, пријо, шта учини онога несрећнога Раке стриц? ... Та она будала, Миле Мутибарих?

Митра гледаше мирно у комшиницу, али је ћутала... Ласно се могло приметити да јој је комшиничина похода досадна била.

— Па баш ништа ниси чула?

— Ништа!... — рече кратко Митра.

— Зар ни то да су га јутрос рано спровели, везана, капетану?...

Баба је те речи изговорила лагано, разговетно, и чисто је са неким нестрпљењем чекала шта ће на то њена прија рећи; али она ћуташе, само што је уздахнула и узе варјачом мешати по кромпиру који је поред ватре крчкао.

— Да грдна зликовца!... Е, е, пријо, стар човек, па таки неваљалац!...

— Па шта је учинио?... — питала је нестрпљиво Митра.

— Шта?... Ништа! Испребијао је на мртво име попа, а на мога је Богосава потегао нож, па је хтео да му отме сто дуката, па да га онда распори, да га после однесе у планину и да га онде у неку вртачу баци... Ето, то је хтео!... И ти си мислила да за његова синовца своје дете даш!... А овамо смо је ми за нашега Мирка просили!

Митра је невесело ћутала, а баба поче својим доста окретним језиком даље говорити:

— Али, пријо, што није пре било, може скоро бити; ми смо је сви у кући обегенисали, па или њу, или ни-

кој другу!... Ето, баш јутрос, кад ће оног несрећника прогонити до капетана, рећи ће: »Иди, стрина, и говори Митри; говори јој као рођеној сестри, говори јој много и лепо, да већ никако друкче не чини, него своју Стојну да за Мирка даде!«... Момак је, пријо, личан, угледан, па вредан, па од какве је фамилије!... У овим немилим крајевима можда, ваљанијег и нема!... Ето, пријо, нашега Богосава! И код капетана, и код начелника, баш као у својој рођеној кући!... Него никако друкче, но подај дете, кад јој се срећа јавља! Немој после да те куне, пријо!...

— Како ћу ја, кад га дете неће? — рећи ће Митра утанчаним гласом. — Ето, пријо, кад си и оно пре ради тога посла доходила, сама си чула шта ти говори...

— Чула, пријо... Ал' ко је децу слушао?... Него ти, као мати, навали на њу; ако неће вољно, нека иде и на силу — млада је, навикнуће се!... Па се, богме, и пожуре, пријо, да се прстен стави, свадба да се уговара; ето, још две-три недеље, па ту ти је и Велика Госпођа... Треба да се спреми, да се дочека, та у Кривосеку је једна кућа кмета Богосава!...

— Гледаћу, пријо!... Али се не надам!... А, после, и дете је, млада је, има времена, пријо!...

После тога су још неколико речи проговориле, разговарале о које чему; а кад је било већ близу подне, баба се диже, дотера мало прљави убрадач на глави, смота започето плетиво, ћушну га у недра, па се спремаше да одлази.

— Тако, тако, пријо, — рече при поласку; — гледај како ћеш, а ја ћу се тамо до недеље опет до тебе навратити, да чујем насигурно шта је и како је.

Кад је кметова стрина изишла, Митра је испратила чак до вратница; онде је застала, па је изнад куће погледала горе у поље. Поље беше скоро пусто, па се од велике суше и трава жутела на њему; неколико сувих грмова беше онуда раштркано, то беху некад зелени храстови, али сада остаде само костур без гране и листа. Погдекоји од њих изгледали су црни као оцаци

на каквим фабрикама; њих су несташна пастирчад, или из нужде или у својој самовољи, запалила, да се на њихову жару огреју, па су тако горели, док се сами по себи нису угасили; па сад многи од њих стоји само о половини своје коре; најмањи ветар да духне, могао би га оборити... Само један храст на целом пољу беше зелен, под њиме је Стојна, наслоњена на дебло, стајала и прела. Кад је мајка угледала, она само што уздахну:

— Сирото дете, — рече — и теби се зла судбина спрема!...

После тога уђе невесело у кућу...

Стојна је прела и гледала у даљину. Поглед јој беше сетан, замишљен; од сваког се шума трзала, изгледало је као да чека некога, или да се боји нечега... Или је, можда, слутила какви је гласови на дому чекају?... Утоме се чула тамо даље у лугу свирка од фруле. Она претрну.

— Он је!... — рече уздрхталим гласом. — Познајем га по песми коју из своје фруле извија, познајем га по ходу!...

И она, поплашена, хтеде да се иза грма сакрије, али је свирка све ближе допирала, чули се већ и кораци; напослетку све ућута, само се чуло испрекидано дисање из двојих прсију...

— Здрав' оданила, Стојна!

— Хвала Богу, а како ти, Рако?...

То беше све што су у први мах могли проговорити.

Стојна је оборила очи, а Рака је пун милости посматраше.

— Хвала ти, Стојна!... — прекиде Рака ћутање.

— На чему, Рако?...

— Што си га одбила?!

Она поцрвене и испусти вретено из руку; после се саже, а кад се дигла, она дође још руменија, још дивнија!... Стаде прести, али јој конач биваше све храпавији, рука јој дрхташе, а она је крадом погледала у Раку.

— Рако, — рече — а откуд ти овамо?... — Нисам те одавно видела... Још... још... — она хтеде рећи: »Још од лане!...« — али се ућутала јер га је и јуче видела, па не само видела, него, него и... пољубила... Али то нико није видео, као ни овај пољубац што јој баш сада Рака, мало и на силу, на усне притиште.

— Још синоћ, Стојна, — рече Рака, — како сам са воловима на ливаду отишао, па се једва сад враћам кући; а хтео сам још јутрос да говорим чика-Милу. (Он, сиромас, није још знао да су Мила, везана, опремили капетану). Хтео сам да га молим...

Он застаде и не доврши шта је наумио казати, само погледаше своју лепу љубавницу; а кад се сит нагледао њене дивоте, он је наново притиште и пољуби...

— Па шта си му хтео говорити? — питало је збуњено девојче.

— Па хтео сам да скинем капу пред њим, да га пољубим у руку, па да га молим да ми буде наводација за тебе, да ми те, душо, у твоје добре мајке запроси... А ти ми нећеш одбити, моје суво злато, је л' да нећеш?...

Девојче не одговори ништа, скочи као кошута и поче трчати за прасадима који су се прилично од ње удаљили, а момак гледаше дуго за њом, па само што рече:

— Ох, ала је волим!

А после се крете за воловима, лагано, замишљено... У тај мах су могли волови ма у чију њиву срнути, он их не би враћао; пустио би их, па нека иду куда знају, а он би ишао за њима, можда по целој хатару.

— Па збогом, Стојна! — викнуо је једанпут Рака, када је већ далеко у луг замакао.

— Збогом, Рако!... — одазва се девојче и, као у себи, додаде: — Срце моје, Раде!...

Он је лугом свирао, а она је преко пуне пољане певала... Обе мелодије беху тужне.

Зашто?... Та они беху срећни! Они су мало пре своју љубав једно другоме исповедили! Па откуд та туга у мелодији, у песми, па и у самоме гласу?... Је ли то слутња била?... Или, можда, нису смели веровати у толику срећу своју?...

Међутим се у селу ни о чем није говорило до само о Милу Мутибарићу. Тај се глас брзо као муња простро по селу: у свакој кући, колиби, а нарочито у механи, ни о чему се другом није говорило него о њему. Сви су га кудили и оговарали; многи су тврдили да је он био свакад подмукао, ћуталица, потајни зликовац!... Па су већ пронашли да је он више крађа и похара у околини починио, само што га нису ухватили, није се могло сведочити, а он би одавна био стрељан!... Само по неки старац, који је Мила још и у младости познавао, вртео је главом, чудећи се како Миле, који у животу ни једно пиле није згазио, како сад одједном да кидише на живот кмета Богосава?

— То не може бити! — говораше. — То никад Миле не би учинио!...

А механџија је најватреније доказивао да је он баш собом спасао живот кмету, и да не беше њега, данас не би било кмета у Кривосеку!... А за боље веровање изводио је момке, који су сведочили у истини оно што су те ноћи иза сна видели...

— Треба, џанум, да га баце у томруке, на робију, џанум!... Да га жива деру, да га пеку, да више не чини зла по селу!...

Тога дана није долазио попа у механу, а кмет је тек сутрадан око подне вратио се из среске канцеларије... Чим је одјахао коња, одмах је похитао у механу. Видело се по њему да је уморан, а после и да је зловољан; али то нико није приметио, а механџија се пожури да га понуди слатким и ракијом, па онда га стаде испитивати, а сељаци се искупише око астала да чују шта је и како

је... И пријатеље и непријатеље Милове инетересовала је судбина његова.

— Биће осуђен, несрећник... — рече кмет равнодушно, спремајући цигарету да је припали... — Синоћ сам баш са господином Јовом Кривоустићем вечерао... Он је, истина, само практикант, али зна све, као ђаво, и шта је било и шта ће бити!... Па ми он вели да ће бити на тешку робију осуђен... — На те су речи неки из гомиле уздахнули, а неки рекоше задовољно: — Зар само на робију? — Они су мислили на вешала, па можда би им и то мало било, да угоде неваљаноме срцу!

— На кол'ко, џанум? — питао је Цинцарин, коме је из очију вирила жеља да се Миле никад више дома не врати. — Је ли на двадесет година, или на вечиту робију?...

Кмет опет равнодушно одговараше:

— Најмање три, а највише пет година! Тако ми је бар господин Јова казивао, а он све зна!... — А после се окрете Цинцарину... — А, Бога ти, Науме, јеси ли од оно доба видео попа?...

— Нисам, џанум! Није долазио!...

— Није? — рече замишљено кмет... — А ти учини добро те пошаљи некога момка по њега; ако икако може, нека дође; ја га молим, тако нека га поздрави...

— Сад, џанум, одмах, како ја не бих тебе послужио!... Штеријо бре?!... — викао је момка кога је мислио попу послати. — Иди, џанум, поздрави попу да одмах дође, кмет га зове, има поздрав и лепа реч од господина капетана!... — Тако је китио Цинцарин.

— А није потрајало ни по сата, и попа дође; у лицу беше блед, очи од пића и неспавања црвене и подбуле, а испод очију модар; ишао је лагано, само што није могао главу ни лево ни десно покретати... Кад је ушао у механу, сељаци му се сви, као из сажаљења, уклонише с пута, а Цинцарин га пољуби у руку... Кмет, чим га је угледао, он се диже, даде му неки знак очима, па се оборица упутише у једну споредну собицу из које се гледало у авлију на нека наслагана дрва; а у ту собу су само

ретки и отмени гости улазили, сељаци нису у њу ни за-
вирили.

Кад их је Цинцарин изнова кавом и ракијом послу-
жио, они се згледаше значајно, скоро испитујући.

— Шта би?... — питао је попа. — Шта учини са
оним неваљалцем?...

— Биће осуђен на робију.

Попа се осмехну задовољно:

— Има ли још што ново?

Богосав уздахну:

— Пало министарство! — Па онда још жалостивије
додаде: — И начелник се променио!... Други је до-
шао!...

— Е, па ми ћемо и око овога лепо, лагано, па све
на нашу воденицу!... Ето, сад иде Преображење: да му
из наше реке пошаљемо мало пастрмке... Како су
дивне!... Па ракова!... Па...

— Доцкан, попо! — прекиде га Богосав. — Рачуни
су већ наређени, сутра долази ћата да прегледа касу!...
Несрећа!... Па баш и тим ћатом нисам се још ни упо-
знао... А ипак ми се човек види, чисто и не гледа у
тебе, кад говори; изгледа као да ће те, пре него што те
окриви, на робију бацити!

— То је од »оних«! — рече попа значајно.

— Од којих? — питао је кмет.

— Што не поштују Бога! — пришапну му попа. —
Зато неће никад ни аванцирати!...

— Е, а ти ми рече, попо, да ни сам не признајеш
Бога... да нема Бога!...

— Рекао сам Богосаве, али ја поштујем власт, ја
се живим боговима клањам!... Ја сам, пријатељу, фи-
лозоф новијега доба: клањам се онима који ми допу-
штају да поред њих и ја живим! Да господски живим!

Попа је имао право... Не Бог, него људи требало
би да му забране живети!...

— Па, попо, ја сам пропао! — доврши кмет жало-
стиво... — У каси сеоској треба да има у готовом сто
и педесет дуката... А тамо!...

На те речи се оба пријатеља ућуташе, обојица се
ожалостивише.. Кмет је гледао невесело преда се, па
само што је кадикад уздахнуо; попа је гладио браду,
а ситне и крупне боре, које су му лукаво чело шарале,
играху се као у прозници, па баш као што су се у њего-
вој глави мењале мисли и идеје, тако се и те боре, по-
кретаху навише и наниже — часом се ведрише, да после
дубље и натуштеније на очи падну... По свему се ви-
дело да попа живо учествује у несрећи свога пријате-
ља... Чудно!... Два зликовца, и тако нежно пријатељ-
ство!... Харамije, а у грудима тако узвишено осећа-
ње!... Душе нису имали, а све остало би један за дру-
гога уложили!... То изгледаше необично, и опет беше
то сасвим проста ствар... Њихов живот, њина про-
шlost и садашњост срасле су једна с другом, они поста-
доше неразлучни!... Ако је требало некога оглобити,
заједно су вршили. Неморал и раздор у породици обо-
јица су сејали. Ако су невина на батине осудили, заједно
су то своје бездеље у закониту форму облачили: »Не ми,
не ми, него те закон осуђује« — говорили су, а попа је
ојађеноме показивао најкрупније параграфе по којима
је, и као невин, могао на смрт осуђен бити. Ако је оскр-
нављена невиност у усамљеном стану своје дане про-
клињала, они беху виновници невоље и јада тога!...
Они су били удеоничари туђег отимања, саучесници зло-
чинства, шпијуни капетанови, подлоге начелникове, из-
вршиоци воље насилничке!... И вешала на којима би
кмет висео, без попа би изгледала као пробијена поло-
вина некадашње целине...

Попу се чело разведрило, он је смислио нешто.

— Колико имаш готових новаца? — питао је кмета.

— Једва ако имам шесет!... Толико ми остаде од
оних волова што сам их о Петрову-дне на пожаревач-
ком вашару оним Швабама продао.

— Знам — рече попа, — то су они волови што си
их у парници са Мишићима добио!... Добро, дакле, ти
имаш шест, а у мене има четрдесет, то су сто... За
кусур се не брине, то нека је моја брига!

После тога разговора, иако у соби никога не беше, они су шапутали, да их ни дувар не би како год издао; беше то нека ужасна тајна од које су се обојица трзали, а кмет је у један мах узвикнуо: — Попе, зар и то? ...

— Све ћу за тебе учинити! ... — рече попа, нежно загрливши свога пријатеља ... Кмет га ватрено пољуби у руке; то не беше више формалност, церемонија, беше то излив његова благодарног осећања.

— Вечерас, дакле? ... — питао је кмет.

— Вечерас, при првоме сутону, да се нађемо овде у механи ... А остало ћу ја наредити ... Сад збогом!

— У здрављу да се видимо!

Обојица одоше. Кад су кроз механу пролазили, сељаци се зачуђено згледаху: Шта се то учини с попом и са кметом? ... Обојица дођоше бледи, погнути; кмет није смео ни у кога погледати, а једноме старцу, који је од попа благослова искао, одговорио је попа збуњено: — А шта ће ти мој благослов? ... Старац је гледао за њим, вртео је главом, па тек што рече:

— Право велиш, попо, одавно је у овој земљи нестало благослова!

V

Подне је превалило ... Од силне жеге се повијала кровина на сиротињским кућама и колибама, а сврху њих се играо усијани ваздух. Овце које не бејаху нашле zgodну хладовину, скупише се у гомилу, саставише главе једна у другу тако да је једна другој хлада учинила; а по шљиварима произваљиваше се сељаци и, пушећи из својих кратких лулица, праћаху оне ситне облачиће на плаветном небу што изгледаху као они мајушни вали на плаветној реци; час по час би се наслонили на своје снажне руке, чупкали би суве сламке, па би чачкали од дугог времена по лулици; неки, опет, безбрижни или уморни, давно су заркали, и њих се више није тичала жега тога дана: сенке од дрвета одмицаху даље, а њих удараше сунце свом жестином својом, и они се нису

помицали, само кад би понека мушица преко носа или очију прешла, трзали би се, да изнова заспе ... Та и сами нису имали кад да лају, опружили се негдје иза куће, па ће тек кадикад зарезати, баш као да нешто сањају.

Беше све мирно; ни песме, ни свирке, ни лавеза, па ни птице нису певале ... Само у кући Стојадина Делимировића чуо се неки крупан разговор; стара Митра се кроз сузе нечему противила, што је, опет, Стојан својим храпавим гласом на силу захтевао.

— То мора бити! — викао је мамурни Стојадин. — У овој кући мислим да сам ја главни старешина. Па ко ми се сме противити?

— Али, ето, дете га неће!

— Мора! мора! Ја запсведам! ...

— 'Ма, човече, како ти можеш заповедати, кад га она неће? ... Кад га не воли? ... Ето, загледала се у Раку, па хоће срце да јој пукне за њиме; о њему мисли, о њему сања! ... А, после, и сама премишљам, нека дете пође за кога јој срце жуди, нека буде бар она срећна, кад смо ми сви несрећни! ...

— Она ће са Мирком бити срећна! ...

— Неће! ... — рече Митра одсудно ... — Она ће поћи за онога за кога она хоће.

Стојадин диже песницу и већ хтеде своју Митру у љутини да удари, али утоме погледа кроз прозор и ... његова рука клону ... Тамо, у крају шљивара, видео је своје јадно дете, своју лепу Стојну, како је наслонила дивну главу на крило, па горко плаче; и он више не имађаше снаге да оно изврши што је у јарости био наумио.

— Па шта ћу, кад сам, ето, пред попом и кметом обећао? ... — рече скоро меким гласом ... — А и прилика је дивна! Куд ће лепше него да пође за кметова сина? ... А бољи је и ваљанији од несрећнога Раке! ... После, и ко је тај Рака? ... Чији је? ... Сирота без игде икога! Последњу му својту, онога старога зликовца, јуче отераше капетану, везана, обечашћена, а прекосу тра ће га, можда, и на робију пратити ... Па за његова

синовца да пође! ... То Митро, неће бити, док је Стојадину главе!

— Јадно дете! Гледај како горко плаче! ... Пресви-
снуће, сироче, и то све са твоје немилости! ...

Стојадин погледа још једанпут кроз прозор, обори
очи и не имађаше више срца да на Митру наваљује. А
Митра је још мало гунђала, па, онако јетка и узбуђена,
изађе напоље. Кад је изишла, она је, онако љутита, оче-
пила псето које је на кућним вратима лешкало ... То
беше као неко удовлетворење за претрпљене увреде ...

Стојна је, међутим, плакала, а кад се сита наплака-
ла, она се диже, убриса своје исплакране очи, па се спре-
маше да некуд иде ... Али у тај мах нешто шушну с оне
стране ограде. То је био Рака. И његово лице беше
сетно, невесело, поглед тужан.

— Стојна! ... — рече меким гласом. — Је ли код
куће?

— Ту је; ено где се свађа с наном! ... Иди, Рако! ...
Уклони се! ...

— Довече на кладенцу! ... Само чекај док се добро
смркне! ...

— Добро!

— Имам много да ти кажем!

— Доћи ћу, Рако!

Стојна оде у кућу, а Рака нестаде у дољачи која се
ниже Стојадинове куће, коровом обрасла, пружала чак
до иза села, па се онда међу брдима губила. Туда је Рака
пролазио, кад је год ишао да се са лепом Стојном види,
или да уговори рочиште где ће се видети на кладенцу.
То је било згодно место за љубавне састанке. Више кла-
денца је била подигнута кривосечка црква, а око цркве
се, далеко унасколо, пружало гробље са својим огром-
ним дрвеним крстовима на којима су венци и пешкири
висили. Међу крстовима је ћикао голем коров из кога
се местимице ни коњаник не би могао угледати; негде
се, опет, пружао зелен трскот као неки ћилим, а око
њега лиснато багрење ... Ту их нико живи не би могао
изненадити, још мање издати! А мртви су ћутали! Па и

кад би проговорили, благосиљали би живу љубав која се
на томе мртвачком пољу развијала! ... Истина да су де-
војке и момци из целог села долазили на кладенац на
воду, и онда беше на томе месту и уоколо све живописно
и весело; али то је трајало до мрака, а после тога живе
душе ниси могао видети да туда пролази.

Сунце се све више клонило западу, али врућина не
попушташе; штавише, она постајаше све загушљивија.
Ветар је почео од југа дувати, врео, као да из недара
живу жеравицу сипа ... Људи који су се из поља вра-
ћали, уморни и загрејани, навратили би се уз пут у ме-
хану, да чашом ракије или хладна вина ту необичну
врућину разгале; неки, вреднији, одлазили би после не-
колико минута кући, а други, којима се механска хла-
довина, а још више вино и ракија, допадала, ти остајаху
у механи, да и даље пију и да се расхлађују. Један по
један, па се механа напунила људи; неки од њих пога-
ђаху се око нечега, пазаре, кајишаре, лажу, а неки су се
опили, па се свађају и лармају ... Кад се већ смркавало,
дође и кмет са попом; сељаци се за час ућуташе, али
они и не хтеше остати у тој гунгули, него одоше у спо-
редну собу, да онде продуже јутрашњи разговор. Онде
их нико није узнемиривао, па ни сам Цинцарин. Он је
сиромах имао пуне руке посла. Једни улазили, а други
излазили. Око неко доба уђе у механу Рака. То није
била обична ствар, јер је он само о великим празницима
на така места доходио, а тога вечера не само што је
дошао, него је и чокањ ракије попио! Људи га погле-
даше, сетише се како је, сиромах, сад и без стрица
остао, жалише га, али ћуташе; само се Цинцарин нешто
узврпољио, погледао је у њега крадом, видело се да га
се нешто боји; али га брзо прође страх, јер је Рака на-
скоро из механе изашао. Механџија га је испратио чак
напоље, погледао је за њим; па кад је видео да се Рака
упутио кладенцу, он се осмехну задовољно, а после, по
обичају своме погледа горе у небо, али на небу не беше

ниједне звездице: густе облаци се ваљаху као планине по хоризонту.

— Биће кише!... — прогунђа Цинцарин, кад се враћао у механу. А после уђе у собу где се попа са кметом налазио, па им саопшти како је мало пре Рака у механу доходио. Њих је то за час изненадило, али ствар по себи није била тако необична да их за дуже времена у неку бригу баца.

— А што је долазио?... — питао је кмет.

— Попио је чокањче ракије, па је отишао!...

— Е, па срећан му пут!... рече кмет поругљиво!...

— И време се спрема — додаде Цинцарин, кога је страх било да се попа са кметом не би, као и јучерашње ноћи, задржали. — Биће кише, града, и богзна шта ће још бити. Само погледај у небо, ох, ала је страшно!...

И Цинцарин диже завесу са прозора. Попа и кмет погледаше напоље. Мрак беше необичан, из далека се чула грмљава, а загушљив ветар је по пустом пољу хујао... Сељаци се почеше разилазити, сваки је журио да се дочепа куће, а Цинцарин је од свакога гледао да наплати трошак, па их је и сам журио:

— Хајде бре, кући, џанум... Видиш какво се време спрема!...

Наскоро остаде механа празна, већ се и попа с кметом спремаху на одлазак.

— Јеси ли понео машине?... — питао је попа кмета.

— Нисам, ал' ево, има на столу. — И он узе кутију с машинама, тури је за појас, а после пригну боље гуњче око себе, кукуљу диже на главу.

— Е, сад можемо ићи!...

— Чекај, Богосаве, да понесем кључ... — И попа послако извади из механских врата кључ, спусти га у џеп од антерије и прихвати се кваке; али у тај мах се чула грмљава, ваздух зајеча, а у даљној даљини чула се потмула хука грома.

— Таман за наш посао ноћ — рече попа. — Сад, Бог или ђаво, нека нам помаже, Богосаве!...

— Бог није!... — рече кмет потмуло, па се прекрсти...

Има тренутака кад се и највећи грешници крсте, кад се и најокорелији зликовци сећају Бога, правде и страшна његова суда!... При изласку сунчеву човек мисли на живот, при заласку на смрт, а овака ноћ опомиње га на грехове и на злочинства!... Бадава затвара очи, покрива главу губерром — бледа лица поубијаних и несрећних ређају се пред узбуђеном фантазијом: он маше рукама, хтео би да их одагна, али она стоје и тресу као Бенко своје кржаве витице!... Обешчашћена невиност плаче, а онај коме су кајишем големо имање распарчали, пружио је суву крштуњаву руку, па чека парче хлеба од снога који му је са софре и последњу мрвицу отео... »Одлази«... Сад као да чује глас са дршћућих усана гладнога очајника: »Не могу, гладан сам! А ти си ми и последњу мрву појео!«...

... Страхота!...

Те ноћи се облаци, као неке црне планине, ваљаху преко неба; ветар је хујао, а са његовим хујањем помешао би се ужасан глас страховите грмљавине која се све више ближила. Час по час севнула би муња, и јасан пламен њезин обасјао би белу кривосечку црквицу, која је, усамљена, напред гробља стојала, скромна баш као и она »молитва господња«, без торња и накита! Један гвоздени крст, пред њоме мала, дрвена звонара са звонцетом — то беше све!...

Ту, између цркве и кладенца, беше у земљу удубен један велики дрвени крст, до њега стари један багрен коме се грање далеко у висину и у ширину пружаху; на крсту се још чист и бео пешкир, са венцем од скоро набраног цвећа лелујао. Ту под тим крстом, почивале су кости Ракина оца, а на самоме гробу стајао је Рака! На томе је месту он своју љубавницу дочекивао, ту се надао да ће је те ноћи видети.

Ту му се чинило да је најсигурнији! Та и она земља која је покојникове груди покривала, морала је бити

пријатељица његову сину! Верна пратилица његове верне љубави!...

Коров зашустри по гробљу, а он мисли она иде; муња засветли, а тамо далеко на некаквој крсту забели се пешкир, иде, миче се њему... Срце му јаче заигра у грудима... Она ће доћи!... Она мора доћи!... И он ће њојзи све исказати што му је срце, препуно туге, те страховите ноћи осећало! Казаће јој да је самохран на овоме свету, да већ никога на свету нема кога би свом душом волео, да је она једина и да му је она свет!...

Али она не дође. Тама биваше све већа, грмљава ужаснија, муње су као неке ватрене змије испрекрштале небо, громови се ломише по узбуњеном ваздуху, прозори су на цркви звецкали, ветар, који је све страховитије тутањео, откиде пешкир са крстаче Ракина оца, пешкир у лету једним својим крајем ошину Раку по образима. Он претрну. Уочи му се да га хладна очева рука додирну. Кад се мало осмелио, он прислушкиваше изнова. Сад се чуше одиста неки кораци, али то не беше она!... Кад је муња севнула, видела су се два човека где се као неке авети цркви приближују. Он их ни према тој блештећој светлости није познао; обојица му изгледаху као неки оријашци, а сенке им се чак по гробљу пружаху. Један беше црн, другоме је јасно видео голему кукуљу на глави.

Ко беху та два ноћника? И шта су тражили око цркве у то доба ноћи?... Он слушаше пажљиво. Кораци се све више ближе цркви. Сад као да и кључаница кврцну на црквеним вратима; чуло се како се врата на својим шаркама окренуше, а после се исто тако и затворише. Више се ништа није чуло. Кораци престадоше; само су муње и громови парали ваздух... Мало затим осветлише се прозори... У цркви је горела свећа...

Шта је то?...

Рака, у опанцима, бешумно приђе црквеним вратима, саже се, стаде слушати; учини му се као да се нека даска цепа, али удара није чуо. Сад погледа кроз

кључаоницу. Крв му стаде у жилама, лице му дође бледо као у мртваца; чинило му се да у њему ни капи крви нема... Протрљао је очи, па је погледао још једанпут, да се увери да не сневаше.

Он није сањао.

Пред олтаром је стајао кмет са запаљеном свећом, попа се сагао и неким гвозденим длетом одваљивао дрвени капак на једном сандучету... Ту беше црквенска каса! Кад је попа развалио сандук, он извади из њега један завежљај хартија, прегледаше их брзим погледом, па једне враћаше натраг, а друге је метао у недра, напоследку извади из сандучета једну платнену кесицу. Рака је чуо како су у њојзи дукати звекнули.

— На ти!... — рече полако кмету, тутнувши му кесу у руке. Рака је видео како је кмету задрхтала рука, али је кесу опет спустио у недра.

— Сад да идемо!

Кмет ду'ну у лојаницу, па је баци онде где је са попом стајао. Рака се измаче два корака натраг. По цркви се чуло за тренутак корачање, а после наново кврцну кључ у кључаници. Врата зашкрипаше на зађалим шаркама... У тај мах севну муња, а гром са страховитом ломљавом разлегао се по гори и долини. Врата и прозори на усамљеној цркви тресли су се, а крстови по гробљу изгледаху као да се љуљају...

Оба злочинца пребледеше.

Рака скочи пред њих, шчепа кмета за груди.

— Лопови! Разбојници!... — викао је очајно. Али се нико не одзиваше. Гром се за громом ломио, муње су севале, ветар је дувао, и сад тек настаде страховита борба; попа, који је кмету притрчао у помоћ, од првог је Ракина ударца пао, кмет само што је стењао и никаква друга гласа није могао од себе дати, крклао је као утопљеник; напоследку га издадоше ноге, он паде на земљу. Али у тај исти мах крикну Рака неописаним болом и, обливен крвљу, стропошта се на земљу.

Баш у часу кад ће да падне, сетио се кмет свога ножића, потеже њиме и удари свога смелога противника

у слабину... И сад њих двојица, попа са кметом, ви-
кају: — Лопови разбојници! — па онда потекоше селу.
Али попа пре него ће поћи, баца кључ и длето на земљу,
баш у саму крв која је из Ракине ране кључала...

Попа не би разбијао касу црквену, али кмету је
требала брза помоћ, та сутра зором долази му ћата да
прегледа рачуне!... На зајам није могао у целоме
Кривосеку толико саставити, а кључ и од цркве и од
њене касе остао је још о Светом Илији у татора... Да
заиште од њега кључеве, побудио би сумњу; а, после,
морао би из касе узете новце опет повратити. А овако
је мислио то све избећи... Зато је и украо кључ од
механијине собе. Он га је познавао, јер се њиме у
недостатку црквенога кључа често служио.

— Рака је похарао цркву!... Он је од механијере
украо кључ, а синоћ је по оној киши само зато и до-
ходио до механе!... Он је обио касу!... А ми смо баш
у тај мах ишли кући својој; то и сам механијера зна!...
Разумеш ли?...

— Разумем!... — рече полугласно кмет.

VI

Изјутра у осам сати приспео је ћата у Кривосек;
није, по обичају одсео у механу, него у општинску
кућу... Беше то млад човек, сувоњав, повисока раста;
лице му беше бело, црте правилне, тврде: изгледаху
као да су од камена изрезане... Кад је у судницу ушао,
није, по обичају полицијском, никога грдио, ни с ким се
није руковао, а ни шалио; по целоме понашању могао
си познати правога чиновника који је и другима, а и со-
бом, умео владати...

Кмет му је одмах реферисао шта се те ноћи дого-
дило. Он је ћутао, само што је запитао где се налази

злочинац. Кмет му је приповедио како је и на који начин
рањен и да се сад налази код своје куће...

Ћата је ћутао; а кад се мало размисли, он мирно
рече: — Најпре ћемо рачуне прегледати, јер сам за то
послан. А друго ћу доцније наредити.

Општински рачуни нису били тако велики, па, на-
равно, да нису могли бити толико збркани. Човек као
што је ћата могао би их брзо прегледати; и кад је то
учинио, он узео редом облигације које су се у каси на-
лазиле, прочита их, даде своје примедбице о њима, за-
питкивао је зашто ова и она, којој је рок већ истекао,
није поновљена или исплаћена... А после је пред кме-
товима и одборницима пребројао готсвину, закључао
касу, а кључ вратио кмету.

Он беше рачунима задовољан; кмет одахну ду-
шом...

— Сад, господине, хоћемо ли дотерати онога зли-
ковца? — питао је кмет.

— Он је рањен... — примети ћата. — Ја ћу сам
ићи к њему!

Кмет се уједе за усне.

— Позовите и татора и господина попу, да и они
присуствују.

— Одмах, господине!... — рече послушно кмет.

Дођоше и попа и татор. Поздравише се љубазно са
писаром. Он их отпоздрави, али хладно, без свакога
ласкања; штавише, није их упитао ни за здравље! То
беше нешто необично за представнике општине криво-
сечке... Та и сам начелник, кад у село дође, а он ће
најпре упитати: »Па како са здрављем?« Па онда: »Како
са пшеницом, јечмом, кукурузом?«... После тога ће
разбирати за поједине сељаке: »А је л' се Павле, на пр.,
помирио с братом?«... Па: »Шта говоре они отре-
снији људи у селу о властима, о влади? Јесу ли задо-
вољни?... Шта мисле?«...

Наравно да су кметови на сва та питања умели тако
одговорити како ће господин начелник бити најзадо-
вољнији. Он би се усхићено смешио, и сељаци би после

располагали њиме баш по својој вољи, како су хтели и умели!... Ако су желели учитеља оцрнити, општинског писара збацити, или некога на правди Бога, из голог ината, оглобити и упропастити... све су то могли... Начелник им ништа не би закратио.

Али код овога младог писара нису знали како да отпочну своје сељачко-кметовске мајсторије... Он беше према свима њиним ласкањима строг и хладан.

— Најпре ћемо у цркву!... — рече кратко ћата...

Кад су дошли до пред цркву, он се прекрсти, уђе унутра, погледа унаоколо, па виде разваљену касу и бачену лојаницу свећу, узе и даде је своје пандуру на чување; из касе је повadio сва заоставша писмена, њих је умотао у хартију, па их је својим и општинским печатом запечатио, па и њих предаде своје момку.

Кмет и попа загледаху се значајно.

Пред црквом ћата застаде.

— Овде је, дакле, рањен?... — питао је ћата, видевши баш пред самим црквеним вратима пљоште проливане крви... У самој крви још је лежао кључ и гвоздено длето. Он се саже, диже их, загледа се за часак у њих, па их такођер даде момку...

— А колико их је било — упитаће изненада кмета, — што су харали цркву?...

Кмет и попа згледаху се збуњено:

— Само њега једног затекосмо на делу! — рече попа сигурним гласом.

— Двојица су били!... Ето, видите, у једнога беше мушка стопала, у другог мала; или је женска, или дечја стопала...

Њих двојица погледаше опет један у другог, али не умедоше себи разјаснити шта је то... Истина, после свога бездеља, кад су већ осигурали украдене новце и облигације, они су по највећој киши долазили још с неким људима до пред саму цркву; али ту више не затекоше рањеника: дигао се, па је отишао, како је могао, до куће, помислише; па га нису хтели

гонити, јер су сигурни били да ће га изјутра у постељи наћи.

Они су ишли даље трагом; крвави млазеви се повлачише све до кладенца. Овде је била још једна пљоштица крви и поред ње једно парченце крваве крпиче. Ћата и њу предаде пандуру. Ишли су даље поред стопала стазом која је преко једног брдашца водила сиромашној кућици рањенога Раке... Његова кућа беше споља доста лепо и чисто окречена, али сиромашким кровом покривена, из које се данас густ дим подизао у вис. Кад су ушли у кућу, у тај исти мах, на друга врата, неко изиђе из куће. беше то неко витко женско чељаде... али га они нису приметили, сви су се загледали у рањеника.

— Шта сте му привијали на рану? — питао је ћата једну жену која је чело главе рањеникове седела, а очи јој беху исплакване, образи бледи. То беше сестра његова која је онде у комшилуку за некога Богдића удата била.

— Метали смо неку траву за коју нам је и покојна мајка казивала да је добра од рана...

— Боље, хладне облоге — рече ћата. — А је л' га грозница хватала?...

— Није!

— А је ли што трабунио?

— Ништа!... Пред зору је мало задремао, и само сам видеда где се трза...

Писар се окрете болеснику:

— Тебе тужи кмет и господин попа да си похарао свету цркву.

Бледи усне болникове заиграше у љутини, чело му се натуштило, поглед му дође мрачан, он пружи своју десну руку и прстом показа на кмета и попа.

— Они су!... рече, а глас му је звонио јасно, али испрекидано, баш као звоно које удара на узбуну, на освету...

После тога окрете од њих главу, као да их не жели више видети. Међутим, кмет и попа чинили су све што

су могли, да на њега оборе кривицу. И оборили су!... Цинцарин је сведочио како је Рака од њега купио синоћ ливену лојану свећу, како је украо кључ од његове собе, а тим је кључем црква отворена.

— А хоћеш ли се ти моћи и заклети на то твоје казивање?...

Цинцарин рече да може!

Болесник подиже мало главу, хтеде нешто рећи, али само што јавкну, а бледа глава му клону на јастуке... Ћата га је хтео још и даље испитивати, али он више не одговараше.

Кад су кметови са среским писаром изишли напоље, на она друга врата уђе оно девојче што је мало пре изишло из куће. То беше Стојна... Његова лепа, његова верна Стојна... Она је и те страховите ноћи одржала реч. Бура је напољу беснела, а она је стрпљиво чекала да јој добра мајка очи сведе. Кад је већ и поноћ превалила, а киша стаде пљуском падати, и она умота главу шамијом, па изиђе напоље у ону страшну, мрачну ноћ!... Беше је страх, дрхтала је као прут, али знала је да ће тамо на кладенцу застати своју мушку потпору који у својим грудима толико срца носи колико десет обичних хвалиша и љубоклетника!... Дође до самога кладенца, али Раке не беше онде; муње су севале, пешкири се жалостиво лепршаху по тамном ваздуху... Њојзи се кожа јежила, густа коса пође јој увис, зуби су ударали један о други. Утоме се чуло неко потмуло стењање. Ко беше то? Да л' мртви живе проклињу? Или је уображење?... Глас је све јаснији бивао, све разговетније се чуло како неко запомаже. Уједанпут учини јој се као да чује своје име. То је он!... Она стеже груди и треперећим срцем упути се цркви; утоме севну муња, и она виде свога љубазника где се у крви ваља...

Она га диже из крви, доведе га до кладенца, онде му је опрала и привила рану, а после га поведе кући...

— Рако, — рече — ја те више нећу остављати, па макар ме и убио бабо!

То беше њена тврда одлука... И од тог часа није та остављала... Кад су после подне тога истог дана, по наредби срескога писара, дошла кола да га носе до среске куће, она је у њих натрпала сламе, после је то све застрла једним губерром, чело главе му је наместила два-три јастука, па онда помагаше сеји његовој да га лепо у кола положи... Баш у тај мах дође и господин писар. Он се зачуди толикој дивоти сеоске девојке, посматраше је од главе до пете, а кад јој је на грудима видео куповну жућкасту шамију, он се сети нечега, па погледа у свога пандура.

— То је!... — рече пандур и извади из недара оно парче крваве крпице што су на кладенцу нашли...

Он спорећиваше у памети ту крпицу са њезином марамом... Девојка је приметила да је непознати господин необичним погледима мери, и она као срна спремаше се да умакне; али јој писар још брже препречи пута.

— А Бога вам, девојко, — рече својим поверљивим гласом, показујући јој крваву крпицу, — да л' бисте ви познали ово парченце платна?...

Девојка га погледа својим лепим великим очима, па их опет обори, ћутала је и трудила се да измакне испред њега; али кад ћата понови своје првашње питање, она га сасвим поносито погледа:

— Ја сам, господине, ја сам му привила рану. — А после додаде тужним гласом: — А да знате како је крвав био, како су га крвнички осакатили!... Та живот су му тражили безбожници!...

Она обори своје лепе очи, а низ лице јој потекоше наново сузе...

— Ти ћеш то и пред судом казати?...

— Хоћу, господине!... Све ћу да кажем што сам год те страховите ноћи видеала; а те ноћи бијаше све страшно — и небо и земља, а најстрашније његова проливена крв!...

Тата, поред свега строгог изгледа, беше човек милостива срца.

— Ти си добро дете!... — рече. Па је хтео још неколико речи у њену похвалу казати, ал' она што још једанпут погледа у рањеника, па је у шибљу, које је око куће било, нестале; а Раку однеше среској кући...

После тога догађаја прошло је десетину дана, а кмета не видеше у механи. Бадава је и попа и Цинцарин поручивао да дође, он не дође. Људи су се томе чудили, а и сама механа изгледаше чисто необична без кмета — као нека соба у којој је нека уоквирена фигура висела, па, кад јој тај оквир скину, осећа се нека празнина; уђеш у собу, гледаш око себе, све је на своме месту, и опет ти нешто фали, нема нечега на шта ти се око навикло... Али на сам дан Преображења мораде до механе доћи; имао је неку капетанску заповест да изврши. Кад је ушао у механу, сељаци се згледаше зачуђено: то не беше више онај Богосав кога су они пре кратког времена познавали!... Необрјана брада, коса је почела седети, очи упале дубоко у главу, рамена уздигнута, руке клонуле, без живости, изнурен старац!... Цинцарин му изнесе чокањче горке, али он је не окуси; попа му приђе, да се, по обичају, с њиме поразговара, особито у то доба имао би много којешта и о којечему разговарати, али га он и не погледа... Томе су се сви чудили, а попа није умео тако његово понашање објаснити.

Наскоро затим чуло се да је оболео.

Једног дана позове он старца Стојадина и више других сељана:

— Ево ти, Стојадине, облигације коју си у пијанству потписао...

И он пред свима приповеди како и на који начин је хтео упропастити Стојадина, и како Миле Мутибарић на

правди божјој страда... После тих речи лице му дође блеђе, усне му задрхташе, а у тамној шупљини грозно су се превртале очи, груди му се као узбуркани таласи спуштаху и подизаху; у три маха је отварао уста, хтеде нешто рећи, али се мучио и не могаше изговорити. На-послетку се издиже у постељи, погледа страховито око себе, па, као рањен, рикну:

— Ја сам похарао цркву!... Ја и попа!... Рака је невин!...

Глас му је био страховит, поглед ужасан!... Људи се око њега уплашено згледаху, а коса им се дизала на глави... У тај мах уђе у собу, поп, блед и уплахирен:

— Лаже!... Бунца!... Ракија га је залудила... Несрећник!...

Из покрета болесникова видело се да се мучио да устане, да шчепа попа за груди, па да га у беснилу зубима закоље, али се са страховитим јауком стропошта наново у постељу и, пружајући коштуњаву руку на попа, још ужаснијим гласом рикну:

— Бог нека чује!... Људи нека чују!... Ми смо похарали цркву!... Рака је невин!... Крв његова душу ми сажиге!

Више није ни речи проговорио... А кад је сунце залазило, он је у највећим мукама издахнуо...

Наскоро затим ослободише Раку и Мила Мутибарића. Па како стари Миле не имађаше деце, он усини свога братанца Раку, запроси наново Стојадинову јединицу за свога посинка, и сад му је с благословом дадоше...

На Раку изнесена кривица паде сад на попа, али се није могао осудити, јер не беше једнога доказа!... А онај који је његово бездеље могао сведочити, тај је преминуо.

Одвојише га само од цркве и богослужења, а парохија му се оставила, да од ње ужива.

VII

После три године, баш на сам дан Св. Илије, беше кривосечка механа пуна сељака. Ту је био и попа; у лицу беше као отечен, очи подбуле, коса разбарушена, на њему поцепана антерија, чита прљава, масна, а на њојзи отпало дугме и, уместо њега, продерала се рупа кроз коју је провиривао један прамичак седе косе. Беше пијан. Сељаци су га са презрењем гледали, само погдекоји пијанац што га је у шали запсивао.

Ноћ се спремаше — онака иста страшна ноћ као и пре три године, кад је кривосечка црква похарана. Као црном чохом застрто, бејаше црно небо, а кроз ту црнину муње су севале, а громови са страховитом ломљавом потресаху ваздух. Сељаци су се одавно већ разишли из механе само остаде попа са Цинцарином.

— Што, џанум, нејдеш кући?...

— Овде ћу да ноћим, код тебе — рече попа. — Страх ме је од оваке ноћи!...

И Цинцарина беше страх и зато му је сасвим право било што ће попа код њега да преноћи... Он изнесе литру ракије, мету је пред попа на астал, а после донесе карте:

— Да одиграмо једног џандара!... Ко изгуби, плаћа литру ракије!

— Добро де! — рече попа коме се тај предлог допао. Попи једну чашу ракије, па онда узе карте мешати.

Они су играли, а напољу је беснела бура... Прозори су се тресли, а врата једва су се држала на својим шаркама.

— Страшна ноћ, попо!

— Страховита! — рече попа, а после промуклим гласом додаде: — Баш као она ноћ!...

У тај мах се разби прозор, а свећа одлете чак у други крај собе. Небо, као да се проломило, сипаше живу ватру из себе, а са неописаном хуком пуче гром... За часак владаше нема тишина, а затим букну у пламен

механа сва уједанпут, као да су је са све четири стране запалили!... Сањиви и уплашени момци потрчаше напоље; сељаци из оближњих кућа појурише у помоћ. Али онде где Бог руши, ту је ништавна помоћ слабог човека!... Дође и Рака са Милом. Бистар момак, храбар. Чим је дошао, он упита момке механске има ли кога у кући... Они се погледаше збуњено; међу њима не беше механције!...

Рака јурну кроз горућа механска врата; баш иза самих врата лежао је попа, модар и црн као угљен, мало даље од њега, баш до фуруне, лежао је Цинцарин — и он беше мртав.

Њих је гром убио!

Рака их шчепа за појас, па са великим напором, преко пламтећих греда, преко натрпаних гомила усипаног камења, изнесе их напоље на друм... Сељаци се скупише око њих, загледаше их радознано, превртаху их са једне на другу страну, климаху главама.

— Мртви!... — рекоше.

— Гром их је спалио!... — додаше други. А стари Миле Мутибарић скиде капу с главе, па јасно, као на трубу, говорио је скупљеноме народу:

— Бог је велики!... Силан!... Свемогућ!... Ово је правда његова!...

Сав народ и нехотице повероваше речи његове: — Правда! Правда! Правда божја!...

ПОПА-ТИХОМИР

ПРИПОВЕТКА ИЗ БАНАТА

... Дobar пастир
Јер што каже ином
И сам својим потврђује чином.

Српска Славна-аге Ченгића.

На целој големој равници плоднога Баната нећеш наћи тако дивно село као што је Липолист...

Чим ступиш у село, а тебе задиви она чистоћа, што се на свакоме лицу које сретнеш, и на свакој кућици, огледа; украј пута, а поред кућа, засађено багрење, дудови и мирисне липе, па кроз њино зелено лишће провирују весело бели дуварови скромних ратарских станова. По гранама чујеш умиљато цвркутане свакојакних тичица, а из куће пројекује глас веселе домаћице. Онде она ради, спрема, чисти — а сваки јој посао пропраћа умиљата српска мелодија; каткада само застане, да покара дете, што јој се ухватило за шарен кецељац, па јој у њеноме веселоме раду само смета.

Поћеш даље улицом, наићеш на цркву и школу; станеш, гледаш, дивиш се, а не можеш пресудити да л' је школа лепша или је црква сјајнија. Обоје су у једној, зеленим летвицама обрађеној авлији; а по авлији посејана она ситна зелена трава трескот, што својом загасито зеленом бојом онако умиљато на слабо око

упливише: чисто ти крепи уморне зенице, а после те рекао би, нуди, да у дебелој сеници, што се од густо засађених липа и багрења по тој зеленој трави пружа — да онде уморено тело одмори... Па, што је јоште лепше: школа је пуна ученика, а недељом и празником црква је пуна побожних хришћана.

Тако мали Липолист изгледа данас, али некада је сасвим другачије и жалосније изгледао: по улицама коров, у авлији коров, коприва и боца; куће од набоја, прозори од хартије, изнутра све мрачно и чађаво а споља нечисто и неокречено; школе није ни било, а црква је изгледала као и друге куће у селу, само што је пред црквом била подигнута звонара од дасака, а на њој један гвозден крст, што је један стари Грк, који се у маломе Липолисту обогатио, у Темишвару за две форинте шајна купио, и то себи и целој својој породици за повољно здравље, а многобројним покојницима, који су и по Турској и по Маџарској каишарећи поумирали — свима њима за душу!

Приповедају старци: кад су тај крст на звонару подигли, онда је општина липолиска три дана и три ноћи частила. Попа-Трива није за сва три дана оком тренуо, него је једнако пио, јео и богобојажљивога и христољубивога Грка благосиљао.

— Да ти Бог да, чича-Симо, и овога и онога света — заплећући језиком говорио је попа-Трива, — да те Бог умудри!... рајско насеље!... и пџи једну крмачу... да...

Даље није умео попа да говори, а и Грк-Сима се забунио, те није умео одговорити, нарочито попина крмача — е та му је целу урођену речитост за цео овај дан побркала!... Крмача! Он, чича Сима Грк, да поклони пијаноме попа-Тривуну крмачу!... Та пре би одгризао палац на левој нози, који му је и онако кроз продрте чизме провиривао, него да се одвоји од своје угојене крмаче!...

Грк-Сима је ћутао читав дан, а попа-Тривуна пијаног однеше сељаци кући. Кад га је попадаја угледала,

ударила се обема рукама у груди. И сељаци су били пијани и каљави, али сиромаш попа изгледао је као да више личи на неку животињу која и нема наличности на човека, или која се од мајмуна у друго нешто, само не у човека, изметнула: у лицу модар, усне плаветне, а у очима насела крв; коса и брада, то је тако било побркано као неко големо повесмо кучина, које су несташни кучићи испод кревета каквог извукли, па га својим шапицама дотле растрзали, докле га нису за сваки гребен онеспособили... Црна хаљина на њему беше такођер изгужвана и каљави, чизме подеране, али и саме дебеле закрпе и остале грозне пукотине беху блатом тако улепљене, да не би могао погодити, где су пете а где ли ђонови.

На срећу Липолиштања попа-Тривун је наскоро после те општинске части, а услед неумеренога пића, умро; а на његову пражњену парохију дође из кикиндскога диштрикта стари и честити попа, отац Тихомир... Томе су се многи чудили, што да стари попа остави богату своју парохију у диштрикту, а да дође у тако мало и сиромашно сеоце, као што је Липолист... Па и сам стари чича-Радисав, најуваженији човек у месту, није могао, а да га једнога дана у својој простодушности не упита:

— А тако ти здравља, оче-Тихомире, право ми кажи, што си твоју богату парохију у диштрикту напустио, па да овде, са нама, нашу сиротињу довека делиш?... Несрећно ти је ово наше село Липолист! Нити нам ваља старо ни младо, ни женско ни мушко; осим тога — спахија са његовим немачким и маџарским ишпанима и пандурима. Богме су то муке, оче-Тихомире!... Па сад нам однекуда дођоше и Немци (Бог их убио!), населише, ево скоро по села, спахија им сагради школу па и цркву — а ми ето као што нас видиш: сваки дан све црњи и несрећнији!...

Стари отац-Тихомир слеже раменима, па тихим гласом одговори:

— Сви су људи, брат-Радисаве, деца Божја; па су и богати и сиромаси моја браћа. Богатима немам чиме и не знам како да помогнем, само ми остаје сиротиња, и њој бих волео послужити...

Чича-Радисав није му разумео говора, али је био задовољан благим начином, којим га је стари попа предусрео, и радо је о томе по целом селу говорио: како су Липолиштани срећни људи, како су добили чести-та и блага попа. Једно је било само што му није годило памети и што му се на седоме оцу-Тихомиру није допадало...

— Неће да пије, а ми смо богме са покојним попа-Тривуном по неку чутурицу винца и ракије искапили... Тек хајде, хајд! Научиће се...

Тако је чича-Радисав размишљао, али се јако преварио, јер попа Тихомир до смрти своје није пити научио...

Кад је стари попа у сиромашноме Липолисту за себе и своју малу породицу скромну кућицу подигао, навалио је на сељаке, који су га сваки дан све више поштовали, да приону, те да, сви сложено радећи, за своју децу и унучад школу подигну. Испрва су се сељаци томе опирали, јер нису могли да појме, нашта њима школе. Та то је за мајсторе и варошане... А нашта ће школа поштенем ратару?... А после, и по себи се разуме, да је у кући већа вајдица, кад дете на дому причува пилиће, а у пољу прасце и јагањце... Али зато опет добри попа није хтео одустати од своје намере. Чича-Радисав му је био на руци, па је с њиме попа ишао од куће до куће, благодаречи и благосиљајући, све донде, док није успео. Кад је школа већ била подигнута, и дође учитељ да отвори школу, сељаци су се надали, да већ кад није части било при полагању темеља, да ће при отварању до колена вино тећи; али кад видеше попу где с празним рукама уводи учитеља у дужност, они се сневеселише, а чича-Радисав није могао да отпи, а да му не примети.

— Оче Тихомире! Та знаш, то је као и у обичају, па не би с горег било људе и трудбенике око ове зграде бар по чашом ракице понудити — људи смо! рече боја-жљиво, бојећи се да не увреди попа.

— Баш зато, што смо људи, постарасмо се за школу за децу нашу а не за ракију... Зар не видите ове пакосне Немце и Маџаре, дошљаке и надничаре наше?... Па како би било, да вам се у пакости својој подсмехну: »Гле, ови Вадраци што год чине све за ракију чине!«

Радисав се ућута и није смео даље наваљивати на њега, а остали сељаци и не беху толико познати, а да би му смели што приметити... А осим тога, беше седи отац Тихомир и сувише озбиљан и по својој понашању а и по изгледу: ретко се кад смејао, а и кад се осмехнуо, беше то сетан осмејак, пун значаја, а укор такође пун правичне строгости. Благ према свакоме, строг према себи... Спољашност му беше важна; величине беше средње, црте на лицу његовом беху као у мермеру урезане: строге, правилне; у црним очима још је тињао огањ, сведок страшно преживљене младости, али душевна његова снага све је то умела укротити. Он стајаше високо узвишен над самим собом.

— Јест — рече стари попа узбуђеним гласом скупљеној гомили сељана — храм је подигнут, у коме ће се деца учити да Бога славе, у коме ће се научити себе и ближње своје љубити и поштовати... Видите ли ви ове подмукле Немце и Маџаре?... Ви се смејете, па велите: »Та то су наши надничари!«... Јест, они вам данас надниче, а сутра ће вам господарити!... У томе их потпомаже држава, спахија, владика и вера њихова... Они им дају све оно, што од нас на најподлији начин отимају; дају им занате, просвету и власт; дарежљиво пружајући им ваше рођене новце откупљују вам, стопу по стопу, крвљу и знојем дедова ваших добивену земљу. Вас остављају глупе и у незнању... Та само један тренутак да сте размишљали, уверили би се, да вас себи за робове спремају...

Реч беше строга, опора — али истинита... Сутрадан беше школа дупком пуна све мале, лепо и чисто очешљане дечице... И родитељи се већ унапред договараху, које ће на какви занат давати, брижљиво размишљавајући: да л' у Бечкерек, Темишвар или у другу какву варош, где су у оно време све сами Срби трговину, занате, вештину и богаство у својим рукама држали...

Стари попа се радовао томе успеху; али је још много требало учинити, много штошта срушити, да се на тим срушеним развалинама сјајнија зграда подигне.

Народ је био напуштен, па му таки беху и станови, баште, па и жене, деца и људи... Ни о чему се није мислило, него о частима и пијанкама. Роди се дете: пола се села згрне на част; ако жениш сина или ако кћер удајеш, или ако крсно име славиш, још горе и црње!... Софра је пуна вина и јестива, а међу гостима ћеш видети и Немца и Маџара и Влаха... па сви се они труде, да што више од отог српскога зноја, од оте српске части са собом понесу.

То гостопримство, та Србинова љубав према ближњему, то неограничено поверење према свакоме човеку, та српска племенитост, то му је уједно и мана, с којом се рађа и умире... Та мана могла је некад бити и врлина али је у деветнаестом веку пропаст његова!... Знао је то добро стари отац Тихомир, па се зато и трудио да своју општину од извесне пропасти спасе.

— Ја љубим мој народ — говорио је добри старац — и ја не могу мирним срцем гледати, како се сам у својој доброты и невиности упропашћује... Ето дођоше Немци и Маџари, голи и боси, па сада купују наше земље!... Неће дуго потрајати а ја ћу мојим старим очима гледати, како Србин, како пређашњи газда, како господар ове банатске земље досељеноме надничару надничити... Па смем ли ја то дочекати, смем ли допустити да ми за живота вуци стадо раздиру?...

Тако једнога дана празничког седи стари попа Тихомир, а седу је главу наслонио замишљено на своју суву руку. На столу пред њиме не видиш никакве књиге — живот човечији беше старцу цела библиотека... По столу је прострт леп шарен ћилим, онаки као што га наше вредне сељанке умеју откати...

Сунце је својим умиљатим пролећним зрацима падало на његову седу браду и на шарен ћилим. Соба беше чисто окречена, а на земљаноме патосу нигде једнога трунка од какве нечистоће. Милина ти је погледати по тако скромној свештеничкој кућици! У њојзи нема блата, а нема раскоши: две-три сламне столице, чиста бела постеља, у прочељу клупа ћилимом застрта, на дувару виси Мајка Божја, разним шареним позлатама искићена, а пред њоме лепо орибано од цинка кандило... Сељак, кад у таку собу уђе, и нехотице скине шешир с главе, поклони се и пољуби старога попа у руку...

Напољу су цвркатале тице, а ситна сељачка и попина дечица играла су се испред прозора. Час су тапкала у своје мале ручице, час трчала; а кад је неко пало, или друго што смешно учинило, онда су се сви у један глас церекали тако гласно, безбрижно: чинило ти се као да свако од њих у две мале пикуле свира... Седи попа промоли главу кроз отворен прозор, а деца се сва ућуте и чекају шта ће попа рећи.

— Децо, празник је, време је да у школу идете, а одатле ћете лепо сви у цркву...

— Хоћу ли и ја, бабо? пита га његова мала несташна мезимица.

— Ти ћеш остати код куће, ти ниси још за школу, а у цркви правиш много нереда.

Деца се разиђу, а попа и даље размишља у својој самоћи. Сад уђе и црквењак. И он је прешао већ своје средње године; зулуфи су му седи, али се, чисто и лепо заглађени, пуштају у танким прамовима низа следе очи.

Он је скинуо шешир, пољубио је попу у белу руку, па мирно чека шта ли ће стари попа да му каже.

— Јевреме на сату је пола десет, иди, па звони на службу; подуже звони, јер ево од некога времена црква је остала празна, а по биртијама све се више беспослена света искупља, па онде троши своје муком и знојем стечене новце...

Црква је дупком пуна народа... Јеванђеље је прочитано. На дверима стоји мирно у простој нешараној одежди седи отац Тихомир. И женско и мушко упрло је очи у њега, сваки запето чека шта ли ће строги попа проговорити...

И попа узвишеним гласом поче:

— Храм Божји радује се, што вас на недра своје пригрлити може, вас, који сте га напустили!... Слуга храма овога милином је обузет, што вам може овако скупљенима казати истину, коју сте погазили; што вас може опоменути на разум, на савест вашу, коју сте својим страстима угушили... Гле! Ваши виноградни су неокопани, ваше њиве су неоплевљене, и ви кажете да сте Срби, да сте мужеви! Ваше земље, ваше куће, купују дошљаци а ви се с поносом дичите: »Ми смо Срби, ми смо јунаци!« Док ваша говеда, жедна и малаксала, траже макар и капи воде, ви донде по биртијама харчите тековину ваших дедова!... Док ваша деца, боса и гологлава, као сирочад по сокацима шврљају, донде се њихове мајке и сестрице у свилу облаче. Куће су вам јадне, тамне, опале и неокречене; а на лицу ваших жена и сестара с прста је белила и руменила!... Још вас Бог милује, покварена браћо моја, враћајте се с пута који пропасти води...

- »... Кајите се,
- »Док није позвана
- »Душа к оном, који небом тресе;
- »Док је доба, децо, кајите се...«

— Амин!...

Реч беше снажна, језгровита, а српско је срце пријемљиво — земља, на коју се и кукољ и пшеница посејати може...

Истина никоме није мила, али је, бар у себи, сваки признаје. Да се неки роб усудио Нерону казати: »Императоре, ти си тиран!«, Нерон би се испрва насмешио, па би од пете до главе премерио смелога несрећника; а после би набрао своје густе обрве, у очима би синую пламен, који му је свирепо срце раздирао, ноздрве би му се рашириле, и он би својим немилостивим гласом грмео:

— Истину си казао, робе! И зато ћеш на вешалима погинути!...

Вешала, тамница, колац и тана... то је од вајкада награда истини... Али наши Липолиштани, мирни синови природе, признавали су да греше; старога попа навикали су поштовати, па су га и слушали; реч му је била строга, али праведна.

Он није говорио противу светаца, него је сву своју речитост управио противу свечара; он није казао да не треба децу крштавати.

— И Исус се крстио на реци Јордану, али се народ није скупео, да се онде опије и наједе, него да чује реч крштенога и крститељеву.

Он није говорио противу венчања, него противу свадаба.

— Донде, докле се ви частите, Немци раде; докле ви пијани поред пуне софре дремљете, време пролази — други напредују, а ви заостајете, или се повраћате натраг у првобитност, у прашину.

Беше у Липолисту неки Вилип Мамић, човек плитка разума. Од оца му је лепо имање преостало, али га је он у својој лакомислености брзо презадужио; за њега не беше више спасења... Сам је јурио у пропаст; па тек кад је стао на ивицу свога гроба, он се тргао, али се није могао више вратити.

Он беше готов да прода целу своју деовину. Немци су за то чули, отиђоше спахији, узеше новаца, па дођоше, да му је откупе.

Али је пре њих дошао попа-Тихомир.

— Вићо — рече благим гласом — ако не може друкче бити, него баш да мораш своју очевину и деовину продати, а ти бар гледај да је не даш Немцима.

— Ал', ево, попо, где се од наших баш нико не јавља; а на мене навалише Чивути, те ми траже и главно и камату... те ако ја не продам, продаће суд...

— То ће и бити — рече попа замишљено, гледећи своју седу браду — ал' зато опет не сме српска земља у немачке руке прећи! Та зар ти не би било стидно да код Немца наполицу радиш?...

— Те како! одговори снужено Вилип, па онда слеже раменима и онако полугласно додаде: Ал' шта знам?... Суђено је некоме да погине од пушке, некоме од топа, од сабље; а мени, попо, да под туђим плотом од глади умрем...

И њему, сиромашку, потекоше сузе низ збрчкано лице.

— Све ће још добро бити!... Само за два три дана причекај и не дај земљу Немцима; за остало ћу се ја постарати...

Кад му је Вилим обећао да ће по његовом савету радити, попа га благослови и оде право чича-Радисаву.

Старац се јако обрадовао доласку попиноме, а млађа чељад, пољубивши га у руку, изнесе пред њега млека, сира и меда, и већ што је Бог дао једној заједној сељачкој кући.

— Узми, попо, понуди се; па баш ако си вољан, ево нека ти баба-Макра изнесе и чашицу ракице...

Кад је баба Радисављева изнела ракију, попа се лепо захвали, али не хтеде ни од чега да окуси.

— Знаш, брате Радисаве, другим сам ти послом дошао... а за јело и пиће има још у Бога дана, најешћемо се и напићемо се. — Него онај несрећни Вилип

увалио се у дугове, па сад дође време да прода и кућу и земљу, и то Немцима!...

— Па шта му ја могу, оче-Тихомире?... Ето, и ти си га опомињао, а ја сам му говорио, па је ли кога послушао?... Знаш, кад оно лане у пролеће дође време орању, а он пијан у биртији продаде и коње и волове, па му земља неузорана. Е, па сад реци, попо, ко ће онакоме помоћи?...

— Добри људи! доврши попа Тихомир. Ти си, брат-Радисаве, ланске јесени лепу крајцару за продату храну примио, а ти ниси баш од оних, што своју тековину по биртијама харче?... Што не би ти његову земљу купио, него да је купују дошљаци Немци?...

— Јест, попо, али ја и сам имам толико земље, да једва могу да је савладам —

— Да, да! — рече попа — ал' имаш и деце и унучади, да су ти живи и здрави! Па кад ти сви они поодрасту, а ти ћеш тек онда видети да ти је земље мало!... А после, ми не смемо допустити да нам ови дошљаци земље откупљују, па макар се знали и ревенити... Кол'ко имаш ти готовине?...

— Ја, попо? рече чича-Радисав чешкајући се зловољно по глави. Та, знаш, могао бих за невољу саставити тако до три хиљаде шајна.

— А кол'ко би могао чича Мата Срејин одвојити?

— Мислим да би и он могао тако до две хиљаде; али не знам насигурно — додаде полако.

— Е, па и ја сам уштедео тако до једне хиљаде... а толико је доста, да му све имање откупимо: Кућу ћемо му дати, па нека он са својом дечицом живи у њој, а земљу, да му дамо наполе; па ако буде човек, може временом све повратити...

Тако је и било.

Вилип Мамић постаде вредан човек, није више одлазио у биртију, није харчио своју муком и знојем привређену крајцару; жена вредна, деца дорасташе за посао; њива му је на време узорана, виноград окопан и

опрашен, кућа чиста и окречена, а на тавану пуно пшенице и кукуруза.

Од ото доба у Липолисту није могао Немац ама баш ни једну стопу српске земље купити: земља је прелазила из српских руку опет у српске руке.

То се, наравно, Немцима није допадало, а још мање спахији.

— Шта — рече једнога дана зловољно скупљеним око њега ишпанима, — зар један рацки попић да ми поквари планове? ... Ове Раце сам мислио раселити, а на њину земљу настанити Немце и Маџаре... А сада?... И он ђуташе дуго замишљено, после се диже са своје свилене наслоњаче, па је дуго ходао горе и доле по персиским ћилимима застртој дворани; а кад је опет заузео своје место, он погледа строго своје послушне званичнике.

— Господо, измислите ма какав начин, којим би се могли опростити овога несрећнога попа!

Ишпани и фервалтери разиђоше се ћутећи и правећи у себи разне комбинације, од којих је свака на пропаст оца Тихомира смерала...

Беше јесење време, небо је било сиво — Петефи каже: суро као солдачко јапунце — по вас дан пада она ситна хладна киша, по сокацима блато; кроз село ретко да пропућује неки путник, а и кад прође, коњи му једва миле; на сваки по сахата кочијаши ће их зауставити, протрљати им уши и причекати да се мало издувају, па онда ће се попети на своје место и са свим благо, чисто тепајући, храбриће уморне коње.

— Хајде, доро! Хајд', ђого! ...

Звизнуће по зраку мало бичем, али ни једнога неће ошинути: Србин је и према животињама добар и милостиван.

Попа-Тихомир је седео у својој соби, па гледа кроз стаклене прозоре на улицу и замишљено посматра жуто лишће, што се са липа и багрења, треперећи по влажноме зраку, у блато спушта.

— Такви је и живот човечји — рече у себи тужно осмехнувши се — баш као и ово лисје! Док је било свеже и младо, радо је примало под своју мирисну хладовину уморенога путника, а сад: ено га у блату! Мало после проћи ће туда неки човек или дете, па ће га нагазити, и тим је свршена историја једноме животу... Човек се рађа, расте, ради и умире... Дођу пријатељи, усаде му крст чело главе, на његовоме гробу засеју цветне лејице, оплачу га и одлазе кући; за њима долазе други: погазе оно посејано цвеће ишчупају му крст чело главе, да му ни спомена не буде!... То је тужна историја целог човечанства!...

У таке тужне мисли удубљен сеђаше још дуго размишљајући о животу човечјем, седи попа Тихомир; док уједанпут застаде, погледа боље кроз прозор, виде где се нека кола приближију: Коње тера неки старац, кога он донде није виђао, а за његовим леђима седи једна жена, у голему једну мараму умотана.

Али они стадоше пред попину кућу. Човек онај закачи уздице за левчу, скиде се доле с кола и стераше воду са свога грубог шешира, уђе на мала врата, а жена за њим; куцнуше учтиво при уласку у собу, уђоше унутра, и пољубише попу у руку...

Отац-Тихомир их прими с обичном својом благошћу.

— А каквим добром се ви накланите по оваковоме времену? ...

— Богме, попо, и није добро — рече човек што је довезао жену. — Ето видиш, ова млада пада ми као кума, ја сам је, да простиш, и крстио, још беше покојни попа-Трива жив, Бог да му душу прости! ...

— Па сад? питаше отац-Тихомир.

— Па се ето и удала. Попа-Трива је и привенчао за некога спахијскога биреша, Мату Брдарова; а ја сам ти опет у спахије одација на пустари... Е, па шта знаш,

попо?... Отац ми беше некада газда, а ја?... Људи смо, попо, људи! А душа хоће хлеба...

Тако говори одаџија, а попа га стрпљиво слуша.

— Те јутрос некако послом окајасим се њиховој кући; кад тамо, а оно шта је? — Ларма, лом, стоји читав баталија!... Мислим се, да се нису бирешу потукли? — Знаш, попо, то код њих често бива. — Уђем ја унутра, кô велим: ако буде мој кума-Мата слабији, да му будем на руци... Е јест, ал' имаш шта и да видиш!... Моје јадно кумче лежи испребијано на земљи, а несрећни Мата грува је чизмама. Боже мој! Није да је бије ко што бије, знаш већем онако се ни марва не удара. Ето, попо, па гледај-сам...

И он скиде дебелу мараму са младинога лица.

Староме оцу Тихомиру застаде дисање у прсима. Он у своје веку није видео таке лепоте, тако дивнога створа, као што беше млада која је пред њиме стојала. Лице јој беше бело, као од карарског мермера, очи велике, па их је у своје урођеноме стиду оборила, да још дивније изгледа; загасите трепавице су бацале танку сенку, рекао би, на снег — јер се ни с чим другим не могаше сравнити белина и нежност несрећне младе...

— Сад гледај, оче!...

И човек узне сироту младу за руку, откри јој и један и други рукав до рамена. По белој кожи пружали су се големи модри отоци од бесомучних удараца... После јој старац отпучи напршњак... Ах, и по тим облима, белим грудма виђаху се округле модрице, које су бирешке чизме на несрећној млади оставиле.

Попа-Тихомир је дубоко уздахнуо.

— Луд је, или побеснео! рече полугласно... Сирото, јадно створење! додаде после, ал' даље није умео од зачуђености ништа проговорити. За њега беше неразумљиво како је могао, како је смео човек и руку подићи, само да припрети овако дивноме створу, као што беше ова млада, на којој свака цртица беше сведок мирне савести, благе и кротке нарави?

— Па сад кажи ти, оче попо, може ли она са онаким нечовеком, као што је тај Мата, живети?

— У Светоме Писму стоји: »Љубите друг друга!« рече попа, али му је глас дрхтао. Први пут је можда оно говорио, о чему није био убеђен... Та ко би још могао љубити чудовиште?!

Млада подиже своје велике црне очи горе. Хтела је нешто рећи, али се реч изгуби у јецању...

— Умири се, драга моја! рече попа и понуди јој једну столицу, да се мало одмори. Она седе, а до ње се посади њен кум, чича-Павле.

Кад се млада мало утишала, онда је попа поче испитивати:

— Драго моје дете, па кол'ко има година, како си за тога човека пошла?

— Оче! рече кроза сузе сирота млада — сад је четврта година.

— Па имате ли дечице?

Млада обори очи доле, уздахне дубоко, па онда тужно додаде:

— Немамо!

— А јесте ли досада лепо живели? настављаше попа.

Она, сирота, опет уздахну и гледаше тужно преда се.

— Лепо смо живели оче!

А њен кум додаде:

— Лепо, попо, те још како лепо! Знаш, што 'но реч, као голуб са голубицом. Никад рђаве речи, никад опора говора, но све лепо, благо — милина је било видети их! Не знаш које ће кога пре послушати, ко ће коме пре чашу воде донети... Теке ето има две три недеље, како он поче све опорије с њоме, те јутрос ето шта учини, несрећник!... Чини ли су, мађије ли?... А Бог ће знати шта је и како је! Текер видим да није добро!...

— А да те није ко опањао у њега, драго моје дете?...

— Не знам, оче! Онде су на спахиској пустари све сами биреши, људи прости, као и други паори, али су поштени, и досад смо се са свима лепо живели...

— А ишпан? питаше попа узнемирен... И ишпан је тамо на пустари?...

— Јесте, оче!... И млада застаде, као да би се хтела нечега сетити... Јесте, онде је и ишпан, онај гадни пегави Шваба, што нам сваки дан по педесет пута опсује рацку веру, Бога и свеца!... Ох, оче, сад се сећам, несрећница!... Има ваљда три недеље, како са мојим Матом све нешто шапуће; и синџ је код њега седео скоро до пола ноћи. Дође кући, ја хтедох да му свучем по обичају чизме, али ми он не даде, свукао их је сам; после их је треснуо чак иза врата. То беше за мене тешко, пођох се разговарати с њиме, он је ћутао; а кад сам му се примакла ближе, он ме немилостиво отиште од себе, после ми рече потмулим гласом да сам... Ах, ја вам то не могу казати, то што ми је он рекао, оче... ја то никад нећу бити...

— Ви сте муж и жена, ви треба да будете једно тело и једна душа, драго моје дете! Ти треба да идеш кући, да се помириш с њиме, да га молиш, да га блажиш и да му опет кажеш да га љубиш... Тако и само Свето Писмо заповеда.

Млада је сва дрхтала од страха.

— Кући? рече упрепашћена... Ах... оче, оче! Тамо се никад више не смем повратити! Та ето и кума Павла запитај, нека ти каже шта је јутрос видео?...

— Она не сме кући — рече чича Павле — убиће је, несрећник. Та ето јутрос извадио је из чизме нож, оштар као бријачица — да му га нисам истргао из руке, распорио би ово јадно сироче.

Попа-Тихомир ћуташе замишљено. Многе је мисли претурао по памети, а није могао ни на једну да дође, која би спасти могла ово јадно створење.

После је опет стаде питати:

— Имаш ли мајке, или други какав блиски род?...

— Никога више немам, оче! А и нисмо старином одавде из Липолиста; далеко тамо преко Тисе лежи село, откуда смо се амо доселили... Стари кума Павле, он је сва моја својта и родбина...

— Па лепо, чича Павле, а ти је за неколико дана прими к себи у кућу, док се он мало поутиша! а ја ћу, колико сутра, отићи на пустару, говорићу му, саветоваћу га: све ћу чинити колико је у моћи једнога човека.

Чича-Павле се почеша по глави, после слеже раменима:

— Попо, драге воље бих моје добро кумче примио у кућу. Али видиш, ја сам ти по вас дан и по сву ноћ на спахинској пустари, само ми је баба код куће; а шта ће јој она и како ће јој помоћи, ако је онај зликовац нападне?... Него, знаш, учини ти души места, причувај је за неки дан, док она себи службе не нађе. Попадија ти је, и онако умрла, имаш деце, да су ти жива и здрава, па нека их она причува, окрпи, измије, опере... А вредна је сирота као кртица.

Попа ћуташе премишљајући о томе, и није знао на шта да се реши... Напослетку устаде разбуђен големим саучешћем према страдалници.

— Па добро — рече, — добро, чича-Павле, а она нек остане!... Данас имам један погреб, те не могу с тобом на пустару, а ти гледај, те уграби времена, и дођи сутра с колима, да ме тамо одвезеш, јер ја кола немам...

Чича-Павле пољуби попа у руку, и оде; а попа узе младу за руку и одведе је у собу, где су му деца била.

— Ето, драго моје дете, забављај се за неки дан с децом, те ваљда заборавиш терет и тугу своју... — А после додаде онако за себе: »Кад би се то заборавити дало!«...

Попа оде на погреб, а деца се скупише око младе и миловаху је својим ручицама по снежном лице. Она их гледаше пуна сестринске љубави, а сузе јој блисташе у великим црним очима.

Сутра-дан, тек што је подне превалило, дође са колима чича-Павле.

— Ево, кола чекају, оче-попо; ако си спреман, а ми да идемо. Има добар сахат касати до пустаре, а после се треба за времена и вратити...

Кад су стигли на пустару, нађоше Мату Брдарова: наслонио се на астал и гледа замишљено преда се... Снажан је то момак био, тај Мата: широке груди, мишићи на рукама као да су од гвожђа ливени, лице је имао мушко, црте правилне, само сувише оштре, јаке; јабучица испупчена, вилице широке. Све на њему показиваше ону прождрљиву смелост, која би се иначе могла примити и за карактеристику целог народа.

Кад је видео попа-Тихомира, он се дигао с места; али га није смео погледати, нити га је пољубио у руку.

— Мато, ти си твоју добру жену злоставио — поче попа.

Мата се трже, као да га је неки ожегао, али ћуташе.

— Ти си заборавио на своју заклетву, ти си погазио завет твој, ти си заборавио шта си пред Богом и пред људима обећао.

Мата ћуташе, а лице у светога свештеника дође румено, очи му севаху од узбуђености.

— Ти си био друга свога свирепо, немилостиво; ти си ногама газио оно тело, које си љубио, које си се заклео до гроба љубити и од сваке беде и напасти штитити... Ти си...

Мата га потресеним гласом прекиде.

— Попо, она је к... а! — Даље није умео говорити, оборно је закрвављене очи доле, и ћуташе немо, потмуло...

— Ја сам читао Свето Писмо — продужаваше ватреним гласом попа. — Свако је словце у њему свето; свака реч истина вековима освећена... Јеси ли кадгод

погледао у очи твоје несрећне младе?... У њима је написана невиност душе њезине, благод, кротост и она мученичка стрпљивост... Она је драги камен, који си ти у блато бацио; она је срећа, она је љубав твоја, а ти си је пребио, уништио! Ти си убица живста свога!... Мато, прими своју младу натраг, моли је да ти опрости: она је блага, опростиће ти; заветуј се да ћеш је наново љубити, до гроба свога љубити!... То и Свето Писмо заповеда.

Попа је стао и чекаше Матина одговора. Мата се борио собом, и баш у тај мах мину испод прозора ишпан. Мата је то видео, па се окрете попи:

— Оче, она је —

— Ту реч не смеш више изговорити — рече строго попа. Она је блато на души твојој, отров који ти срце раздире!... Покај се, и прими своју жену натраг.

— Никад, попо! — рече одсудно Мата.

— Бог нека се смилује на тебе! — у тузи погружен рече отац-Тихомир. Бог нека се смилује и на оне који су у заблуди, који су на путу грешноме!

Попа изиђе напоље, а за њим стари чича Павле, коме су у очима још сузе трепериле.

Напољу је кроз голо грање и дрва ветар хујао, а пред густим тамним облацима летео је орао.

— Биће непогоде, попо; да се мало пожуримо! Видиш ли оног орла, што пред облацима лети?... Ти облаци носе град, а онај срао јури, да надлети облаке, како би се од града спасао...

Ветар беше хладан, а седи отац Тихомир сиромашки одевен и знојан, па је на томе путу назебао: добио је јаку грозницу, од које се тек после седам-осам дана придигао.

За све то време болести не одступаше од постеље му млада, прогоњена жена... Она гледаше са детињом љубављу свештеника. Често, кад би се уверила да спава, она му је љубила руку, а после би своју слабу ру-

чицу метала на хладан дувар, да се као расхлади, па би њома хладила усијано чело свога заштитника:

— И њега је упропастио, злочинац!... њега, доброга оца свију сиротих остављених! — говорила би тужним гласом. — Њега, пријатеља целога човечанства!... Ах!...

Кад се стари попа предигао, прва му брига беше да обиђе школу и цркву; а и осталу парохију. Празник светога Арханђела се ближио, требало је и водицу осветити: замотао је дакле свој дрвени крстић у петрахиљ, па се дигао на посао.

Уђе у школу, поздрави се с учитељем, благослови децу, прегледа их, и врло је задовољан био, што их је све на окупу нашао, а још више, што је сваки из свога предмета разумно и лепо на свако његово и учитељево питање одговарао.

— Чија је ова земља, коју ми радимо и обделавамо? — питао је једно повеће ђаче.

— Српска — одговори му дете.

— А откуд ти знаш да је српска?

— Отуда — рече дете — што су је Срби од Турака оружјем освојили.

— А ко влада њома?

— Цареви аустријски, који и осталим круновинама ове државе владају.

Другу децу је опет испитивао из рачунице, из земљописа и других предмета, и беше пун задовољства, што ти будући грађани у свему напредују...

Послије је ишао од куће до куће: где је нашао нечистоћу, покарао је домаћицу; гдје је видео раскош, укроео је мужа; где је наишао на распру и свађу, гледао је да посвађене измири; болесника је утешио, неутешеноме је наду улио... Тако је радио честити отац-Тихомир.

Кад се дома вратио, Марта — тако се звала она прогоњена млада — она га је на малим вратима с једним писмом у руци чекала.

— Оче Тихомире, ово писмо оставио ти је спајински пандур. Шта ли ће с тобом?...

И попа је видио како се у младиној руци писмо тресе: она је дрхтала у страху, да се што са добрим попом не догоди... Попа прегледа коверту на писму; види да је преко жига ударен печат поште темишварске.

— Писмо је из Темишвара, драго моје дете; али ко га пише, шта ли ће са мнош из Темишвара? Та ја онде слабо и имам познаника... После погледа у црвен велики печат пошиљачев. На њему је стојало: »Конзисторија Епархије Темишварске«.

— Шта ли ћу ја конзисторији? питаше се сам; а кад је ушао у собу, отвори писмо, и стаде га у себи читати.

У писму је ово било написано:

»Честљејши отче Тихомире!

Дне 21 нојеврија да сте непремено предстали конзисторији ове Богом благословене епархије поради иследованиња почињених саблазни у вашој от нас дарованој вам парохији.

Дне 17 нојеврија 1833 њета.

Епископ
САМУИЛО»

Попа-Тихомир је пребледео као листак хартије.

— Саблазан!... повтораваше сиромах попа. У мојој парохији саблазан? Боже, Боже мој! Шта још неће човек за свога живота дочекати?!

Писмо је отац Тихомир примио 19 новембра, а 20 се кренуо на пут...

Хладан ветар хујаше банатском равницом; блато на друму беше тек упола смрзнуто. Коњи су били чича Радисављеви, истина добри, али на такоме путу ни најјачи не би могли покасати: ишли су лагано, ногу пред ногу. Ситан је снег вејао. Торњеви од околних села изгледаху као неке големе тамне сенке. Кад су кроз села пролазили, ретко се где чула песма ил' други какви весели гласови, све је тихо, мирно; само понеки пас на вратима што мало залаје, ал' и он се брзо враћа у шталу или

вајат, па се с децом и с мачкама заједно греје поред топле пећи.

Староме попи беше зима, али је трпељиво сносио, све док нису стигли у Темишвар; а ту их је и ноћ ухватила. Ту је у гостионици морао одмах у постељу лећи, јер га је грозница почела трести... Кочијаш се дао у бригу због доброга попе, али сутрадан му беше лакше; он се дигао, очистио своје хаљине, обукао се, и чист, ошишан и очешљан, као што приличи честитоме свештенику, оде у конзисторију.

Кад је ступио у дворану, ту је застао владикау, где је већ заузео место у горњем челу за једним столом, на коме је зелена некад чоха одавно пожутела.

Владика беше човек омален, дебео. Лице му беше једро, али зато су се око очију опет виделе оне борице, што се ка слепим очима и доле низ испупчене црвене јабучице пружају. Брада и коса беше му седа, и да их је чешће сапуном прао, изгледале би као снег беле, а овако, занемарене, бежу од силнога дувана жуте, чађаве; хаљине местимице од палидрваца прогореле... Остали калуђери изгледаху још јаднији и несрећнији; свако је лице било израз оне подмукле пустињачке глуposti.

Кад је угледао попа-Тихомира, он је отворио своја дебела уста, па је бленуо у њега: чекао је да по обичају метанише пред њим; али попа то није учинио, него га је просто пољубио у руку. А и ту му је бледо лице поруменело, стидео се сам од себе, укоравајући се, што да љуби у руку тога подмуклог дембела, који ни од какве користи није ни себи ни човечанству, који живи, да своје ближње оглоби, да се наједо, напије и да — спава...

Он с поносом стаде пред те глобаре поверенога им стада. Очи му синусе пуне израза, пуне самосвести, и он с презирањем гледаше у ту из пустиње доведену гомили црних судија.

— Ваша екселенција — рече мирно, — заповедила је да данас предстанем овој чесној и узвишеној конзи-

сторији... — И он је опет поруменео, јер он није те калуђере држао ни за чесне ни за узвишене...

Владика је набрао чело, јер од потчињеног му свештенства још се није нико усудио да пре њега почне говорити.

— Јесте, ја сам заповедио да ми дођеш: имам с тобом рачуна, који ћемо, у име Божје, пречистити... А знаш ли какви су ти рачуни?... И он гледаше својим малим зиравим очима оштро попи у зеницу.

— Не знам, екселенција — рече попа мирно...

— Не знаш, ја; али ћеш да знаш!... Мораш да знаш!...

— Кад ми ваша екселенција каже!...

— Мени су стигла известија и од њиховога благородија господина барона Винтертала, вашег спахије, и од ваших парохијана, да сте ви, отче-Тихомире јеретик!... Да сте атеиста!... Да народ одвраћате од свете цркве и наше православне вере!... Је-л'-те, отче, како вам то звони?... Па још кад вам кажем да сте... ал' то ви и сами знате!... додаде подмукло осмејкујући се христољубиви епископ епархије темишварске.

— Не знам — рече мирно попа — све док ме ваша екселенција о свему тачно не извести...

— Е, па ево да ти кажем: да сте од биреша њиховога благородија, спахије, жену присвојили... младу, лепу жену... Ха?... — И владика се весело церекао, па онда пакосно додаде: — И та лепа млада у вашој кући живи... Ха?...

— То је истина, ваша екселенција — рече попа узвишеним гласом — та млада, која је врло лепа, живи у мојој кући, с мојом децом... И донде ћу је држати, докле год не нађе службу, или се не врати своје законитоме мужу...

После се тога стари попа још више исправио, и с поносом гледајући у глупо владичино лице, рече даље:

— А зар ја нисам, и као човек и као свештеник, позват: голога да оденем, гладнога да нахраним, неза-

птићенога да заштитим, а сирочадима да будем отац?... Та млада је, ваша екселенција — сироче!...

Калуђери су се сви у глас смејали... А кад су они чули глас поштења, те да га у свакоме звуку попиних речи познаду?!...

— ... и да сте, отче-Тихомире — развлачећи речи додаде владика, — и да сте њоме у незаконитоме...

Попа-Тихомир пробледе као смрт, али је био миран и пун достојанства.

— Ваша екселенција, ја нисам јеретик, а нисам атеиста! То ће посведочити школа и црква, које су мојим трудом подигнуте и улепшане; то ће посведочити моји побожни, парохијани, које у цркви сваке недеље и празника поучавам... А млада?... О њој ћу све донде очинску бригу водити, докле се с мужем не помири, или док себи другога крова или заштитника не нађе...

Владика се окрете конзисторијскоме нотарошу, који је у једном крају собе писао.

— Јесте ли све преписали, и питања и одговоре?

— Јесам, ваша екселенција.

— Сад напишите решење: Да се свештеник г. Тихомир осуђује на два месеца епитимије у манастиру Златици, а то је од 1 децембра до 1 фебруара идуће године; да му се парохија липолишка одузима, и да се премешта у влашко село Сато Серман...

После тога се окрене попи и питаше га пакосно:

— Јесте ли ме разумели?...

Попа Тихомир беше миран.

— Јесам, екселенција!...

Он се поклони, па, и не погледавши више у владика, изађе из дворане...

У двору спахијскоме даје се част.

У прочељу седи спахија, а до њега заузео с десне стране место онај пегави ишпан са пустаре... Њихово благородије наточило је својеручно себи и ишпану чашу вина.

— Ова нека иде у здравље моме оштроумном Шелингу! — рече спахија, а остали сви прихватише са: »живео!«...

— Видете ли, господо, — продужаваше спахија задовољно — ја све држим, да ће овај мој Шелинг пронаћи неку нову локомотиву, којој ће све ове Раце у месец дана преселити...

Сви су се грохотом смејали... Та досетка беше за њих јако оштроумна.

— Па како те је дочекао рацки владика, ха?...

— Врло љубазно, благородије!

— А кад је видео дукате?...

— Синусе му очи као у змије, кад хоће да прогута жабу... Верујте ми, благородије, да сам их дуже држао на длану, одгризао би ми сву руку: тако је грамзиво гледао у њих.

— Ха! Ха! Ха!... смејао се спахија. Па шта ти је обећао?

— Да ће га преместити у влашко село Сато Серман... сиромашно село, а он не зна влашки... Од муке ће пресвиснути...

Тако су се у спахијскоме двору веселили и разговарали уз добру чашу маџарског вина, док се стари отац-Тихомир кући враћао. У повратку беше пут бољи, смрзло се, те су коњи лакше теглили; али у попиним грудима беше терет, једва је дисао. Ветар беше хладан, а он је са чела зној брисао...

Кад су дома стигли, Марта је стојала на вратима.

— Оче-Тихомире, ал' си пребледео... — рече узнемирена млада.

— Грозница, драго моје дете!

Али то не беше обична грозница, то беше тифус, од кога се није више предигао.

Пред мртвачким сандуком стојала је нема гомила гологлавих сељака; нико не нарушаваше ту мртву тишину, ниједна реч, ниједан уздицај... Голем је губитак био, неописана туга; једна суза не би умалила терет који је као стена на грудма читавог народа почивао...

Стари чича Радисав је дуго ћутао. После се саже, прекрсти се и пољуби попу у оно бледо, мудро чело; затим га узе за суву руку. Ту је задрхтао глас старога ратара, сузе му потекоше, а он је својим храпавим гласом цвилео:

— Бог нека ти душу прости, добри пријатељу и учитељу наш!

— Отац си нам био! — рече, болно уздишући Вилип Мамић.

— Отац свију сирочади! — јецаше она лепа, прогоњена млада, — пријатељ свима беднима, заштитник прогоњенима, учитељ целог народа!... И тебе нам отеше ти подли отмичари...

Из очију свију сакупљених потекоше сузе... И баш у тај мах пројурio је туда на четири врана коња спахија са ишпаном. Мислио је насмејати се; али, кад је видео голему тугу, и нехотице скинуо је капу... Ветар је хујао, и он је чуо за собом клетву уцвељенога народа, па је дрхтао од страха...

БЕЛА КУЋИЦА

Давно је то било, ал' тек има још људи који се сећају како је наша мала Србија у оно време изгледала. Путови како је Бога воља! Да обиђеш целу земљу унакрст! Пођи лево а десно, све ти је једно, јер си на сваком кораку могао сломити ја ногу, ја руку... Бивало је те човек пође до прве варошице, па се више и не врати кући... Просто: нестане га. Питају људи: »Где је?« »Шта је?«... Али све бадава... Човека нема, па нема! Чељад закука, село говори о томе два-три дана, па опет ућути, а власт шта ће?... Суди онима што су у животу, а и шта ће власт са мртвацима?...

Вештица, вампира и дрекаваца беше у оно време пуно село, не сме човек да замркне!... Дођу покладе, скупимо се код твоје или моје куће, обредимо се по неколико пута плљоском, у томе се и смркне; разиђимо се, али у путу мало ко да није видео вештицу или вампира, а за некима се дрекавац све до куће дерао... Ето, питајте старога Николу Белића; он ће вам се главом заклети да нема ноћи, а да му не дође дрекавац...

Чудна работа!... Кућа му је, некако, сама за себе на пустој брдашцу. С леве стране поток, а десно лужина... У Николе лепа снаха, још чудније! — Па, вели, откако сам њоме оженио сина, нема вечера а да ми не дође... Ми, вели, таман полежемо, а у лугу се зачују као гајде, после кукурече, рекао би човек неки

огроман петао; а кад замауче, заклео би се да је најстарији мачор што га има у селу... Е, не мож' поднети!... А, опет, не бих ти смео у то доба ноћи изићи напоље, па да ми жут дукат поклоних!... Него моја снаха Стојна, она изиђе; па, ваљда му нешто пребаје, врача, тек се дрекавац умири и нестане га, а моја се Стојна врати, задувана, као да је, богзна неки терет потеглила...

— Е, — хвали се Никола, — баш сам срећан, а да нема ње, зло! Још би ми дрекавци и кућу оборили. Бива те и мој Золе провири на врата, ал' онај у лугу још се више дере, све док Стојна не изиђе... Онда се све умири.

Тако он свакоме приповеда. Има те му неко и верује, а неко му се и подсмехне... А он, сиромах, шта ће?... Слегне раменима, па мисли у себи: лако се вама смејати!...

О томе дрекавцу људи су свакојакo говорили; али уопште сви су кривили Николу, што је свога Зола тако рано оженио.... А о Стојни су износили што већ није ни могуће! Као да је у дрекавца и заљубљена!... Боже мој, шта ти неће људи изнети!... Веле да више воли њега него и свога Зола; јер бива да још дрекавац по две-три ноћи не дође — отумара, богзна, у друго неко село, онда је Стојна повазда жалостива, нити гледа свекра ни свекрве, а Зола само што не угуши...

Е, па какви су људи били, онаки и судови и путови... А школа? Школа у оно време једва је где и било... У целоме Левчу беше само једна једина, у селу Планинцу. Па и та је жалосно изгледала: прозори хартијом излепљени, врата неофарбана, а по дуваровима се тек понегде видео траг од креча; а сва је зграда била подељена на двоје: десно једна соба за учитеља, а лево, мало повећа, за ученике. У среди оцаклија, али на њој не беше прозора. Осветљење је долазило кроз отворена врата, или од ватре, која је непрестано на огњишту горела.

А та оцаклица служила је учитељу и сељацима као за неко »предсобље«. Онда се они око ватре скупе, пуше и разговарају, све док учитељ не дође.

Па какве су школе биле, онаки беху и учитељи: неки је од њих утекао из манастира, други, опет, није добро испекао занат, а био је нешто мало писмен... Е, тога су одмах за учитеља. Али зато нек не мисле наши богослови да су они и са савешћу тако ниско стајали, као са науком... Било их је, истина, међу њима који нису знали ни десет заповести божјих... па опет нису крали ни отимали. Беху то већином добри и поштени људи, без икаквих претензија и ароганције: са сељацима као са рођеном браћом, а са ђацима су поступали као са својом децом.

Тако и у Планинцу беше у то време учитељ занатом абација, старчић неки, коме је на целој лубањи једва две-три длаке преостало, и то беле као снег, па кад их ветар заледуја, а ти мислиш то је она свила што се у бабину лету по зраку таласа... Добар човек каквога је ретко наћи, људи га нису видели да се наљути... Једанпут — упрло му сунце баш некако у теме, а оно се сјаји, глатко као мермер — једно се дете загледало у његову темењачу, па се усуди да га запита:

— А, учитељу, ко ти је почупао косу?...

Уча се жалостиво осмехне, па му својим благим гласом одговори:

— Године, синко!...

Он, наместо катедре, простре лепо у школи асуру, скине своју качкету, прекрсти лепо ноге, натури наочаре на нос, па онда кроји и шије; а ђаци седе по скамијама, па тек онако полугласно нешто бумбарају, а први ђак стоји код табле, па их једнако опомиње на тишину. А кад учитељ сврши један рукав од гуњчета, или сашије ногавицу од чакшира, а он се онда мало накашље, извади иза појаса написан тевтер својих ученика и прозове онога кога је намислио:

— Читај ти, Дамњане, нешто из часловца!

Дамњан прочита неколико редака.

— Добро — вели уча, — иди на место, а сутра да ми донесеш једну торбицу кромпира; богме, синко, одавна ми ништа ниси донео... — После прозове другог и трећег, свакоме понешто наручи. Ретко је кога казнио, и то само клечањем; а кад је била тако голема кривица, уча га кљуцне два-три пута својим гвозденим напрском у чело, па му припрети да се у будуће поштеније влада.

Тако је он то чинио, али само с мањом, неразумнијом децом; а веће никад није ни покарао, јер беше међу њима момака који су својим уљудним владањем далеко надмашили наше богословце... На пример, јунак наше приповетке, Милисав Богдановић, беше у то време већ свршен момак, не би га учитељ за живот главе ни зло погледао, а то ли да га кљуцне својим напрском.

— Милисаве, изиђи-де ти напоље!

Милисав изиђе.

Леп, висок момак, широких прсију, вита стаса, у лицу бео, а очи велике, загасите; на рамену му загасито гуњче са црвеном поставом, а бела кошуља, притегнута шареним тканицама, пушта се чак до ниже колена, на ногама шарене чарапе са добро притегнутим опанцима... Милина га је гледати!

— Милисаве, деде ми ти што читај из псалтира!... — вели му уча благим гласом, чисто тепајући му, јер је њега више свију ученика волео.

Милисав, порумевши до ушију, обори очи доле, па својим звучним гласом прочита неколико псалмова, тако лепо, таком умилношћу, да би и саме псалмопевцу срце заиграло, да га чује и види.

— Лепо, Милисаве, — вели уча, — ти си добро момче и доста се ваљано учиш... А јеси ли ми што реграције донео?...

— Јесам учитељу.

— Па шта си ми донео, де кажи, благо учитељу!...

Милисав извади из недара једну пљоску ракије, па је мете пред учитеља на асуру.

— Добро, добро — вели уча, а брк му се смеши, — то ће бит' од оне ваше препеченице, ха?... Па, синко, како на дому? Је л' ти отац оздравео, или је још у врућици?...

Милисав ћути, а сузе му теку низ образе.

— Тешкс, учитељу, да ће оздравети; и ноћас му је стрина у два ма држала свећу.

— Е, није вајде, морам још данас отићи, да однесем оно мало животне водиче, што сам, још док сам на занату учио, од некога апотекара добио... Вели од свачега лечи, и од грознице, и од кашља, и што већ има болештина на свету... Мене је једанпут заболела пета на левој нози, па сам се напио животне водиче... прође, ама као да си руком однео...

Кад се школа пустила, учитељ скиде наочаре, натаче качкету на главу, оно мало косе зглади по слепим очима, па онда оде са својим учеником право њиховој кући.

Жалостиво је та кућа изгледала. Наместо прозора, беху неке рупице, хартијом излепљене, а по хартији уметути црепићи од стаклета, кроз које се могло, као кроз неку кључаоницу, гледати у авлију, која је шљивама била засађена. Покривена беше кровином, као и остале куће онога времена; у среди ватра, а око ње поседа чељад, а ноћу окрену ноге ватри, па мирно спавају... То, наравно, зими бива, а у лето се разиђу по воћњаку, па се онде од дневнога рада одмарају...

Кад је учитељ ступио у кућу, затекао је Милисављева оца где мирно лежи поред ватре, под главом му један сламни јастук, а покрио се црвеним јалунцем. Тужно га је било погледати! Очи му упале у главу, мутне, једва разликују предмете око себе. На целој лицу не мож' трага наћи животу: бледо и увело, нос му је дошао шиљаст, као у воштаних фигура што их Талијани по варошима показују.

До болесника седи човек неки у годинама. Лице му је озбиљно, намрштено, али преко свих тих бора збрчканог лица лебди нека туга, нека неисказана боља... Кад би га видели, ви би се запитали: шта је тај човек томе болеснику?... Шта је у њему изгубио? Да ли стрица? Или брата старијега?... А он, кад би хтео, овако би вам одговорио: »Драги брате, изгубио сам пријатеља!«... Тај човек беше странац, па је у туђој земљи нашао пријатеља!... О, како је слатко пријатељство, кад све изгубимо!

Учитељ скиде качкету, па се посади до болесника. Хтеде се с њим руковати, али болесник није могао руке подићи.

— Како си, брат-Богдане, — питаше га учитељ.

Болесник диже очи, па, кад је познао учитеља, он се болно осмехну, али ћуташе.

— Донео сам ти оне животне водике, што сам те и лане њоме лечио... — И он извади иза појаса једно стакленце са неком загаситом, руменом течношћу...

— Многима је ова водика повратила живот, те, ваљда, ће и теби, добри мој Богдане!

Болесник показиваше болном својом мимиком да би се рад животне водике напити; учитељ узме једну чашу, напуни је том течношћу, па, погнувши се болеснику, принесе је побледелим уснама.

— Узми, пиј!...

Болесник је пио. И заиста, после неколико минута беше му мало лакше: јабучице му поруменеше, очи севнуше, да се после за свакад угасе.

— Хвала ти, учо, — рече болесник полугласно, — али се мора умрети!... — И, погледавши благодарно у благо лице учитељево, окрете се своме Милисаву, узме га за руку, привуче га к себи доле, па га пољуби...

— Ох, како бих волео да... Не! Не! Милисаве, дете моје, живи ти и буди срећан!...

После тога се окрете од њега, а главу је заронио у јастук, дубоко уздахнувши. Кад се мало од узбуђености повратио, он се рукова с учитељем и старим

странцем, кога су сви у селу звали »Сремац«; рукова се с њима, па тихо шапуташе:

— Праштајте!... И чувајте ми дете...

Више није могао говорити, усне му се само мицаху, малаксале очи клонуше, чинило се као да је заспао.

— Лакше ће му бити — мишљаше учитељ, — оздравеће!... — И радоваше се добри старац животној моћи своје водике.

Али се у овај мах преварио учитељ, јер његова водика не беше тако снажна, да отклони смрт... Отац је нашега Милисаву после неколико дана преминуо, а учитељ је у њему изгубио најбољега пријатеља, а у сину најваљанијега ученика... и реграцију...

Трећи дан по смрти Богдановој дођоше кметови са једним писаром из Рековца и пописаше све што је по смрти његовој преостало. Ситније ствари, као: бурад, каце, казан и друге маленкости, распродаше; новци уђоше у касу, а Милисаву, на добру реч кметова и осталих сељана, оставише на руковање стоку са њивама и ливадама, да њима сам управља, а да од тога не би што отуђио, поставише му за татора Николау Белића, онога што му ноћу долазе дрекавци...

Милисав је ћутао, није се њега тицало ко ће бити тотор... Знао је да оца нема!... Он је, дакле, гледао своје кућевне послове, кадикад, само недељом и празником, одлазио би мало до записа; — јер у оно време не беше у Планинцу цркве, него, лепо, у сенци некога стародревног храста скупе се људи, попа чита двестри молитвице, људи целивају крст, нешто мало поручају, па се онда разиђу својим кућама.

Милисав је радо долазио до записа, које да види свога старог учу... а и још нешто, о чему су неки само слутили, а скоро ће се уверити.

Ниже школе, баш преко Турскога потока, кад се мине кућа Николе Белића, усред зеленог луга, подизала се једна мала кућица. Она се разликовала од осталих тиме што је била окречена, бела као снег! А ту

њену белоћу још је више уздизало загасито зеленило од густо засађенога воћа.

Кад се попнеш на Орлујак или на Камичар, па са висине видиш ту белу пегу, а у теби срце заигра, чисто би незван ушао у њу... У тој кући живљаше неки бегунац из Срема, онај исти што смо га код болеснога Богдана видели. Није он никога имао, до јединицу кћер. С њсме је све кућевне и пољске послове вршио. Врло је ретко узимао надничара, и опет су му њиве биле свакада на време урађене и окопане, виноград резан и опрашен, а око куће ретко си где на воћу могао видети оне прљаве чаурице од несрећних гусеница... Све то старац са својом лепом Јелицом почупа с грања и спали на ватри.

Сви су сељаци старца поштовали са његове уљудности и чистоте, али су га се и бојали. Беше у његову понашању нешто необично, тајанствено. Ни с ким се није пријатељио, никога није призивао а никоме није одлазио, само покаткада покојноме Богдану и староме учитељу... Живљаше сам за себе са својом јединицом.

Да ли је он том својом самоћом био задовољан или није? То никоме не казиваше.

А Јелица, осим својих кућевних послова, умела је дивно ткати и шити; све што је на њој било, све беше њена рукотворина: и она бела марама са оном танком црвеном ивицом, којом је своју лепу главу умотавала, и шарено зубунче, сукња и прегача, то све беше њена израда; а што је умела чарапе шарати, тако укусно није могла ниједна сељанка!... Зато су је и оговарале и износиле свашта за њу: неке су говориле да је вештица, да уме чинити, врачати, мађијати... Снаха Николина, као прва комшика, клела се да је досада већ петорици срце изела, а нашега Милисава да је, још док је ђаком био, неким мађијама опчинила, те већ нема дана кад онуда поред њене куће не прође и с њоме не говори... — То је, вели, чинио и док је ђак био. Пут му је преко Липара; он торбицу

о врат, па лепо, преко Орашја, хајд' у Сремчев браник. О, виђала сам ја њега! Па и њен отац зна за то, и опет му не брани, баш и кад јој у кућу дође...

Све, дакле, комшике тврдише једно: да је старога Сремца кућа нечиста и, ако је у селу најчистија била.

Тако, дакле, сад знамо зашто је Милисав долазио до записа, зашто је тако редовно походио свога доброго учитеља... Он и сам није знао куд је управ' полазио. Да ли учитељу, или запису, или њојзи?... Али је стари уча приметио да се Милисав код записа није више пута ни прекрстио, него полако, крадимиче, провуче се кроз Орашје, па управо Сремчеву бранику.

Тако једанпут дигне се Милисав са пљоском у недрима.

— Морам — вели — однети ово мало ракице нашем учитељу, нисам га ни онако већ давно видео... Ко зна, можда се добри старац и зажелио наше комовице?

Учитеља је његова похода јако обрадовала, јер осим ракије волео је и свога бившег ученика.

— О, Милисаве синко!... Па како, дете, како још?... Е, е! До јуче ђак, а данас свршен момак!

А кад је сркнуо мало ракице, а он упре своје благе очи у Милисава, нешто му на њему беше необично; сувише му је изгледао озбиљан, могло би се рећи жалостиван...

— Милисаве дете, ти си ми нешто невесео!... Шта је то од тебе?... Да није?...

Учитељ не хте све што је мислио исказати, него, брижно посматрајући, гледаше у невесело лице свога ученика, а Милисав стајаше пред њиме као неки кривац: оборио очи, па само ћути; могао би му много штошта о својој невеселости приповедати.

— Да није тугор? — питаше учитељ.

А Милисав се трже и зачуђено погледа у свога учитеља; као откуд учитељ да познаје његове тајне

мисли, које он досада ником није поверавао? Али кад се уверио да учитељ његове мисли погађа, а он са жалостивим погледом додаде:

— Богме, учитељу, није лако имати татора!...

— Знам, знам, синко, мучи те, као што чујем, нити ти даје што да привредиш, ни што да продаш... Е, али шта ћеш? Стрпи се, ти си вредан момак каквога у целом селу нема, све ћеш ти то накусурати... Има времена!...

— Али... — заусти Милисав, али се одмах трже и не хте даље говорити. Рукова се с учитељем и оде, ударивши лугом што поред куће Николе Белића вођаше, »белој кућици«, као што су је сви сељаци звали. Само је понека баба, с подругљивим смешењем, додавала: »нечиста кућа«.

Учитељ се напи нансо из пљоске и гледаше за њиме. Седе после на некакву плочу, што је ту близу записа укопана била, а за коју су говорили сељаци да је ту сахрањена жена онога Сремца, па су и о покојници, баш и после смрти, много којешта измишљали. Као: да није била права Српкиња, да није у петак постила и о Ускрсу да је друкче шарала јаја, него остале сељанке... А то је у оно време било све подозриво.

— Та да је она била чиста и права Српкиња — говорила је жена Николе Белића, — зар не би и њу сахранили у оно гробље у које се сви поштени људи сахрањују?...

— Томе је тај некрштени Сремац крив — вели друга нека; — он је баш хтео да се у овоме лугу сахрани, и вазда је говорио како је ово место најдивније за вечно почивање...

Јест, и то је истина била... Стари бегунац, кад није могао у својој домовини наћи мира љубљеној сапутици мучнога живота, довео је у нову отаџбину, да јој кости од немачкога гажења сахрани...

Ту, на њену камену, сеђаше учитељ, нешто много размишљајући о своме ученику...

— Заљубљен је — мишљаше уча, — али је и дивна та Сремчева Јелица! Ја никад нисам видео лепше у свету. Само је штета што је из белог света... (Те предрасуде није се ни добри учитељ могао опростити). Осим оца нигде никога, ни кума, ни пријатеља!... А то би леп пар био: он висок као бор, а она вита као јела... Баш као да су рођени једно за друго! Лепши пар не би у свету нашао!... Пре сам их негде видео где се разговарају: поруменили обоје, а шапућу... Она нешто чепрка по воћњаку, а он се наслонио на плот, па је само гледи, а после рече:

— »Јелице, дај ми стручак од вашег босиљка!«

— »А шта ће ти босиљак?«... — питаше га Јелица.

— »Откад ми је бабо преминуо, то ми је најмилије цвеће.«

Јелица му даде стручак босиљка.

— »Па, Јелчице, дај ми и један пупољак од руже; лепо ће пристајати свеже руменило уз босиљак!«

— »Е, сад би и руже!... А шта ће ти ружа,« — питаше размаженим гласом невино девојче.

— »Откако сам тебе видео, Јелице, не волим ни једно цвеће, до само ружу румену... Еј, Јело, Јело!«

Јелица му хтеде додати ружу, али јој рука задрхта, а лепо цвеће паде на земљу. Ох, и ја сам видео то цвеће, видео сам њих двоје како румене, како им груди задрхташе; видео сам оно о чему сам, можда, у младости сањао... Гледао сам љубав!... — жалостивим гласом рече учитељ, па малаксало, подбочивши оба лакта на колена, загњурио је главу у две старе руке...

Можда би, сиромах, и даље о своме ученику размишљао, али се утome приближи кмет Радован са Николом Белићем, који беше у великој љубави са кметом.

— Хе, учо — рече кмет Радован, — а што си се тако замислио, као да ти је прад побио поља и винограде?...

Учитељ се диже са свога места, па се рукова с Радованом и Николом.

— Много којешта мислим, брат-Радоване... Знаш, кад човек своје деце нема, онда о туђој мисли, туђу бригу води!... Да, да, тако је то! Малопре прође ову да мој ђак Милисав, покојног Богдана син... добро дете!...

— Јогуница — прекиде га Никола, — угурсуз!... Те, ево, ако се ја о њему не старам, онда, вере ми, није му се ни отац старао!... Па каква вајда?... Ја му велим: »Милисаве, не иди оној вештици, та знаш шта о њима цело село говори!«... Па мислиш да ме је послушао?... Нема дана а да онуда не прође, па ако се не може с њоме пољубити, а он је само погледи, па иде даље... Чудо од света!... »Милисаве«, саветујем га ја »та има у нашем селу људи, те каквих газда, и од какве фамилије, па и у њих има девојака!... Па, ево, да ти ја нађем девојку, баш ако ћеш усред Груже, ниједан ме одбио не би! Па, ево, моја Стојна има у Книћу још једну сестру неудару, видео си је ти! Онаке девојке нећеш наћи ни усред Крагујевца«... Па зар мислиш да је главе обрнуо? Јок, вере ми! Ћути вам он као земља, па из моје куће, лепо, крадимике, све поред потока, па у Сремчев воћњак... Шта тамо раде, Бог ће их знати!... Ал', вере ми, учо, нису чисти послови... И јуче ми је баш доходно, скиде капу, пољуби ме у руку; ја мислим бо'зна шта ће... Кад тамо, шта је?... Хоће момак да се жени, и то никоју другу не мисли, него баш њу!... »Бре, дете,« рекох му ја, »нећеш је узети, док је на мени главе!«... Е, није вајде, право има моја Стојна, баш га опчинише!

Учитељ само ћути и слуша, па се некако сетно смеши.

— Не смеј се, учо, — вели кмет Радован, — а, ево, јуче сам због некакова кулука слао бирова његовој кући, па чудо: вели да у гвозденим лонцима кува ручак!...

— Хе, хе! — подругљиво смејући се, додаде Никола Белић; — ти мислиш, пријатељ-Радоване, да он у тим лонцима јело готови?... Зна то моја Стојна

боље него ма ко... Мађије су оно!... Хе, главо!... — Биће, Никола, биће баш да су мађије... О томе су ми већ и други приповедали — рече кмет-Радован.

— Ал', ето, — мисли учитељ, — кад момак воли девојку, шта му знаш? А и време је да се жени, кућа му је остала празна, а седаманаесту је годину још лане навршио...

Хтеде уча и даље да продужи, али му не даде Никола:

— Па ко му брани? Нек се жени, ал', богме, о њој нека и не мисли!... Па баш кад постане и пунолетан, нећу му је дати; прогласићу га, онако судски, за лудога или за распикућу... Хе, хе! Зна Никола Белић шта ради!...

И тако се разиђоше...

Учитељ оде у своју осамљену школу, да о другима размишља, јер није имао нигде свога... Остарео је у самоћи, ни жене, ни деце... Глава ћелава, руке суве, увеле, али у грудима поштено срце, пуно љубави према ближњему... Једва се сиркне, а учитељ већ помишља на свануће. Једва је чекао да му се ученици искупе. Они су му пспуњавали ону тужну празнину, коју су многе жалосне године у старчевим грудима оставиле...

Међу осталим младићима онога времена беше и неки Ђоша Лазић. Њега су дали у Крагујевац да учи занат. Двапут је Ђоша са заната бежао. Мати, у дослуку с таторима, враћала га је опет мајстору... Кад би трећи пут, он похара мајстора; али у овај мах није се враћао у село — знао је да ће га онде наћи — него оде у Рачу, где је имао друга који је с њиме заједно учио папуцилук. Њему се Ђоша повери, али се љуто преварио, јер га другар онога часа изда и приказа власти.

Пред властима је Ђоша мсрао свој преступ признати. Осуде га на шест месеци робије и педесет батина. Све је то Ђоша издржао, као да се у хапсу и

родио... А кад су га повалили на мацке, стегао је срце, да се не би пред старијим зликовцима осрамотио... И, заиста, један од старих злочинаца није могао а да му том приликом не узвикне: »Синовче, од тебе ће човек бити!... Хајдук коме се неће раван наћи!...«

Ђоша се вратио у село, да — ништа не ради... Одлазио је у варош трезан, а враћао се пијан. С киме је он тамо пио? Шта је радио? То нико није знао... Тако једанпут, кад је пијан из Крагујевца кући дошао, стаде се свлачити, да спава, али у свлачењу, некако, испадне му из недара једна златна гривна и пар златних минђуша.

Злато сину, а мати скочи, уплашена.

— Откуда ти те минђуше и те белензуке? — запита га упрепашћена мати. — Та то је злато, то су скупе ствари... Еј, Ђошо, Ђошо!

Ђоша погледа уплашену матер, па претећим гласом рече:

— Оно што видиш у мене, моје је!... Даље ме не питај!...

Јадну мајку је срце заболело, али је ћутала, нити је за живот главе о томе смела што проговорити. Син јој беше неваљао, знала је она то, и опет га је волела; он беше лопов, а она га је крила... Сирота мати!...

Али кад би на саме Цвети, а тај дан држе Планинчани заветину, па се ту код записа скупило и старо и младо. Има ту људи из далеких села: Гружана, Темнићана, па, Бога ми, и чаршилије, познајући гостопримство мирнога сељака, нису пропустили да тога дања у Планинац не дођу; а сваки се, опет, домаћин отима како ће лепше и боље госта дочекати.

Попа довео свога нећака чак из Старе Србије. Њих двојица удесили, па поред чаше вина једнако певају неке стихире, а људи слушају, па се чуде откуда толика наука! Кмету Радовану дођоше, опет, гости из Рековца, својта нека. Они, опет, приповедају о капетану левачкоме: како је то диван човек; како поједе по

половину јагњета за ручак; како није горд, него, лепо, и од најцрњега сиромашка прима част...

— Но већ познаћеш га — увераваше кмета пријатељ из Рековца; — у Србији нема два човека као што је наш капетан!

Са Николом Белићем дођоше неки гости из Кнића: лепи, високи људи, чисто обучени, са црвеним јелецима, а за појасом лепи сребрњаци. С њиме дође и његова Стојна — дивна женица, нема јој више него двадесет и две и три године; цео се сабор загледао у њу, не баш толико са њене лепоте, колико због одела, јер у оно време скоро у целој Левчу ниси могао наћи на девојци или жени нешто куповнога, а на Стојни црвена марама с плавим и белим цветовима, тако и хаљина, рекао би од плавога је кашмира, па минђуше, па белензуке!... Гледају и људи и жене, па тек се мисле: откуд то њој?

Дође време да се игра.

Ухватише се момци један до другог, не мож' их се нагледати! Затим једна по једна млада и девојка, стидљиво гурнувши свога познаника, стадоше шарати коло.

Ђошина мајка гледа до које ли игра њен син. Каква ли је и чија?... Али га нигде не виде. Тек доцније, као крадом, вукао се кроз гомилу света, а кад је дошао до оне софре за којом је Никола Белић са својим гостима седео и веселио се, он мало ка' застаде, а мајци се учинило да је на Стојну некако намигнуо, а после се и сам ухватио у коло. Не потраја дуго, а до њега се ухватила и Стојна.

Сирота мати гледала је како дивно играју момци: свежи, здрави, свакога својом младошћу да занесу... Она је гледала и Стојну.

»Лепа жена!« — мишљаше у себи: — »али шта ће он са женом? Зар нема девојака?«

Тако она стоји поред кола и мисли се... па на једанпут побледе као листак хартије:

— Ох, сад знам! Сад знам све!... Ено оних златних белензука! Познајем их! Ено и минђуша!... Ох, несрећнице! Та све што је на њојзи, све је то његова... крађа!...

Јадна мати!... Закукала би из гласа, али стеже срце и ћуташе, тужно посматрајући неваљалога сина.

Коло се све више ширило, већ се и старци, угрејани вином, хваташе до разигране момчадије... Само један момак стоји у крају... То је Гружанин, један од Николиних гостију, леп човек какова само Гружанка рађа; на прсима му се сјаји злато од везенога јелека, а за појасом севкају сребрни пиштољи.

— Она ме је волела, док беше још у Книћу код мајке; а сад?... — И он ћуташе замишљено. Али кад Ђоша са Стојном доигра до њега, он претрну и, метнувши своју снажну руку на Стојнино раме, раздвоји је од Ђоше.

То већ није било у реду, и увређени Ђоша пустио се из кола, па је из далека пратио пакосним погледом свако мицање странчево... А Стојна се задовољно смешила на њега; лице јој дође руменије, црне јој очи севаху од узбуђености, груди су јој се таласале... Свако јој мицање показиваше како је срећна у његову загрљају; па, и сама не знајући, пришапну му на уво:

— Ох, драги мој Милане!...

Рука јој је дрхтала, сва је стрепела од раздражености.

— Отеше ми те, грлице моја!

— И опет сам твоја! — протепа Стојна и брзо се пусти из кола, бојећи се да не посрне.

Ђоша није чуо њихове речи, али је све разумео и, шкрипећи зуб'ма, смишљао је најгрозније освете, какове само увређено љубоморство измислити може.

— Поцркаће као мишеви! Пепелом њиховим ће се још сутра играти планински ветрови... А ја? Та не рече л' ми онај стари зликовац да ћу бити хајдук каквога није у Србији било,...

Милисав тога дана не беше на заветини. Пошао је био, ал' кад би наспрам беле кућице, он виде Јелицу. Забулила се белом марамом, па залева цвеће; засукала руке до више лаката, а оне беле ручице, љубљене сунчевим зрацима, рекао би да су изрезане од карарског мермера, у који је Канова и румене крви помешао; а кроз танку кошуљицу виде јој се најдивније форме округлих прсију.

Милисав је подуже посматрао с највећом чежњом, па онда се лагано дотаче њена рамена...

— Јелице, ти залеваш цвеће... Па кажи ми, Јелице, које цвеће најволиш?...

— Оно, које и ти... босиљак и ружу.

— А ја, видиш, имам још једно цвеће које волим.

И он је упро своје велике сјајне очи у њено румено лице.

Она се осмејивала тако ведро, тако невино, да се Милисав није могао уздржати, него је загрлио и својим врелим уснама љубљаше јој снежно чело. Она је у његову наручју дрхтала као прут, а кад се извила из његових руку, а она га зачуђено погледа:

— Шта радиш то, Милисаве?

— Љубим те!... Хтео сам те у старога Сремца запросити, али ми татори не дају... гром их спалио! — И он љутито стискиваше песницу, а од једа му задрхташе уснице.

— Ал' нека, чедо моје! Још за који дан, па ћу бити сам свој татор, и онда нећу њих, него ћу твога оца молити да ми те поклони, ружице моја.

— А како може мој отац без мене живети?... — питаше зачуђено девојче.

— Сви ћемо заједно живети!

Она обори очи доле, па онда нежним гласом, скоро јецајући, протепа:

— Ох, ала би то дивно било!

А образи јој се зажарише, усне су се само мицале, али не могаше ниједне речице више проговорити, срце

јој беше препуно среће, љубави, надања!... У њему беше рај, а у томе рају је њена невиност сликала по бледој магли далеке будућности... себе и драгога.

Ала су слатки ти часови заноса, где се свака кап крви наше заклиње пред свемогућим да љуби; где је и она румен на невиноме лицу само љубав; где ти и суза о љубави приповеда!... Она клону, баш као румено цвеће на жаркој припеци; а кад је погледала горе у Милисаву, на дугим трепавицама сијале су јој сузе слаткога усхићења.

— Ох, Милисаве!... Драги мој!...

И они се наново пољубише.

Беше то свечан тренутак какав се у животу више не враћа... Нико га двапут није уживао... Часак је то у коме се један век сахрањује; све што је у теби, све што је твоје било, све си са њиме изгубио... Све за чиме си чезнуо, све оно о чему ти душа сањала, све си са њиме добио...

У томе часу највеће њине усхићености изиђе из густог браника стари Сремац; лице му беше озбиљно, хладно као и обично, само гласом је мало задрхтао:

— Милисаве, синко, ући у кућу!

Милисав га је послушао.

Кућа, као што је била споља чиста, така је била и изнутра; кујна лепо разним гвозденим и бакарним судовима окићена; у соби два, белим чаршавима застрта кревета, у зачељу једна офарбана клупа, а у среди собе астал... На дувару је висео Св. Никола, а на страни једна дуга пушка и један ножић. Ножић беше зарђао, па му скоро и не личаше да стоји уз ону сјајну пушку на којој се све сијало.

Стари Сремац скиде с дувара нож и као неку драгоценост положи га пажљиво на астал...

— Милисаве, шта си ти наумио са мојом Јелицом? — питаше старац озбиљним гласом.

Милисав, изненађен, ћуташе, а старац је чекао на одговор; после се младић диже и пољуби старца у руку:

— Наумио сам је, старче, у тебе просити.

— Лепо, синко, даћу ти је, кадгод је запрочиш — рече старац, — али, синко, ове седе косе не могу поднети бешчашћа... Давно је то било, има преко два'ест година, како ми један официр варадинске регименте покушаваше да обешчисти жену... па му је овај нож за свагда угулио страсти неваљалога срца... Па немој синко, да крв онога подлога Швабе, која је на томе ножу зарђала, са твојом племенитом крви помешам!

— Је ли грехота љубити, старче? Ја твоју Јелицу само љубим!

— Сад иди — рече старац, задовољан, — а кад буде време, дођи, и ја ћу ти је дати... Ничија неће бити до твоја...

Милисав га пољуби у руку, па оде!

Људи се разиђоше са сабора; зурле и свирале умукосе; нема свирке, нема разговора.

Ноћ је... Понеки старац само кашље у својој јадној колибици, а напољу пред вратима псето режи... То је сав живот у селу. Нигде живе душе! Нигде човека!... Само љубав и мрзост стражаре... Никад не би човек веровао да су то брат и сестра. А, овамо су једна крв и једно млеко!...

У кући Николе Белића сви су поспали, ал' онај млади Гружанин не спава. Шта чека он?... Лице му је зажарено, јелек му је на прсима тесан, па га залуду раскопчава, чини му се угушиће га, усне су му суве, дах гори, он мисли да неће зоре дочекати...

Онамо, опет, у лугу ниже Николине куће, иза једнога грма, згурио се Ђоша. Шта чека он?... Главу је заронио у две снажне руке, ћути, хладан и непомичан. Кадикад се тргне, погледа у звезде, гледа у ноћ, па онда тек онако неразговорно проговори:

— Још није време!... Можда нису ни поспали? Ха! Ха!... Стојна зацело није заспала!... Та ту је она дивота из Груже, ту је њен Милан!...

И он се у муци грохотом смејао... После тога извади из недара једну шарену кесу, од свакојаким перлица штиковану. Таке дуванкесе није ниједан момак у Планинцу имао. Развуче је и пажљиво посматраше ствари које се у њој налазише, а то беше кремен, оцило и нешто мало труди... Затим извуче из недара једно парче конопца, растезаше га, пробаше да л' је доста јак... Па онда задовољно прошапута:

— Ово мало труди милион ока барута да запали, а ово парче конопца читав град да држи затворен!... Ниједан ми неће измаћи! Жив не!... А ја ћу бити хајдук каквога није у Србији било!... — И он се, несрећник, грохотом смејао.

После се дигао са свога места и као змија се вукао уз поток Николиној кући. Кад је већ близу био, он узне кресиво, стаде иза једнога грма, па је онде кресао. Затим узне један хомут сена и махаше њиме по ваздуху дотле, док се није почело пушити. Онда приђе стреји и тури у суву кровину упола распаљено сено; после се привуче вратима, извади конопче, привеза један крај за дрвену кваку, а други за један дирек тако пажљиво, да је Стојна, која није још могла заспати, мислила да је то само поветарац што суво лишће котрља.

Кад је то све, несрећник, извршио, а он онда брзим кораком удари пут Рековца, и кад је био на врх Орлујака, онда се тек осврте и с пакосним смехом гледаше из далека како се пламен Николине колибе, вијући се кроз густе облаке дима, по ноћноме

зраку вијуга... Кроз ноћну тишину слушао је како диреци прште; чуо је јаук и писку жена и деце.

— Нек се угуше — рече у дивљој јарости; — нека изгину! — Затим се спусти низ брдо и, све странпутицама јурећи, нестаде га у ноћној тами...

Сутрадан је цело село говорило како је Николина кућа изгорела, како је Стојна прва осетила да гори, како би се сви пугушили, да не беше оног младог Грузанина; али он са неописаном снагом истави врата, и тако се сви срећно из пламена избавише, па и саме хаљине и друго покућанство изнесе из ватре.

Старији кметови скупеше се код суднице. Ту дође и стари учитељ. Чудише се томе и говорише да, отако је Планинца, није се никоме кућа запалила. Док тек, ето, дође и Никола Белић, блед и пугурен, рекао би да је за једну ноћ претурио осамдесет година; беле сукнене чакшире му на два-три места прогореле, лице му узубијано. Дође, тако, стаде међу људе, скиде капу и поче тужним гласом говорити:

— Браћо, ето, ја остадох ко нико мој, без куће и кућишта; немам крова где ћу главу заклонити... — Тако он говори, а сузе му теку низ забринуто лице.

— А никоме нисам нажао учинио, ни зла помислио, то ли неком закинуо или зајео... А где мене јадника!...

Људи га тешише, нудише му се сви да му помогну нову кућу направити; а то би све могли за три-четири дана учинити.

— Па сумњаш ли, Никола, на кога? — рече кмет-Радован, мало као званичним гласом. — Ствар се мора извидети, мора се пронаћи ко је у Планинцу паликућа.

— Не сумњам, пријатељ-Радоване, рече Никола, — не сумњам, него баш знам ко је!... Ено, мој први комшија, Марко Ђосић, видео га је јуче, док смо се

ми овде на заветини гостили, да ми се, несрећник, шуљао око куће...

— Ту има трага — мрмљаше кмет-Радован...

— А и моја Стојна била је одјутрос код баба-Јане врачаре; гледала је у пасуљ, па вели: »Млад, висок момак, ту је из села«... Нико други, него он...

— Ко, Никола, ко? — питаше га радознала гомила.

— Та онај мој несрећник што му не хтедох допустити да се Сремчевом Јелицом ожени... Гле шта ми учини!...

Учитељ се трже:

— Никола, то није Богданово дете учинило!

— Био ти је ђак — рече кмет-Радован, — 'ма, учо, он има још једног учитеља; та не иде он бадава Сремчевој кући! Где је Лаза биров?... Лазо, узми још два-три момка, па ми га доведи везана... Добро, добро! Казаће дете, докле га капетан мало на муке удари, све што о Сремцу зна... А ти, учо, иди у школу, узми два-три пера, општина ће платити, па напиши господину капетану писмо, велико писмо, на читавом табаку! Кажи му да је кућа Николе Белића изгорела, па сад нема где старац да спава, млађи ће лако наћи преноћишта, ал' куда ћемо са старцем?... То му напиши; а додај му да смо ухватили паликућу и да му га по Лази бирову прамамо, да га донде на муке удара, докле не призна.

— Ја га нисам никад ни кљуцнуо, а, гле, сад да га капетани међу на страшне муке!... Кнеже Радоване, Милисав није кућу запалио! Он досада није ни мушице увредио...

— Ти пиши што ти ја заповедам...

— Ја, кнеже, нит' имам пера, ни хартије — извињаваше се сиромаш учитељ, — баш сам ових дана наумио да одем мало до Крагујевца, те да купим те ствари... Ал', ево, шта се догоди!...

— Онда ћу морати сам собом отићи до господина, да му све наустике кажем шта је и како је.

Утоме доведоше Милисава, везана, а у лицу беше блед као мртавац и узверено гледаше у скупљену гомилу... Учитељ га погледа и сузе му пођоше низа старо лице, а није се могао уздржати а да не уздахне:

— Милисаве! Јадно моје дете!

Али кмет, коме је званична дужност свако осећање угушила, опорим гласом проговори:

— Милисаве, признај!

— Шта?... — питаше младић зачуђено.

— Ох, видим ја — рече кроз сузе учитељ, — видим ја да је дете невино!

— Ћут', учитељу! — обречи се на њега Радован. — А ти признај да си запалио кућу Николе Белића, свога законитог татора!

— Ја? — рече младић, а тамна му румен покри младо лице. — Ја, кнеже, нисам паликућа! — додаде после тога одсудно.

— Признај овде!... А кад те господин капетан мете на муке, признаћеш и кад си покојну мајку ујео за сису!...

Румен на лицу Милисављевој уступи место самртном бледилу; после збуњено додаде:

— Па шта сам ја учинио?...

— Кнеже Радоване, немојте га мучити — примети учитељ, — гле како га зној пробија!... Сирото дете!... Ено, паде! ...

Милисав је посрнуо, и да га није Лаза биров прихватио, би пао онесвешћен на земљу; и тек се онда повратио, кад га мало попрскаше хладном водом.

— Метите га до после подне у хапсу! А ти, Лазо, отиди до моје куће, подај коњу зоби и спреми га, после подне ћемо са овим несрећником пред господина капетана у Рековац; а Марку Ћосићу кажи нека се и он спреми, да заједно с пријатељ-Николом идемо. А ти, Никола, узми оно подераније гуњче, да види господин капетан како си сиромаш, те ће, богзна штогод и из касе пружити, да ти се и у овој невољи нађе!...

Људи се ћутећи разиђоше кући, а учитељ оде не-весело у своју школу, да о туђој деци мисли, кад своје нема... Кад је пошао, а он се окрете своје ученику:

— Бог нека ти је у помоћи, дете моје, а ја знам да си невин!

— Ах, учитељу! — јецаше Милисав, а крупне сузе му грунуше из очију.

Милисава отпратише везана у Рековац пред капетана, пред оног доброг човека коме нема равна у свој Србији.

Канцеларија му је чиста, окречена. По дуваровима беху удешене од белих дасака полице. По њима је капетанов писар сместио сву архиву, сва акта од ослобођења Србије па до четрдесет пете године, управо до дана кад ће се и Милисављева кривца црним словима забележити, да умножи протокол оних злочина које је у своје срезу за толико година пронашао оштроумни капетан.

То је архива; а другог канцеларијског намештаја није у оно време ни било. Један, дебелим гвозденим обручима окован сандук, на њему велики црни ката-нац, лежаше у једном мрачном ћошету празне собе које је половина била турским креветом запремљена. Тај кревет беше застрт богато ишараним ћилимима, а унаоколо намештени црвени јастуци, опёрважени срмали ширитима... Кад је обичан дан, ту седи поред капетана и капетаница и остала породица, а ћата отиде са пет-шест окривљеника и једним пандуром у виноград, па онде надгледа како ће се окопати или орезати.

А кад је дан суђења, четвртак и недеља, онда, наравно, сасвим друкчије изгледа: деца изиђу у авлију, или се скупе око огњишта, па онде гледају како капетаница готови ручак, а капетан скинуо јеменије, па, у белим чарапама у које је капетаница вешто уплела два-три црвена или плава листића, прекрстио ноге, па се посадио наред сеџадета и, пуштајући густе ди-

мове из чибука, преслушава једног по једног парника. Кадикад се накашље, али тако крупно, да сиромаш пар-ник сав претрне, а на прозорима се залелуја од дима пожутела пенџерлија; дебели трбух, који је чак на пре-крштеним ногама нашао ослонца, само брекће, и треба му по четврт сата, док се мало поутиша. Онда извади иза силава сесју мараму, па, убрисавши зној са чела, окрене се својој бледој сенци, своје мршавоме ћатици:

— Јеси ли све побележио? — упита га капетан, а ћата понизним гласом одговори:

— Јесам, господине!

— И онога несрећника из Жупањевца, што је ма-настирско прасе украо?

— И њега, господине, — одговори понизни ћата.

— Добро!... Две недеље ће остати овде у хапсу. Треба једанпут и онај кош довршити што сам га још јесенас почео градити, а после, кад то издржи и извуче својих два'естпет, нека кида испред очију ми!... А оцу Пахомију пиши да ми пошаље једно назиме и неку ме-шину вина... Ваљда нисам пао на теме, да се за једно прасе толико мучим?... И пиши му да ће тамо у среду госпођа капетаница са децом доћи да се причести.

— Хоћу, господине!

После тога капетан зовне пандура, пандур уђе го-логлав, стане ћутећи, наред собе и чека капетанову заповест.

— Има ли ко да чека?

— Неки људи, господине, дошли из Ратковића.

— А јесу ли што за децу понели?

— Не верујем, господине... Сиротиња је!...

— Нек чека!... Кога има још?...

— Један Цинцарин, Грк ли је?... Носи пуно сан-дуче лекова, мириса и других којекаких водаца...

— Он нек иде капетаници, да избере шта јој тре-ба... А ти, ћато, напиши му писмо да може торбарити по целоме срезу.

— Добро, господине... — вели капетанова сенка.

— Други нико није пред вратима?...

— Ту је и кмет-Радован из Планинца, са још неким људима. Довели су једно момче. Веле да је запалио кућу своје тугору.

— Ту ће бити ћара и за тебе, ћато! Само на прогокол пази... Кажим им да улазе...

Пандур изиђе, а уђоше Планинчани са везаним Милисавом. Поклонише се пред капетаном, лепо се поздравише, па онда стадоше сви дупке, чекајући да капетан почне разговор.

— Одавно те нисам видео, Радоване...

— Послови су, господине: те суди овоме, покарај онога, тамо, опет, мири, да те Бог сачува и саклони кметовати овакоме свету!... Намислио сам био да као данас изиђем мало и до винограда... Ал' куд ћеш ти, кад, ево, овај несрећник запалио синоћ, баш на саме Цвети, своје тугору кућу!... Е, морао сам оставити сав посао, те ме ево до тебе; ради с њиме што знаш, само га не пуштај натраг у село!... Зла несрећника! Да помори толике људе!... Лепо везао споља врата конопцима. Заветина... Људи као људи, напили се, па спавају... Зло, да не беше у пријатеља младе снахе, данас већ не би ни трага било од њих... Она осети...

Капетан се окрете своје ћати, па му званичним тоном рече:

— Ћато, пиши!... Али лепо све по реду, онако као што ти људи казују, немој што да изоставиш... Та ће ствар доћи и до суда, па је боље да буде више, него мање.

— Молим те, господине, — богодарио је Никола, — гледај како најбоље знаш; та није шала да ја под старост останем без куће и кућишта!

За све то време Милисав ћуташе мирно и не мичући се, као човек који се на нешто одважио. Али кад га је капетан запитало што је човеку кућу запалио, он сасвим кратко одговори:

— Ја нисам!

— Ниси — додаде капетан, намештајући златним гајтанима богато ишарани ђурак... Ниси ти, а да ко је други?

— Не знам! — одговори младић, а капетан, истресајући пепео из луле, рече за себе:

— Јегунасто пашче!... Али ће признати, хоће... У моме подруму многе су тајне изишле на видело, и његова ће!...

Кад је ћата све исписао, онда се диже капетан, пришапну нешто пандуру и отпусти све људе до везаног Милисаву; њега затворише у подрум, а кмету Радовану рече:

— Ти, кмете, остани, с тобом ћу имати још и друга разговора.

Радован остаде.

Пандур је после приповедао да је то најбољи кмет, да нема у целој Левчу ваљанијега човека; а да му људи казивају верују, наводио је капетанове речи:

»Волео бих« — вели капетан, — »да су ми у срезу сви кметови ка овај Радован, него да ме наместе за везира у Босни... Гле како пронађе опака зликовца, паликућу!... Човек је то!... Човек, вере ми!...«

Тако пандуру казује капетан, а он, опет, другима, и сви му верују...

— Па признаде ли, вере ти, Јоване? — питају га сељаци из Планинца.

— У први мах не хтеде... Ал' немој о томе ни помињати!... Муке су то, мој брате!... И да није учињено, признао би... Тек беше доста тврд; и сам се капетан чудило како је, ћутећи, сносио то страховито мучење... Кадикад и капетаница дође, да види како се муче људи — чудна жена! — па се и насмеје; ал' кад је видела Милисаву, блед као мртац, а глава му клонула на груди, заплакала се, сирота! Модила је капетана, али бадава! Капетан га је мучио, све док није признао...

— Сиремах!... — уздисаше сељаци, баш они исти што су га пре неког времена онако грдно проклињали;

они који су желели да се на ватри спали, ти су исти сад жалили, што га три дана морише жеђу...

Па онда веруј ономе што вели: »Ја познајем човека...« Езраш се, пријате мој!... У грудима је његовим суд у коме је мрзост и љубав, пламен и вода смештена... Оне исте очи које су мирно гледале како се с глађу бориш... те ће после смрти за тобом плакати...

У белој кућици изгледало је тужно и жалостиво. За разбојем седи Јелица и тке платно, а свака јој је жица орошена сузама, — низ блеђано лице саме се котрљају, а она им не брани. Кадикад само што дубоко уздахне, после погледи кроз прозор у сиву даљину, па онда на далеким планинским врховима удубе јој се мисли. Познаје она сва места куда јој је драги овце и козе проводио, па га онде у мислима својим и слика у разном виде. Час јој се чини да га гледа како се наслоњено на дугу пушку, па гледа кроз сиву маглу у њену белу кућицу; после јој долази као да га види у даљини где јој даје знакове да ће јој доћи, чим месец изиђе... Па уједанпут врисне...

— Шта ти је, Јелице? — пита је стари Сремац, који од неког времена слабо с киме говори, а код куће се ретко кад и бави, него све некуда по селу и по луговима лута.

— Ах, бабо, бабо! — јецаше уплашено девојче... — Учини ми се као да чујем како ланци звече...

Старац обори очи доле, ућути и наново се удубе у неке чудне мисли, из којих га је тешко пробудити; изгледа као да нешто рачуна, устима само миче, али му гласа не чујеш; прстима нешто набраја, као сељак који је нешто продао и купио, па не може да састави рачуне... Тако га сретају и сељаци, па веле: »Сремац ће да полуди!« Једанпут га је Николина снаха видела, а он сео доле, у Турскоме потску, баш на оно место где се до Цвети дрекавац дерао. Кад га је видела, она је сва претрнула.

— Шта ли ће ту? ... Он нешто зна! ...

После тога се прикрила и гледаше из прикрајка шта ли ће старац да почне... Али он је само ћутао, не мићући се. Тек после неког времена диже се и сасвим лагано, рекао би да броји кораке, упути се право погорелој кући. После се тако исто лагано вратио натраг у Турски поток, па је онуда читав дан лутао, а Стојна му је свако мицање пратила. Једанпут јој се учини као да се баш испод једног дебелог грма саже, а после се подиже, па, пажљиво посматрајући са свију страна дебелог грма, увуче у једну шупљину руку, па као да је онде неку драгоценост нашао, тури ту нађену стварку у недра, па брзим кораком оде даље... Стојна је замисљено гледала за њим. После оде и она тамо; па кад је све онуда прегледала, а не нађе ништа што би јој пажњу обратило на се, замисли се, а после полугласно рече:

— Али шта ће баш ту на томе месту? — мишљаше Стојна. А после наједанпут пребледе као крпа.

— Није могуће!... То он не може знати ко је некада овамо доходио!... Не! Не!... Али куд оде?... — додаде устрепелим гласом. — Кући није?... Да куда је?...

Она је имала право, јер старац не оде право кући својој, него уђе у Николин браник, после удари кроз Орашје, па оде право запису... Кад је стигао тамо, већ се почело смрћавати, нигде живе душе... Само једна свећица шкиљи на школскоме прозорчићу. Он погледа кроз једну рупицу на пенџерлији, виде онде учитеља где нешто шије, а дубоко се замислио. Старац куцну мало на пенџер.

— Ко је?... — зачу се меки глас старога учитеља.

— Ја сам! — одговори старац.

— А! Стари Сремац!... Шта ли га овамо донесе?...

И он се диже с асуре, отвори врата и гледаше у старога Сремца.

— Добар вече, учитељу! — рече Сремац, па се посади на прву скамију, баш наспрам учитељеве асуре.

— А откуда ти, добар човече? ... Е, е, баш ти хвала те си се једанпут и мене сетио! Не могу, ето, и онако да спавам, а немам се с киме ни разговарати... Дању и којекако: радим помало, нешто, опет, слишам децу, нека их Бог поживи!... А они су ми цела моја радост. Да нема њих, оседео бих пре времена.

Сиромах!... Заборавио је да међу оно неколико прамичака седе косе, што му се по слепим очима лелујала, не беше ниједног црног влакна; сав бео као снег!

— Дођох, ето, — рече Сремац, — да ми ти, учитељу, у нечему помогнеш.

— Хоћу, хоћу, стари мој пријатељу! Ако теби не бих, да коме бих?... Ми, видиш, што нигде никога немамо у свету, ми смо међу собом род!...

— Јест, добри учитељу, тако је! Онај који нема брата, са целим се светом братими... Ето, ти немаш деце, па су сва деца твоја!...

Учитељу пођоше сузе на очи:

— Али једнога ми узеше... Упалио је кућу, па га мучише, предадоше га суду, а суд га даде на робију...

Сиромах старац није могао даље да говори, чинило се да ће га сузе угушити.

— Ал' ако ми ти помогнеш — рече Сремац, — ми ћемо га за десет дана повратити кући.

— Ја? питаше учитељ, зачуђено гледајући свога госта. — Ја да му помогнем?... О, стари мој пријатељу!... — рече учитељ. А у себи је помислио: и ти си остарео, па те је и памет издала!...

Сремац извади из недара једну перлама искићену кесицу, па је показа учитељу.

— Познајеш ли ову шарену дуванкесу? — питао је учитеља.

— Као рекао бих да сам је негде видео — одговараше збуњени учитељ, — али ти не могу тврдо казати где и у кога је видех.

— Био ти је некад ђак тај што ти је доцније носио ову дуванкесу... Сећај се, учо!...

— Сад знам! — рече учитељ. — Ђоша, онај... Проклет, дабогда! А, ево, целу ми је старост својим неваљалим животом упрљао.

Сремац развуче гајтанчиће на кеси, рашири је и показа учитељу оцило, кремен и повеће парче труди. Учитељ посматраше те ствари зачуђено и гледаше испитујућим погледом у Сремца.

— Тај, видиш, чија је сва кеса, запалио је кућу Николе Белића; тај је исти онај дрекавац што се све до на Цвети дерао у потоку ниже Николине куће... Разумеш ли ме сад?...

Учитељ није знао шта ће од чуда да проговори...

— Зар он?... — То беше све што је уча од чуда и препасти умео проговорити.

— Сутра ујутру отићи ћемо његовој кући... А за даље ја ћу се бринути.

— Хоћу!...

— А сад лаку ноћ!... Сутра морам овде све површавати, јер је прексутра у суду претрес и суочење сведока.

Кад се разданило, њих обојица се дигоше и све низ реку одоше право Ђошиној кући. Сремац је носио једну повелику празну врећу. Учитељ не знађаше шта ће му врећа, али га не хтеде питати. Мислио је у себи: кад је носи, сигурно му и треба.

Сељаци их на путу среташе, здравише се с њима; а после, кад би они већ минули мимо њих, питаше се:

— Куда ли ће тако у друштву?... Учитељ и стари Сремац!... Ту нешто има!...

Ђошина кућа беше, некако, баш испод једне стене смештена, а сва опала, не би човек веровао да у њој људи живе... Сремац му досада никад није у кућу долазио; зато је још с брда упро своје старе очи и, лагано

корачајучи, разгледаше целу околину, а на кући није ниједнога ивера непрегледаног оставио...

— Мислим, учитељу, да ће нам се жеља испунити... — шапутао је стари Сремац. — Стар си, али опет можеш видети: да л' је оно конопац, што на оном левом диреку виси, којим је та кућа подупрта?...

Учитељ погледа и, климајући главом, тврђаше да јесте.

— Али је прекинут... И други крај му није за онај онамо дирек привезан...

— Пази, учитељу!... Ако могу ја онај конопац добити или изварати, зашто сам и пошао... А ако не узмогу, а ти конопац добро упамти... Тај конопац ће бити сведок Милисављеве невиности...

Кад су стигли до куће, пређоше преко одграђенога плата. Ту мало засташе, а после се зачу где пас лаје. Затим изиђе Ђошина мати, отера пса и приђе да пољуби у руку старога Сремца и учитеља.

— Хвала, снахо, — рече Сремац, тргнувши своју суву руку, — хвала ти! А је ли Ђоша на дому?...

Сирота жена погледа га страшљиво, па онда рече:

— Није! Још јуче оде с неким људима у чаршију...

— После тога опет гледаше испитујућим погледом старца, као шта ли хоће с Ђошом?

— Чуо сам, снахо, да имате промрзнута кромпира, по бих рад био да купим... Добар ће бити за краву!... Ал' кад није Ђоша код куће... онда...

— Има нешто мало... биће, тако, за шест-седам десет ока... А могу вам га дати баш и ђутуре, мени није од потребе...

Уђоше у кућу, напунише врећу кромпиром. Сремац је полако диже на грбину и пође напоље. А кад је изишао из куће, он се онда нешто сети...

— Да!... Нисам те ни питао, а шта ти кошта тај кромпир, снахо,...

— Па шта ти даш, чича... Баш сам данас мислила да га бацим из куће, та сав је иструлео!...

Стари Сремац извади из кесе половину рубље, па је даде Ђошиној мајци; а ова се устезаше примити, чинило јој се да је то много...

— Узми, снахо, мени је од потребе, ако теби није... А Имаш ли једно парче конопца, да вежем ову врећу?...

И он погледа у дирек о коме је парче коноца висило.

— Па, ето, узми то парче што о диреку виси... Враг ће знати ко му пресече половину... А ту је висило све некако до самих Цвети...

Старац са задовољством одреши са дирек конопац и веза њиме врећу. Уча му помагаше да је наново дигле на леђа, и тако одоше... Кад су били код школе, скиде стари Сремац кромпир с леђа, одреши уже и метну га пажљиво у котур, савијајући у недра, после се окрете учитељу, па му рече:

— Сад још са Николом морамо свршити, у њега је она друга половина од конопца... — Учитељ од зачуђености трљаше очи. Сад је тек појмио о чему је стари Сремац већ од толиког времена мислио... И он га усхићено љубљаше; сузе му текоше низ лице, и умало није у своме усхићењу онај стих из псалтира певао:

»Блажени, изгнани правде ради!«

— О, стари, прогоњени Сремче! Ти си анђеол избавитељ томе несрећном детету!...

Сремац замишљено ћуташе, а после, досетивши се нечему, рече:

— Учитељу, синоћ око сунчева заласка дође Николи Белићу гост из Груже — исти онај младић што их је све оне несрећне ноћи из пламена избавио... Ти би могао тамо отићи, па, како год знаш, гледај да га доведеш до школе... Он познаје конопац, а и онако ће и он сутра у Јагсдину у суд ради суочења.

— Њега могу довести — рече весело уча, — јер му се и с оцем добро познајем...

— А ти иди, не смео много дангубити.

Уча оде и наскоро се после тога врати са младим Гружанином; остави их у својој соби, а он оде да види шта му ученици раде, јер су се већ сви искупили и чекају свога доброг учитеља... Међутим се стари Сремац сасвим искрено разговарао са Миланом; па кад му је све разложио, и кад је младићу све јасно било, а он рече:

— Хоћу, старче! Неће се добро ни смрћи, а ја ћу ти оно несрећно парче конопца донети...

— Али, синко, да ћутиш!... До сутра о томе не сме нико ништа знати!

— Нико!... — рече озбиљно Гружанин... — Нико о томе неће знати... А после ме та проклета кућа више никада неће видети...

— Кад је учитељ изишао из школе, он виде млада Гружанина, бледа и замишљена, где оде Николиној кући...

— Шта би, стари пријатељу? — питаше уча.

— Све је у реду — одговори Сремац. — Сутра ћемо сви у Јагодину, до суда... И твој је Милисав избављен...

— Јелице, хоћеш ли са мном у Јагодину? — рече стари Сремац својој јединици.

Она га погледа зачуђено; јер све откако су се доселили у Планинац, није је стари отац никуда провео, нити је она познавала места која су с оне стране Челица и Ратковића.

Стари Сремац је помилова својим сувим рукама по бледим обрашчићима.

— Јелице! Сутра ће да суде Милисаву, што је упадио кућу...

Јелица се трже и бризну плакати.

— Зар и ти, бабо?... Ах, бабо, бабо!... А знаш да ми срце једва бије од болова који га стегоше! —

рече јадно девојче, покривајући исплакране очи својим белим ручицама.

— Мораш, кћери, и ти ићи, да га доведемо кући...

Старац се већ и заборавио шалити, па му је шала и изгледала мало храпава, заједљива... Сиромах старац!... А данас му дође да се и он мало нашали...

— Јест, тако је то! Спреси лепо, погачу, испечи једно ћуре, и то још вечерас, па ћемо, лепо, још зором у Јагодину.

И старац љубљаше њену збуњену главу тако нежно и умиљато, милујући је по белим обрашчићима, да се девојче побојало да не буде истина што сељаци говоре, да ће јој отац померити памећу... Али кад јој је старац све исприповедао; кад је разумела све о чему је њен отац толике ноћи будно размишљао, онда се разли по њеним снежним образима она танка румен што истинитије него све речи наше казује осећање узбуњених прсију. Очи јој весело синусе, и она узе стару руку свога родитеља, па је, са хиљаду пољубаца обасипану, тихо превлачаше по својим врелим образима...

— Ох, бабо, бабо!... Ала си добар, бабо!...

На лицу које се ретко смеје, најдивнији је осмејак... Старац, гледајући своју јединицу, задовољно се осмехну. Сећао се он да се она још у староме Срему радовала, кад јој из вароши донесе луткицу ил' другу какву играчку... Он се осмехну, а у томе тренутку изгледаше, заиста, диван. Све оне боре, које су године и пакости људске у његово лице урезале, говориле су у томе часу о благој и поштеној нарави прегнаног старца.

— Све лепо да буде спремно, дете моје! А у торбу ћеш метнути и нешто мало јабука и крушака... Треба се и господи нечим умилити, а, богме, и младога Милисаву треба понудити, јер не верујем да га је у Рековцу капетан јабукама нудио...

Ту се старац ућутао, а чело му се наново намрштило... И њега су, сиромаха, доста мучили. А на трепавицама Јеличиним синуше сузе сажаљења, па тихо уздахнувши, рече:

— Ах, сиромах!...

Осам је сахати избило.

Планинчани стоје у ходнику пред вратима оне собе у којој чланови суда држе своје седнице... Ту је Никола Белић са својом Стојном, ту Марко Ђосић, ту је и млади Гружанин, накићен својим сребрним оружјем. Нешто се дубоко замислио. Стојна га крдом погледа, осмејкује се на њега, али он њу не види, његове су мисли далеко од њених страсти... Она уздахну и обори очи, а једанпут прође поред њега тако близу, да му је својим врелим прстима руку додирнула. Он се трже, као да га је змија ујела... После је прекорно погледа и оде настрану...

На другој мрачној страни големога ходника седи на једној клупици стари Сремац и добри учитељ. Никола Белић их погледа, па се сам пита: шта ли ће ова двојица код суда?... Али га њих двојица и не гледају, него, тихо разговарајући се, гледају сваки час на врата од ходника.

— Сад ће га провести — вели уча жалостивим гласом.

— Ено га! — додаде Сремац.

И два пандура пратише, у тешком гвожђу окованог, Милисава.

За три месеца мучења као да је остарео. Изгледаше као човек од тридесет година: лице бледо, очи упале у главу, а у чело се удубла једна дубока бора, коју учитељ никада пре није на њему видео; корачаше мирно, с погнутом главом — човек би по самоме томе ходу, по тој погнутој глави, судио да је то заиста неки окорели зликовац.

Кад га уведоше у заседање, он диже главу, погледа у озбиљна лица својих судија, па, ћутећи, чекаше њихову пресуду.

— Јесу ли ту сведоци? — питаше председник суда свога вратара. — Ако су дошли, нека улазе.

Сведоци уђоше.

Сваки је од њих говорио шта је који знао. Никола, како је под старост своју остао без куће и кућишта, и то све због њега. Марко Ђосић, како га је онај дан видео где шврља око Николине куће. Стојна, како је осетила ватру, како је била сутра-дан код баба-Јане врачаре.

Сад се диже млади Гружанин.

— Господо судије! Питајте ову жену: откуда јој ове златне минђуше и белензуке?

Стојна врисну, изненађена, а румено јој лице потамне; сва је дрхтала, рекао би пашће.

А Гружанин узе реч, те својом урођеном речитошћу све исприповеда о чему га је стари Сремац обавестио. Милисав је за све то време зачуђено гледао у младога Гружанина, а кад је све довршио, он дубоко уздахну.

Сад уђе и стари Сремац са учитељем.

Милисав се сав стресао, и заборавивши да је у заседању, пође да пољуби доброга учитеља у руку. Утоме му звекнуше ланци... Беше то ропски јек, који свако срце својим тупим звуком растужи... А сирому учитељу ударише сузе на очи, и ништа није умео изговорити, до само:

— Ох, знао сам ја!... Он није крив!...

Стари Сремац изнесе из недара конопац и дуванкесу... Стојна обори очи доле, а модре усне само се мицаху, не могући ништа за своје оправдање проговорити... Признала је да му је она ту дуванкесу поклонила, да је са Ђошом ашиковала, и да је Ђоша из мрзости према Гружанину највећи злочин хтео извршити, за који она није могла знати. Кад је то све признала, па кад је видела оне презирне погледе којима је пратише, она паде у несвест.

Милисава ослободише.

С ногу му скидоше оно тешко гвожђе које га већ толико месеци стезаше. Он га озбиљно посматраше: изгледало је као и да се не радује своме ослобођењу.

— Зашто ли сам ја ове ланце вукао? ... — питаше сам себе ... — Је ли то награда поштеноме животу? ... Мучење, батине, ланци, робија и вешала ... Кривца тек доцкан пронађу, па ако ти је мемла несрећних тамница оставила толико живота, да још можеш чути речи својих немилостивих судија, а ти уздрхталим срцем слушаш где ти говоре: »Ти си слободан! Невин!« ... Слободан? Невин? Ја бих волео да сам кривац, да сам зликовац! ...

Тако он, размишљајући, стајаше и гледаше зарђало гвожђе, док му се и судија није приближио и, зачуђено гледајући у његово жалостиво лице, меким гласом не проговори:

— Шта стојиш, синко, Ево, твоји избавиоци чекају! Ти си слободан!

Он тешко уздахну:

— Слободан! ...

А по измученоме лицу лебдео је израз гнева, бола и мучења ... После се поклони и оде, а за њиме, весели, учитељ и Сремац.

— Милисаве, има још неко, осим нас двојице, који те жељно ишчекује.

Милисав задрхта, а колена му стадоше клецати; а после скоро нечујним гласом поче питати:

— А где је? ... — А ко је то, то му је срце и само казивало. А кад је видео Јелицу, тамна му је румен покрила бледе образе, рукова се с њоме, па онда, дубоко уздахнувши, протеча устрептаним гласом:

— Јелице! ... Ах, моја Јелчице! — Више није могао ни гласка пустити.

— Треба путовати! — рече Сремац. — Ено се већ и ноћ спрема — додаде, показујући у залазак сунчев, — а овде у чаршији баш не бих рад ноћити.

— И ја не марим за ову варошку галаму — рече учитељ, седајући на некога белца, који је такођер много тешких година морао упамтити.

И Сремац седе на свога мркова; само Јелица са Милисавом, као млађи, корачаше час поред њих, час за њима или пред њима.

Већ се и смркло, а месец је својим благим зрацима обасјао питома брда и дивотне долине богатог Левча и, кроз загасито лишће густих лугова сетно продирући, у бистрим потоцима огледао је своје бледо лице.

— Јелице, — рече Милисав, — хајд' да ударимо овамо налево, ниже Ратковића; не знаш каква је милина оном долиницом поред потока ходати! Ах, Јелице, докле још нисам знао за тешко гвожђе и за влажне зидове црних тамница, онуде сам најрадије лутао ... А и ближе је пешаку.

Стари Сремац са учитељем јахаше даље, све коловозом, а Милисав са Јелицом пође странпутицом, доле потоку. Кад се већ у лугу изгубише испред очију добрих старца; кад већ ништа не чуше, до само жубор потока и умиљату песму славуја, онда је узео Милисав за руку:

— Јелице, ти си уморна! ... — рече јој меким гласом, који је као устрептали звуци меке врулице до њених ушију допирао.

— Седи, Јелице! ... Ох, како је ово дивно место! ... Осећаш ли како липа мирише? ... Чујеш ли песму славуја? ... Веле да он сву драгу ноћ само љубави пева, кажу да и он љуби ...

— Ох, Милисаве! — рече зажарено девојче. — Ја кад сам код тебе, а мени се чини да и трава о љубави приповеда, да се и небо и земља грле и љубе ... Видиш ли оне ситне капљице што, ударајући у шарени шљунак, на обалу скачу? И оне љубе оно шарено цвеће што своју лепу главицу умиљато доле савија, да у своја недра усиса те бисерне капи поточких пољубаца ...

— Ти као да из књиге читаш, моја мила Јелице?

— Ах, и читала сам! — рече заљубљеним гласом заљубљено девојче. — Отац ме је научио читати, али ниједна књига не показује оно што моје срце осећа...

Месец је зашао, и тике, једна по једна, ућуташе се, само што је тихи поветарац, играјући се липовим листом, дивотним задахом расхлађивао пољупце на врелим усницама заљубљених.

— За живота се нећемо више растајати — рече Милисав, а груди му се таласаше од милине и узбуђености.

— Никад! — одговараше Јелица, а глава јој клону на његово раме. — Никад више!... Али, мој драги, треба ићи; отац ће нас чекати.

— — — — —
То је било око Петрова дана, а, некако, баш око Св. Илије ухватише Ђошу и предадоше суду, који га осуди на петнаест година робије и на шибу.

А на сам Илин-дан држани су сватови у Сремчевој белој кућици... Учитељ је кум, а млади Гружанин девер.

Сви се веселе, а учитељ једнако благосиља, желећи своме ученику све што се од Бога пожелети може.

— — — — —
После тога на неколико година, изабраше сељаци себи за кмета Милисава Богдановића, па осим што је село досео у ред, уредио је и своју кућу. Беше већа и беља него и Сремчева бела кућица, а у кући седи Сремац, па, кашљуцајући, онако старачки разговара о прошлим данима са добрим старим учитељем, који им често у походе долази; а по кући, уз домаће послове, весело пева млада кметовица.

РАЊЕНИК

СКИЦА ИЗ СРПСКОГ РАТА

I

Лане, лицем на Св. Илију, упутим се Врачару, да видим наше рањенике. Дан беше неописано леп; благ поветарац несташно се играо загаситим лишћем, а сенке од грања и листа огледаху се на хладним зидовима војне болнице... У околини беше све мирно и немо. Понека птичица својим цвркутом, прелетајући безбрижно са гране на грану, прекида нему тишину. Али те на такоме месту то њено весело лепршање сневесели, а песма, којом она, можда, своје радости исказује, чини ти се тужна и жалостива...

Изнутра, по широким ходницима, чуло се тихо корачање; после зашкрипе врата, и у исти мах чујеш испрекидане гласове муке и бола... Срце ти брже закуца, колена ти поклецују, и са стрепећим срцем ућеш у те големе просторије где те никакав осмех, никакво весело лице, неће у тужноме путовању срести! Дугачки редови скромних постеља, на њима почивају она бледа измучена лица, а свакоме више главе стоји »надглавни билет«; на њему је написано име и презиме рањеника, откуда је, и род војске у којој је служио... То је све!... Понекад сретнем болничарку, са лавором ледене воде, с хладним крпама или другим каквим медикаментима. Тихо корача међу постељама, а болесници је чезнућим погледима прате. Понеки ће од њих прошапутати:

— Сестро, воде! . . .

Болничарка му принесе чашу с водом, он сркне два-три пута својим увелим уснама, пружи јој чашу натраг; а његов благодарни поглед тумачи јој осећања која му у тај мах душу потресају

— Госпођице, — рекох једној болничарки која је у тај мах поред мене пролазила, — а ко је онај што сам своју рану на нози испира? . . . Онај онамо, госпођице, што му је постеља баш испод прозора? . . .

— То је, господине, један италијански добровољац. Он је сад у овој последњој битци на Дрини рањен; али му то није прва рана за слободу, многи је куршум и сабља убојна на његову окореломе телу оставила трагове своје немилости . . . Идите само, поздравите се с њиме, он се радо разговара, а умеће вам много којешта из својих ратних догађаја приповедити . . .

II

Са високих прозора падала је пуна светлост на бледо лице италијанскога добровољца. Он је таман свршио испирање своје ране и гледаше замишљено кроз отворен прозор . . . На десни лакат наслонен на уздигнутим јастуцима, а лева му рука малаксало почиваше у крилу, лице му показиваше леп, правилан профил; али преко целог профила изнад слепих очију, па преко чела и лепе, доста испупчене јабучице, све до испод левог брка, где је у присену нестало — повлачила се једна дубока масница . . . Очи му бежу големе, црне, пуне израза. Кад ме је приметио, он се скоро задовољно осмехну, рукова се са мном, па се лагано издиже у својој белој постељи.

— Особито ми је драго! — рече звучним гласом, доста правилно српски . . . — Понекад је човеку и под ведрим небом дуго време, а то ли овде у болници! . . . Да, да, господине, у болници су дуги часови! Једва чекам да се видим са својим бојним друговима; а овде

бројим сате и минуте али време једва што мили! Тромо, лагано као корњача, чисто ти се чини да му видиш незграпне ножурде како их грозном натегом из дебелог блата извлачи; а овамо ми се по мозгу стотине мисли врзу, али међу њима ниједне веселе нема . . . Удубем се у далеку прошлост, али у њеној тами нигде светлости, нигде веселога зрака! . . . Сироче; без оца и мајке — прави лазарон! Шта је и могло бити од мене, него војник, бандит или калуђер! . . . Беше ми настала већ и двадесета година, а ја никаква заната научио нисам! . . . Утом се појавио Гарибалди, појавила се нова светлост свету, и ја нисам постао бандит! Ја сам постао поштен човек! Борац под најсветијом заставом; витез који се побратимио са узвишеном идејом свога војводе: смрт угнетачима! . . .

Италијанац ућута, а по лицу му се играо невесео осмејак. Али се набрзо трже; па, као да се застиде своје моменталне меланхолије, поче сасвим веселије говорити:

— Сакр ди дио! . . . Та овде човек и против воље мора постати у једну руку мама! Друкчије је то у тaborу! Оно је живот, под ведрим небом, под чадором, или у механи! Око ватре поседају све мушка деца, мрки погледи. Дебела механцика, која је навикла на најдрастичнију шалу грубих ратних синова, доноси из разних буџачића своје чађаве колибице свакојака пића и јестива; а кад види грош, њени меснати се образи развуку на гласно церекање, а у вилицама јој се покажу два-три шупља зуба који су случајно после многих ратних похода у глави преостали; па ће тек онако ђаволски узвикнути:

— »Хе, хе! . . . Па зар тако, моји голи синови? Зар вашој чесној тета-Марици само по један грош бакшиша? Хе! . . . А где су меџедије што сте их из турских ђемера, тек онако успут, пограбили, ха,« . . .

— »Чувај зубе бабо! . . . Мало их имаш у глави« — рећи ће јој понеки делија, — »а сад нека те ђаво носи! Узми меџедију, па купи сапуна, те орибај оно блато

око ушију, а у вино да ми ниси више сипала воде! Чу ли, вештице!...

— Па ти ту нема — продужаваше Италијанац, — ни разговора о баловима и салонима. Коњи, џибана, оружје, дакако, то је разговор којим се така дружина увесељава... Бива, истина, да нам у једном тренутку бојна труба поквари све весеље; али онда настаје друго, много живље и дивљачније: куршуми, сабље, грмљава, сакр ди дио!... Који то није уживао, тај не зна шта је живот!...

И његове црне очи, у томе магновењу, севаху не-обичном жестином. Видело се по свему да се душом и телом претворио у ратника. А кад му је поглед и нехотице пао на лекарије који су до његова кревета, на једној дрвеној столици поређани, стајали, а он невесело додаде:

— Само ове лекарије да не трају дуго! То би ме убило!...

— А је л' вама опасна рана? — упитах га, изјављујући му своје саучешће.

— О, није — рече Италијанац; — по њојзи бих могао скоро и устати, али ме грозница страховито мучи... И то сваки пут бива, кад сам год рањен... Тако је било неколико пута у Италији, под Гарибалдом; тако у Паризу, за време Комуне; тако у Херцеговини, па тако исто овде!... Сакр!... Но, али ове последње муке скупо ће Турци платити!...

— Зар ви тако силно мрзите Турке?

На то моје питање дође лице његово сасвим мирно, озбиљно, а поглед мек, скоро сетан...

— Не, господине, — рече благим осмехом, — ја не мрзим никога!... Ја волим људе, ја љубим човечанство... Али сам, као син скоро ослобођене Италије, са својим старим ђенералом у свако доба готов узвикнути: смрт тиранији!... Јест, и то сам научио свим срцем и душом својом мрзети! Та ко од мене уме себи уобразити дивнију слику, него што је слободнога Бедуина?... И кад га тако у мислима замислим, ја

чисто гледам ону непрегледну његову пуну равницу преко које само ветар и Бедуин путују!... Гледам оно бистро, соколово око, његов витки стас, у танак бели бурнус увијен, нао као што га вешта кичица Хораца Вернета живопише; чисто му слушам побожну молитву којом се сенци свога несрећнога Пророка клања... И ја га љубим, тог Мухамедова Бедуина!... А кад, после, замислим једног пашу коме страсти сваку румен кап из бледога лица исисаше; коме у мутним очима не оста ни искре од светлости која у поноситог Бедуина о животу приповеда; који, кружен робовима и ропкињама, са прекрштеним ногама седи измишљајући раји нове, још невиђене муке, а себи нове, још неживане сласти... како пали села и колибе, набија одрубљене главе на коље, а нејаку децу у огањ баца — онда ми је и Бог и ова лепа Божја природа крива; онда се питам: па што је човек, кад је у њему толико покварености?... И зар се не да одвојити мелем од отрова, као што се дели кукољ од пшенице?

После тих ватрених речи које је у некоме заносу изговорио, замислио се Италијанац; поглед му укочено почиваше на једноме увеломе листу од багрена, који је у тај мах кроз отворен прозор, лепршајући се, пао на бео чаршав његове постеље. Тај листак беше жут као лимун или као бледо чело упокојенога.

— Е, то је живот! — рече Италијанац, узнемајући се своја два прста, подиже га мало изнад главе, пирну у њега; па га пусти да се по зраку лепрша.

— То је живот!... Жут листак отпао је са границе која му је живота дала а несташан ветрић примио га је на своја недра, однео га је у непознате пределе, можда на неко пусто камење, откуда ће га ваљда, нека бујица у гроб спрати... Ох, Анета!... Ти нећеш на мом гробу заплакати!...

То је изговорио тужним гласом, а очи му се уморно затворише, као да би хтео отпочивати.

Ко беше та Анета коју је млади Италијанац у своје заносу споменуо? ... Беше ли то љуба или сестра његова? ... Можда је он ту тајну, коју је у своје заносу тако лакомислено исказао, и сам од себе чувао? ... Ил' можда је то нечија слика, која се у његову душу тако дубоко удубила, да већ без њених успомена ни сањати није могао?

III

У половини увгуста путовао сам лађом за Шабаци... На њојзи беше пуно путника, а највише војника и добровољаца. Беше их из свију српских крајева: из Бачке и Баната, из Босне и Старе Србије, у разном народном ношиву, са различитим физиономијама... Било је замишљених и тужних као да су им сви на дому поклани; тамо, опет, неки весели и разговорни да их једва можеш сносити...

Једнога сам видео — старчић неки, а, овамо, сасвим чапкунски изјерио алеви фес са плавом кићанком, да ти га је смешно погледати! На њему кратко сукнено гуњче а за појасом стара нека пиштољчина са зарђалом јабучицом, а поред пиштоља искезила се стара нека ханџарина, на темену једва ако има два-три прамичка седе косе, а те је вешто увио у зулуве, па их је спустио низа следе очи; бркове је нашироко рашчешљао како би унеколико јуначније изгледао... Људи га гледају, а он се само башкари: наслонио десну руку на јатаган, а левом глади своје чунаве бркове, намргодио се па би хтео и неку варницу из очију да искреше, али залуду!... У његовим блесастим очима давно је испламтела и последња искрица. Напоследку седе за један сто који је на фердеку намештен био.

— Келнер!... Још по оке старог крајинског! — рече промуклим гласом. А кад су му донели по оке црног вина, он је натачио чашу, па је све из реда нудио да пију!...

— Тако, ја! — говорио је у својој раздражености. — Данас-сутра огледаћемо се с Турцима, видеће пасја вера ко је Миле Мркобрић што је и на Мадара војевао!... А што си се ти умудрио, Талијанче?...

Италијанац, који се у тај мах приближио столу, осмехну се доброћудно, прихвати пружену чашу па је искапи; а после се окрете и хтеде даље да продужи своје усамљено шетање по крову. Утоме нам се сукбише погледи. То беше онај исти добровољац, са дубоком масницом на левом образу, са којим сам се још у војној болници упознао. Чини ми се да му се наш поновни састанак на лађи допао. Очи му синуше весело, руку је пружио, али та рука не беше више слаба с којом сам се у болници руковао; било је то чврсто мушко руковање; на његову лицу не беше више оног болешљивог бледила, мушке његове црте осуле се беху здравим руменилом... На глави је имао шајкачу, на телу црвену гарибалдовку од које се није могао растати, а сврх белих цивилних чакшира големе викседерске чизме.

— Мило ми је — рекох му, рукујући се, — што вас видим здрава!

— И без грознице — додаде он, смешећи се. — Но, бар вас нећу забављати својим болешљивим фантазијама... Уосталом, ако је што од грознице преостало, све ће то на Дрини нестати.

— Дакле, опет на бојиште?...

— А да шта ви мислите?... Сакр ди дио! Ја не знам како би поштен човек у данашњем бурном времену и могао живети без боја и бојишта!... Та то је милина гутати дим од барута! Слушати грмљаву топова! Гонити непријатеља!... Хоћете ли, драги пријатељу, да вам приповедам што из свога живота?... Па макако вам се чиним обичан, опет ми је живот интересант! Ево, изволите да седнемо мало по војнички на ове згужване пајване близу крме... А трудићу се да вас моје причање и занима...

Италијанац седе на гужву, извади из блузе своју дубоку лулу с кратким камишем, припали је на моју цигару, па онда поче приповедање:

— Да, да! поче он. — Одавно није било боја у нашој Италији!... Ала је то дивна земља, та наша Италија!... Стари војвода оседео на Капрери, а ми његови бојни синови, скитамо се по беломе свету као права сирочад. Неки је нашао себи занимања, а неки живи онако лазаронски... Ја сам некако научио тесати камене, па сам у Флоренци правио надгробне и друге камените плоче... То, уосталом, није лоша радња али за оног који се на страни ђенераловој научио викати: »Да живи слобода!... Да живи Гарибалди!« — богме би тај сва длета, чекиће и тестере променио за фишек барута... Утоме се чуло да српска племена на југу траже слободу, а тиранија им пружа ланце, дели смрт... На такве гласове задршћу честити синови старог војводе, крв им живље појури у жилама и нема тога који на први позив не би у бој пошао! Па зар ја да останем?... Нисам имао мајке, да ме задржава, ни сестре, да ме жали; мала Анета, дивна ћерка једнога старога крчмара Баптите, кад је чула да одлазим заплакала се, погледала ме је жалостиво својим лепим, милостивим очима, пољубила ме је... Е, па то је све!...

Италијанац, иако се трудио да при последњим речима прикрије сву узбуђеност, опет није могао а да не пребледи и да му оне дубоке борице око усана не заиграју; али се брзо прибрао, те сасвим безбрижно поче даље приповедати:

— »Збогом, Ането! Збогом, Италијо!«... То беше мој кратки опроштај са милим завичајем, са мојом лепом, питомом Италијом!... А после?... Кршне планине херцеговачке, храпаво стење, провалије!... Ал' људи, људи!... Староме војводи би заиграо брк, да је у својим легионима угледао Херцеговца! Лице му храпаво као и онај камен његових планина, очи мрачне

као и провалије земље његове, груди снажне, широке, а у њима она поштено српско срце!...

— Примили су ме без икакве спољне љубазности, рекао бих хладно, немарљиво: кад дођу бојеви, изгледало је као да с неповерењем гледају у мене, нису могли појмити да се и странац може жртвовати за идеју њихове слободе; али наскоро, кад су видели да сам свуда уз њих, навикоше се на мене, штавише, при чаши вина, Мијо Јаков назва ме и побратимом, а, богме, имати Херцеговца за побратима, то је као да си на пруди ставио од челика панцир... Ево, па се уверите.

— Једног дана беше препека јака, несносна; мислио сам свиснућу од жеђи, умора и врућине, а у нашим голим планинама нигде потока, нигде извора!... На по сата од нас беше кладенац, али тај, уколико је био у нашим, утолико је био и у турским рукама; а на његовој студени нико није без своје или душманске крви жеђ своју разгалио... Беше подне. Ја малаксао од жеђи, уста ми сува, а крв у мени гори, рекао би да сам у врућици... Легох на го камен, кад ал' ево ми Мије Јакова, погледа мрко, мислио би човек да се љути нешто.

— »Брале« — рече ми, — »теби је зло; да ниси жедан?...«

— »Жедан« — одговорих му промуклим гласом, уколико сам српски знао. — »Жедан, а ето воде нема, па ме и глава нешто приболева«...

— »Претри' се мало« — рече Херцеговац, а очи му запламтеше. — »Ти дође у ове наше крше, да с нама примиш хису јуначкијех мука. Од куршума те, брате, не могу заклонити, а, вала, док је на мени главе; нећеш ми скапат' од жеђи!...«

— То рече, загледа у ороз свога цевердара, потпраши мале пушке, па га нестале у голом стењу херцеговачких планина... На по сата доцније чуо сам како се глас од пушке по горама разлеже, првоме пуку следова и други... А после се све ућута...

— »Некоме се свијећа занавијек утули« — рече један Херцеговац до мене; — »ово му бјеше пошљедњи час«.

— »Ко ме?« — упитах га као у грозници, и срце ми слушаше велику несрећу којој сам, може-бити, ја виновник...

— »Некоме« — одговараше Херцеговац, — »коме бијаше суђено да баш данас, и то на кладенцу, погине... Свакоме су дани избројани... Роди се дијете, а ш њиме и звијезда, па, као жижак, тако и звијезда догори; било то на постели или на мегдану под ведрим небом, свеједно!... Што је суђено, суђено је!...«

— Утоме видех како се Мијо Јаков са оближњег стења спушта доле у поток. Хвала Богу! — помислих у себи, — није то Мијо што је на кладенцу погинуо!... Истина, црвена чалма на његовој глави беше нешто поремећена; на белим токама виђаху се млазеви пролирене крви, обрве му се дубоко спустиле изнад очију, а и црна дугачка струка не беше му у реду: један крај се повлачио по земљи, а други крај се окачио о кундак од пушке којој је Мијо танку, шарену, цевку о руци држао, а кундак јој беше високо изнад његове главе издигнут. Кад је дошао, он се приближи мени, пружи голему тикву са лепом студеном водом, погледа ме, уколико је умео, љубазним погледом, па ми својим храпавим гласом проговори:

— »Ето ти, брале, воде; до сјутра ћемо са овом имати доста, а прексјутра ће кладенац бити у нашијем рукама!...«

— »Ма ти као да си рањен?« — примети му Херцеговац што се близу нас налазио. — »Нешто ми мучно изгледаш?« ...

— »Очеша ми псеће кољено малечко испод пазуха... Али ту рану плати они пасјачом!« ...

— Ја се напих воде која је тако скупо плаћена!... Напих се и премишљах: као да л' би се у образованој Европи, међу цивилизаторима и учитељима морала; нашло толико добродетељи као у срцу овог окорелог

горштака? ... Али ја не нађох примера... Слегао сам раменима и видео сам да ћу по раскошним салонима богате Европе узалуд тражити човека!...

— Пб године сам живео међу њима... Чудан живот!... Борио сам се с њима; управо, не с њима, него поред њих или за њима, јер с њима нико на свету не може!... Гледао сам јунаке каквих у свету никада видети нећу... У мојој лепој Италији их нема, Француска, Немачка и Русија никад их показати неће!... А тај монголски кепец, са кривим ногама и уфитиљеним брком, узалуд звецка својим комедијашким мамузама; забадава окреће шарену доламу на једно раме: пред дивном сликом српскога сокола вавек ће остати нашарани пајаци! Довека наказа!...

— Кад ми се та мучна, али узвишена сиротиња тих горских синова досадила, наумио сам одлазити. Руковах се са својим бојним друговима. Нико ми од њих не рече ни речи прекорне, стискоше ми руку, и то беше све!... Све што су ти храбри борци при расстанку казати умели!... Нико ме од њих није задржавао, а нико ме није гонио; они су научили сами сносити те витешке муке под којима би сваки други народ малксао... Само Мијо Јаков што ме је чвршће притиснуо на груди, пољуби ме у чело, па ми потресним гласом рече:

»Иди! Иди од нас, брале; мучна је ова наша борба, и страховите су ове планине и провалије за које крв своју и својих синова проливамо!... Иди, и дабогда да се здраво и весело своје лепоме завичају повратиш, а ми ти овде гинут' остадосмо!...«

— Првог јуна бејаш већ у Београду. Ту сам застао још доста својих земљака који се скупљаху у једну »италијанску четицу«. Та чета беше прикомандована ђенералу Ранку Алимпићу... Кад сам угледао господина ђенерала, и нехотице сјетио сам се свога старог Гарибалда... Па каква грдна разлика!... Ђенерал

Ранко, кицош, с уфитиљеним плавим брчићима, коса онако фризерски углађена, а на униформи нигде ниједне прљаве пегице; понашање му је сасвим дипломатско; на свакога се љубазно осмехне, рукује се, разговара о свачему, само не о војсци, не о ратовању!... Кад се прохода, то бива на хинтову, за њиме јуре коњаници у црвеним чакширама, мислио би: господин је кум у некаким великашким сватовима... На дому радо прима походе, и тим приликама свакад би се трудио да докаже да сви Срби нису Срби! То је нарочито важило за оне који би смели посумњати у женијалност господина Ђенерала!... Је ли то уображена слика славнога Ђузепе Гарибалдија?... Тако сам себе питао... О, мој седи Ђенерале! Дико Италије! Поносе човечанства! Сад баш у овоме тренутку сећам се целог сјаја твога, целе величине на коју те твоја витешка дела узвисише!... Сећам се твоје благе нарави, твојих мудрих озбиљних очију, твога достојанственог мушког понашања! Сад баш, кад те са овим човеком црту по црту споређујем, осећам како бих срећан био, да сам у страшним овим бојевима код твојих ногу погинуо'... Господин Алимпић као да је погађао моје мисли, јер кад ме је од главе до пете премерио, а он ће својим ласкавим тоном упитати:

— »Ви се зовете Антонио Паганини?«

— Ја се по војнички исправим, погледам га право у очи, па му укратко одговорим:

— »На служби, Ђенерале!«

— »Ви сте служили у Италији, у рату за ослобођење, под чувеним Гарибалдом, кога, уосталом, осим неких погрешака и ја поштујем?«...

— Ја сам ћутао.

— »Ви сте се у тим бојевима одликовали?«

— Ни на то нисам одговорио.

— »Лепо, лепо, господине Антонио!«... — рече Ђенерал обичном својом ласкавошћу. — »Лепо, Ви ћете имати прилике да се и за време нашег ратовања, а на мојој страни, одликујете!«...

— Ја салутирам, поклоним се, али да нисам научио на строги војнички зашт, прснуо бих у смех!... А и јесте смешно кад се оваки људи равнају са Наполеоном или са Гарибалдом!... Сакр ди дио! А, овамо, кија од барута, као да си му ноздрве чемериком напунио!...

— Кад би 21 јуна, ми пређемо Старачу. Цела војска, народна и добровољци, путовала је читавих осам сати, док је доспела до пред Бељину, а Бељина једва ако има добар сат од Дрине!... Како је то?... Битка се почела тек око четири сата, али са жестином каквом се само Срби и Турци боре; својевољци, а на челу им све опробани јунаци: Груја Мишковић, Ђока Блајковић и Паја Путник, чуда су чинили од јунаштва... Кад се смркавало, ми смо се већ по улицама бељинским пушкарали и турцима, а насред Бељине стаде стари Груја и рукова се са Ђоком Влајковићем... То је био свечан тренутак! Прва битка, и прва српска победа!

— »Где је Ђенерал?«...

— Тако се питала одушевљена војска, али Ђенерала нигде не беше! Наскоро затим кроз тамно вече зајеча труба... Чича-Груја пребледе као листак хартије, војници се загледаху узвереним погледом, чинило ти се да у томе трубину гласу чујеш неку превековну клетву која се у једном страховитом звуку понавља, или као да је војска у томе часу угледала авет која се болесницима у часу умирања јавља...

— »Ђенерал заповеда да се уступа!«... Пред киме?... »Пред побеђенима!«... Зашто?... То оста за свакога тајна!... Погружена, као после неког жалосног погребца, уступала је војска лагано, корак по корак, немо и жалостиво; ниси могао чути гласа, целом војском владала је мртва тишина; само сам госпођицу Меркусову чуо где је уздахнула:

— »Ох«, — рече невесело, — »сад видим да у српској војсци и осим мене жена има!«...

— Крв се пролила, поштена српска крв!... И то беше све што се тога крвавог дана учинило... Госпођа ђенералица, са још неким госпама, дочекала је свечано у Бадовинцима свога победоносног ђенерала. Неки који су се овде десили, казују да му је уместо обичне добродошлице пружио један леп бокор цвећа са старом римском изреком: »Био, видео и победио!«... Остале лепе госпе и госпођице милостиво се насмехнуше на њега и поклонеше се... И он је уживао!... Уживао је и онда кад је сва војска пред њиме дефиловала, па од толико хиљада гласова ниједан се глас није чуо који би весело кликнуо: »Ура!« или »Живео ђенерал!«

— Команданти су командовали:

— »Очи на десно!«

— Цела војска погледа ирачним погледом у ђенерала... То беше све што се тога дана у његову славу могло учинити...

— Двадесет трећег јуна била је битка на Рачи и на Међашима. Ту сам гледао јуначкога Лому како хладнокрвно својом ваљаном батеријом разбија густе колоне Турака. Видео сам Мијоковића, Пају, Току и Грују... Али господина ђенерала нисам ни ту видео... Питао сам његове љубимце: шта је то те њега у боју нема?... Они ми одговорише да је он ту, само што га ја не видим, јер по војничкој тактици ђенерал са својим штабом мора далеко изван топовског домања стајати... Сиромас Гарибалди! Он, ваљда, није ни учио тактику, јер га никада нисам видео за нама, него све пред нама и с нама...

— Кад би осмог јула, а оно се уочи тога дана спустила страховита киша. У околу се погасише ватре. Мрак, прст пред оком не видиш. Чини ти се да на целој пољани нигде живе душе нема, а, овамо, човек до човека, пушка до пушке... Војници, покривени ћебетима и својим шињелима, спавају после дневног умора, и не осећајући кишу која их је до коже поквасила. Само се из далека чујаху узвици стражара. Ја те ноћи

нисам могао спавати, превртао сам се по простртој, а доста и прокислој слами у чадору и тамо и амо; али санка ниоткуда!... Мисли ми лутаху далеко, по дивљим вртовима питоме Италије; лица на која сам давно заборадио, излазила су ми, баш као у суштини, пред очи: једно за другим и преко реда гледаху ме, претећи, па и осмејкујући се. Једанпут ми се учини као да гледам Анету, у руци јој служавник, црном чохом покривен, на њему чаша далматинског вина; ја је погледах а она се тужно осмехну!... Шта је то, је ли то сан?... Ја скидох гитару са дирека, да њеним звуцима растерам те непријатне појаве и тужна талијанска мелодија тихо пробијаше нему тишину суморне оне ноћи... И већ сам хтео довршити песму, а најтања жица на гитару прсну, баш као да је срце заболело... Прекинула се!... Такве појаве војници различито тумаче, и ја сам по тој случајности мислио да ће се нека несрећа догодити. Кома?...

— У свануће киша је мало попустила... Стари чича-Груја умотао се у шињел, па се замишљено шета међу пушчаним пирамидама. Пред једном гомилом пушка застаде.

— »Јесу ли то ваше пушке, децо?«... — упита једну гомилу добровољаца.

— »Јесу!«... — одговорише му.

— Турци су близу, а ваше су пушке ноћас закисле; испразните их и очистите, можда ће нам још овог дана требати!«

— Сви баталијони узеше да празне и да чисте пушке, неки су и гунђали против такве наредбе; бајаги, рекоше, сад ћемо ићи на напад!... Али још нису ни довршили свој посао а од Попова Села чуло се пушкарање; најпре ређе, а после све жешће, напоследку загрмеше на обе стране топови... Турци из Попова ударише на Влајковећево лево крило, где их је стари севастопољски јунак мушки дочекао. Али то беше само маневра турска, а маса је једним вештим и одважним јуришем прешла у аду Бујуклића, с намером да у тој

забуни заузму мост на Дрини. То је опазио чича-Груја и само са неколико коњаника пође им одважно у сусрет. Добровољачки један батаљон појури за њима. Они се сукобише. Крвав сукоб, крвавије поздравље!... Ваздух се напунио димом, а поља крвавим лешевима... Ја код свога топа нисам ни приметио да сам од Турака скоро опкољен; опалим картечем, али турски коњаници поновише јуриш. Један ма'ну више моје главе сабљом, ја му ударац одбијем четком, ударим га по глави, он паде с коња, али у исти мах и моје ноге почеше клецати, руке ми клонуше и ја падох у несвест... Кад сам дошао к себи, нашао сам се у бадовиначкој болници, нога ми беше белим крпама умотана, а на челу сам осетио хладне облоге. Кад сам погледао око себе, видео сам пуну болницу рањеника, чуо сам јаук и писку њихову... Близу мене, одмах на трећој постељи, лежао је Груја Мишковић; њему је куршум све кости у левој стопали размрсао, али он оста у болници хладан: мирно је гледао лекаре како му из разбијене стопале оне измрвљене кошчице ваде; а кад је угледао ђенерала где иде да га походи, преко његова измученог лица пређе поругљив осмејак.

— Ђенерал се рукова с њиме.

— »Жао ми је« — рече — »у вама сам изгубио ваљаног војника!«

— »Ја сам имао част« — доврши Груја уздрхталим гласом, — »служити српској војсци и својој српској отаџбини!... И задовољно бих умрети с тим уверењем, да сам својим пожртвовањем кадар био, бар за неко време, са прага дома нашега непријатеља одбити...«

— Ђенерал је грискао бркове... рукова се с њиме и оде...

И с тиме је Италијанац довршио кратку приповест свога бурнога живота... Напунио је своју дубоку лулу наново, наслонио се на десни лакат, удубао се у мисли, па није ни приметио како је лађа насела...

IV

Осим што је због плитке воде лађа споро путовала, још се због неког истоваривања и у Обреновцу дуго задржавала. Смркло се већ кад смо се оданде кренули, и месец је иза Цера помаљао своје блеђано лице. Широке равнице око Саве изгледаху као да се купају по тим бледим зрацима, а танко осветљена дрвета и лишће чинило ти се да је белим цветом обасуто. На обали си видео још понеког пастира или ратара где, наслоњен на своју голему батину, гледа замишљено у нему даљину; а кад би га жубор узбуркане реке из те замишљености пробудио, погледао би љубопитљиво на пролазећу лађу, па би чисто да погоди: шта ли ова лађа на овом ратном времену проноси?... Да л' је оружје, џебана или, можда, вози сироте рањенике?... На лађи је било све мирно. Чујеш само команду капетанову; видиш матрозе како дугачким моткама мере дубину воде; путници замишљено ћуте; добровољци и војници, које од умора, које од вина, опружили се по фердеку, па минро спавају, а благ поветарац им усијано чело хлади. Само Антонијо Паганини не може да спава, узео је своју гитару, па се замишљено игра њеним тананим жицама; загледао се у таласе, рекао би да у њима нешто чита, као да је то књига у којој су нечија страдања описана... А после диже главу, па стаде својим меким гласом неку тужну мелодију певушити:

»Кад овако у поноћи
зајубори плава река,
рекао би слуги, чека
хоће ли јој драги доћи...

И ено га... Ноћ се клони,
провирује бледо лице,
гледа оне ђинђувице
што их брза река рони.

Па их грли, па их љуби,
љубав сања, милост лије
и све своје чаролије
у вале би да удуби.

Ал' он љуби у тишини,
нема речи, нема гласа,
ту занеми код таласа,
нестане га у дубини...

Е, тако се ја сатирем,
тебе љубећ' ох, Анета!...
Љубим узор свога света,
па, љубећи, изумирем.

Нигде станка, нигде мира...
Бројим дане невесело,
кад ће моје ломно тело
врео куршум да просвира...

Ох, Ането!... Све ћеш чути!
Тамне ноћи зрака бледа
све ће да ти приповеда, —
па хоћеш ли уздахнути?...

И хоћеш ли сузе лити?
Хоћеш ли се за грешника,
рањеника, покојника,
вишњем Богу...»

Најтања жица на гитару писну... прекиде се, а
лице у Антонија дође бледо као у мртваца, руке му
клонуше малаксано у крило, гитар је спустио на зем-
љу, тужно гледаше преда се; а кад је мене приметио,
он се жалостиво осмехну:

— Чудно! — рече. — Ова најтања жица била је
свакад весник моје несреће... — А затим, више као
за себе, додаде: — Никад те видети нећу, моја Ането!...

Новембра месеца, ланске, 76-те године, сви се до-
бровољци вратише са Дрине, дође и талијанска чета,
али Антонија не беше међу њима... Један ми његов
друг приповедаше да је 25 августа на Црнилову рањен
и да је на смрти захтевао да поред њега у гроб положи
и његову гитару, са једном дивном фотографијом која
представља једну младу Флорентинку.

КОМАДИЋ ШВАЈЦАРСКОГ СИРА

ПРИЧА ИЗ ПАЛАНАЧКОГ ЖИВОТА

Лепа ти је то ствар тај швајцарски сир! Ја, откако га знам, радо га једем, а још га радије нашим неготинцем залевам. Та помислите: швајцарски сир и неготинско вино! — Хајдук Вељко и Виљем Тел!... Има ли шта у природи да боље хармонише?... Има ли у историји два карактера који би један на други више личили него та два јунака?...

Да данас живе, Видовдан би казао: »два црвeњака!« Али они погинуше славно, поштено, витешки! Па и не видеше грдила и бруку наших дана, рекао бих последњих дана, јер кад год човек помисли на последње људе, мора се сећати и последњега дана, »што по реду доћи мора«...

Дакле, ја и мој пријатељ — обојица »омладинци« — кад смо прегледали инвентарије наших покретних и непокретних добара, уверисмо се да имамо на расположењу толико пара колико овакој сорти људи треба да једно вече заборави беду и муку свакидашњега живота.

Мој предлог беше, наравно, за швајцарски сир. Нађемо на путу једнога ђака, који беше нешто виши узрастом него другови његова разреда. На глави је имао црну качкету, као што је по унутрашњости Србије стари практиканти носе, капут дугачак, без дугмади и

без боје, беше тако нешто налик на сиво. Он је негда код некога практиканта послуживао, па му је овај поклонито цело своје изношено одело — о своме имендану; а кад је себи купио »штивлетне«, онда је своме верноме ђаку поклонито старе своје јеменије, на којима је кожа почела цветати, а ђонови се већ расцветаше.

Док је ђак отишао по сир, донде смо ми већ за-сели за један мали столић у најмрачнијем кутку »Шарене каване«. Ја, управо, не знам зашто се та кавана зове »шарена«? Да ли са шарених дуварова, или због шарених гостију? Знам толико да у Србији мало која паланка нема »шарене каване«, а свака кавана има и шарених гостију... Ево, па их гледајте! Остраг до »келнераја« седе два кочијаша и један шлајфер (оштрач); њих двојица подбочили се на коштуњаве руке, па чисто неким парламентарним редом преслушавају један другога.

— Хе, мој брајко, ти још не знаш шта су коњи. Ови моји сад, то су раге! Ове ми је један Влах шверцовао из Баната; лени су до Бога! Али бачки, оно ти је ватра! Жеравица! Па онда нису ни скупи, бадава, Бога ми, банбадава! Само, знаш, треба куражи... Ти већ знаш како то иде...

Они то говоре, а шлајфер искривио се, пијан, на пева:

»Ес гинген ден ди драј Јуден,
ден, ден, ден«¹

А кад је пао у севдах, треснуо је цилиндар о земљу — знате, сви културтрегери носе цилиндар — али кад га је хтео подићи, да га опет на своју цивилизовану главу натуче, посрну једанпут, други пут, па, као оно рањен витез, стропошта се на земљу; па онда, онако сасвим ритерски, повиче: »Ес лебе дес Дајчен фатерланд«.² — Мора да је био Прус, па је помислио да га је негде на барикадама републиканским погодило ђуле,

¹ Ишла три Јеврејина

² Живела Немчева отаџбина!

а у истини и изгледаше као онај који умире: »Ди лајте зинд... ди... ди...«³ и тако зар'ка наш сиромак културтрегер.

То тако изгледа у прочељу, а у зачељу — е, ту је сасвим други свет: пет-шест пензионера, седам-осам трговаца, и они који нити продају свилу ни челик, него, лепо, дају новце на зајам... заиста, милостивни људи, добри људи!... Не раде ништа: пуше, једу, пију и примају интерес... То је њима тако Бог дао, а власт им не крати; јер су поштени људи, имају новаца, а новац није мали доказ за узвишено поштење нечије личности. Погледајте, на пр., онога дебелог човека што носи сиво јапунце са цигеричастом јаком, чибук сасвим по агаларски, са големим ћилибаром — то је, вид'те, некад био чиновник. За њега кришом говоре да је у неко време отишао; а сви му се у очи чуде доброту и поштењу... Таки је свет! Таки су људи! Шта више, и сам г. негдашњи великаш, у беличасто-жутом капуту, са црвеном випушком и на капи и на чакширама, сваки трећи дан долази му на ручак, па, осим што њему у очи, још и осталом свету казује да је његов побратим најваљанији човек на свету. Више пута са неким ентузијазмом о своме другу и побратиму говори:

— Знате, људи! А нећете ми веровати, — тим речма је он сваку приповетку почињао, отприлике као што Видовдан почиње своје уводне чланке писати: најпре иде скелет, месо, фамилија, па онда држава, а у држави је болестан уд сваки онај њезин члан који се усудио незадовољан бити са нашим »статускво«; дакле: — знате, људи, што се мог побратима тиче, нећете ми веровати да је то једна преизрадђејша душа, добро срце, поштен човек! Нећете ми веровати да вам сваког празника иде у цркву, поштује свештенство. Баш пре, кад оно беше свадба врајла - Јуница, приповеда ми наша госпоја протиница да је у тас бацио два небушена цванџика, а кад му је уочи Св. Никоде г. прота светлио во-

³ Људи су...

дицу, пољубио га је и у руку... Нећете ми веровати, али зацело је добар човек! Па какву чест има! Боже мој! И наши великаши и турски великаши, сви су се отимали за мог побратима. Та, ено, кад оно пропутова Кабул-ефендија, одмах је њега тражио, ручао је код њега, а после му је поклатио једне бројанице. Па да знате још какве! Од чистога ћилибара! Био је и у маџарском рату, онда се, сиромах, и — угојио. Знате, Банаћани и Бачвани све су се отимали за њега, хранили су га самом тортом и паштетом, те овде мало, онде мало, мој побратим дође дебео као... као... као вршачки владика... Тек, хвала Богу, здрав је, а апетит му је и сада добар; једе, једе, е, знате, појео би вам и живог курјака... Нећете ми веровати, ал' баш је човек тај мој побратим!

А знате ли по чему су њих двојица побре? То је такође чудна историја. Један је Вучићевац, а други Обреновићевац!... »Непријатељи до смрти«, а овамо се лажу, лажу и себе и друге, лажу и оне којима би били обвезани да истину говоре, лажу све!... А то је, опет, њихово начело: лагати и живети... И они су се баш по самом том начелу побратимили. Од њих је далеко она узречица: »живиш, да радиш; једеш, да живиш«; они имају сасвим друкчију филозофију за живот: »живиш, да једеш; лажеш, да имаш шта јести«... Ја, вид'те, са мојим друштвом не смем на глас баш ништа прозборити; они не смеју од мене чути ниједне речи, ни слога, ни мига — ако чују, зло! Зорт! Одмах почну тумачити: то се односи противу књаза, противу владе, итд., нарочито онај у беличасто-жутом капуту, он који свих седам краљева за по минута изређа, он који зна и шта је покојни кнез Милош 1831 године на Бадњи дан вечерао; који се сећа и какву је реч још као дете од једанаест месеци први пут протерао; тај, наравно, да све зна, а остале муштерије речене каване све му верују... А како, опет, не-би? Они не верују у дан, у истину, а у лаж?... Е, баш сте чудни људи! Па ви бар знате да се сви еснафи један с другим могу посвађати,

шта више, и попа с попадијом — али лажа с лажом никад! Тај се еснаф најбоље слаже и свуд потпомаже, а, ваљда, и зато, што је лаж најјевтинија... Не кошта ништа, а све занима; нарочито и велику господу, којима је, и по себи, истина мрска.

Еле, наше велико ђаче дође. У левој руци носило је капу, а у десној парче сира, у чисту белу хартију завијена — хартија беше бела, а сир врло фино расечен, изгледаше, од прилике, као коверта од какве депеше; — метну сир, скоро с неким решпектом, на сточе, поклати се учтиво и оде. За њима су обе старовоље мало подуже гледале, а кад је дете отишло, управише своје испитљиве погледе на нас двојицу; а за њих би и била штета да прође један дан, а да власти што ново не »доставе«. Цркли би од страха да се не укине пензија, после, опет, и сама би »чаршија« била у нерасположењу, кад не би чула новости на којима ће неко време преживати... Они нас гледаше позадуго, приближаваху нам се, отступаху и опет сви у скупу долажаху. Ниједан од њих не рече: »Добро вече!« ил' тако што; само нас погледаху, отприлике као на неку ствар коју мрзимо, или од које се бојимо. И они су нас баш озбиљски мрзели. Чуо сам кад се по трећи пут одмакоше, где онај дебели шапну осталима:

— Каква мора да је депеша што је добише?...

А онај мршави мумџија, што личи на спухану свињску бешику, додаде полако:

— Ово нису чисти послови! Верујте, овај брадати нешто зна, нешто шурује — верујте ми да је из прека, рођен Бачванин, неки говоре да су га ланскога лета виђали и са Милетићем.

— Јест, јест! — додаде други дебељко, у гарибалдовском шеширу, лица правилног, али одвратног. — То је истина, а ми сви знамо како наши великаши о њима и њима подобнима мисле.

— Ми морамо дознати, ми хоћемо да дознамо шта има у тој депеши. И то треба власти доставити.

— То треба! За благо нашег отачаства то треба власти доставити.

Међутим се чуло и јасније мумлање, све гласнији говор, док се, напослетку, не примаче онај — — — у беличасто-жутом капуту.

— Добар вече, господо!

— Бог добро, господине!

И он, сасвим умиљато осмејкујући се, седе до нас; смешно се, а једнако је погледао на наш швајцарски сир...

— Хм! Хм... Знате... Нећете ми веровати... — сад се усекну и убриса бркове, поглади се и пође даље говорити. — Знате, чудна времена!... Рат... Францеска... Нећете ми веровати, а хоће људи републику... — утоме ме погледа мало оштрије... — Знате, говори се да и у нас има републиканаца. — Сад ме још строжије посматраше... — Јест, јест то је све Милетићево семе! Знате оног осуђеног несрећника!... Познајете ли ви тога Милетића?... — И он ме опет оштрим погледима проучаваше.

Ја сам ћутао.

— Што ми не одговорите? — питаше ме пензионер мало храпавијим гласом.

— Зато, што нећу!

— Е, ту смо сад! Ха, ха, ха! Знате, господо, а нећете ми веровати, а, ево, сам се одао!... После се окрете к мени, па сасвим сигурним гласом, кâ оно судија коме је испит над кривцем добро испао, поче претити... — Видите ли ви овога господара трговца?... и он ми показа прстом једно људиште, једног од оних трговаца што нити продају свилу, ни гвожђе. — Вид'те, он главом казује да вас је видео, кад сте с Милетићем ишли руку под руку, и то, нота бене у Новом Саду!... Јесте ли ме разумели, у Новом Саду?...

— А ја, Бога ми, мислим да ме ви питате да ли познајем кројача Милетића? А ви ме питате за Светозара! То је, драги господине, сасвим друго! Ја брата Свето-

зара не само да познајем, него га и високо поштујем. Он је оно што би сви народи са неком узбуђеношћу поштовали... Он је карактер!... Он је!...

— Па да није и ова депеша од њега?... прекиде ми реч г. пензионер и већ хтеде зграбити наш швајцарски сир, али мој другар беше хитрији, уколико беше, гладнији, те са сиром па у уста. Бога ми, и ја се од мог драгог суомладинца поплашим да како не преступи границе видовданскога и јединственога комунизма, те и ја шчепам другу половину, и за тил часак је нестале у моме желуцу.

— Јесте ли видели, људи, како поједоше депешу? Сад кажите ви мени да ли је то чист посао? Кажите да није то најбезобразније шуровање? Депешу појести! Ако ту нашој сумњи нема политичких основа, онда, господо, да се не зовем више рођак Мате клозера и његова брата, пресветлога цара Тодора из Абисиније.

— Ко зна, можда је баш и од самога Гамбете?

— Можда је и од Рошфора? Или Маркса из Лондона?

Наједампут све се утиша. Наше велико ћаче ступи наново, с пристојним респектом, и полугласно — али су га сви морали чути — рече:

— Господине, ја сам јавио госпођи да нећете доћи на вечеру; казао сам и то да са једним својим пријатељем у »Шареној кавани« ужинате — швајцарског сира...

Ђаче се поклониле и оде.

— Е! Е! Е!

— Хм! Хм!

— Да! Да!

После таквих знакова разиђоше се господа стари пензионари и добри трговци.

БУРА ЈАКШИЋ*

Бура Јакшић** једно је од значајних имена из наше културне прошлости. Као о Његошу, Вуку, Крањчевићу и другима, и о њему су написане многе оцјене и студије, па и двије биографије из пера Светислава Вуловића и Јеремије Живановића. Поводом стогодишњице пјесникова рођења јавила се Споменица Буре Јакшића¹ у којој (у неким написима) постоје покушаји да се ревидирају неки претходни судови о дјелу и животу Буре Јакшића (на примјер, Скерлићев суд о Јакшићевој прози) и критика издања цјелокупних дјела Буре Јакшића у Библиотеци српских писаца.² У тој критици издава цјелокупних Јакшићевих дјела, које је за штампу приредио Јеремија Живановић, има низ тачних констатација и врло исправан закључак: »Бура Јакшић, и после стогодишњице, мора још чекати на свога издавача.«³ У овој конста-

* Овај чланак о Бuri Јакшићу објављен је у књижевном часопису »Република«, г. V, бр. 1, јануар 1949 поводом седамдесетогодишњице његове смрти.

** Бура Јакшић родио се у Банату, у Српској Црњи, 1832 године. Дјетињство и прве младићске године до револуције 1848 године проводи у родном мјесту, у којем раздобљу учи цртачку школу у Темишвару (1846), у Пешти прву угарску сликарску школу (1847), онда неко вријеме бива ученик знаменитог српског сликара Константина Данијела, затим двије године у Бечу (1851-1852), у Минхену уписује се у сликарску академију (1853) и једну годину борави у Великој Кикинди (1855-1856).

Бура Јакшић, млад, без имена, и као сликар, неће моћи да се дуго одржи у Банату након што се одлучио да живи од сликарског рада. Разлози су прости: Јакшићеве радови не налазе пробу. Иконостасе и друге набожне

¹ Летопис Матице Српске, Нови Сад, година CVI — књига 333 — свеска 3, септембра 1932.

² Издавачко предузеће »Народна просвета«, Београд, 1928-1931.

³ Чланак у Споменици: »Треће издање целокупних дела Буре Јакшића« од Милана Швајца.

тацији готово лежи и једина одлика ове Споменнице. Други оцјењивачи у исправљању судова својих претходника, или у намери да на свој начин освијетле лик и дјело Буре Јакшића, ианосе своје криве судове, а у објашњењу епохе, лика и дјела не постижу никаквога циља. Опћи поразни минус писаца Споменнице очитује се у одсуству подлоге — друштвене епохе, или у потпуно неодговорном, неправилном третирању те епохе — без које сваки рад на оцјењивању лика и дјела Јакшићева само умнажа нетачне погледе, гомила индивидуалистичке материјале, и тако испољује лик и дјело Буре Јакшића. Нико у Споменници није рјешавао питање гушења мађарске револуције у 1848-49 години и од стране заведених српских маса Војводине које су организовали у добровољачку војску црквени поглавари (на челу с патријархом Рајачићем) и други служитељи Беча. Или, уколико је неко и дотицао то питање, он судјеловање војвођанских Срба у борби против мађарске револуције сматра виталним дјелом, логичном и праведном ствари. Буре Јакшић — седамнаестогодишњи младић — такођер учествује на страни заведених као и Богој Атанацковић.

Српски народ у Војводини, стицајем разних околности, судјелује тада у борби против мађарске револуције које је био циљ да сруши апсолутистичку монархију. Један од битних

сликарских израђују многобројни »моделери«, јер се тада, у Војводини, сликарство сматрало занатом и учило као и сваки други занат. Они потпуно удовољавају некултивисаном укусу примитивног банатског трговца, у којем се не јавља питање квалитета у ликовном дјелу. За црквене и друге поруџбине (портрете) од богатих грађана имају првенство сликари онда на гласу (Константин Данијел, Никола Алексић), док опет портрете, које је добио у посао, Јакшић не гради вјерно. Он увиђа да је у условима једне примитивне средине и у таквој ситуацији сувишан и осуђен на гладовање, па прелази у Србију, у којој ће и испити многу »торку чашу«. Прије дефинитивног прелаза у Србију био у Београду (1849), гдје је радио као надничар носећи малтер, по том у неком оближњем селу стао у најам, а од 1853-1861 и 1862 (гдје у Новом Саду дјелује као сликар и писац готово једну годину) борави и учитељује у разним српским селима и варошницама. Од 1863 па до своје смрти, 1878, више неће напуштати Србију и Београд у којем је стално живио пет посљедњих година живота у својству коректора државне штампарије.

Ово су само најосновнији подаци из Јакшићеве бурне и богате биографије. Нећемо прегјерати кажемо ли да животни пут Буре Јакшића у којечем подсећа на животни пут Максима Горког.

разлога — у вези с том борбом за рачун хегемоније Беча и царске власти — јест историјска чињеница што српско грађанство, у Војводини, није било политички организовано, што српска буржоазија није још имала политичко водство, које би цио народ у Војводини организовало и повело путем буржоаско-демократске револуције. Водство бијаше у рукама православне црквене хијерархије, феудалне и реакционарне, са сједиштем у Сремским Карловцима. Из тог деспотског центра православна хијерархија успјела је да увјери и српско грађанство и српско сељаштво у Војводини да је њихов главни непријатељ на мађарској страни, конкретно: мађарска револуција а не угњетачка царевина, у ствари непријатељ националних ослободилачких тежњи и мађарског народа у ондашњој Угарској и српског народа у Војводини (и других народа у монархији као многонационалној држави). Православна хијерархија, да обмане српски народ, позивала се на његова вјерска, национална, косовска и друга традиционална осјећања, и уопће се, у тој борби против мађарске револуције, служила врло сугестивним средствима пропаганде. С друге стране, истина је и то да је она — иако несвијесно — таквим начином дјеловања очувала национални карактер српског народа у ондашњој Војводини од германизације и мађаризације.

Још од досељења дијелова српског народа из Србије у Угарску (1690), православна црква — чији су патријарси и предводили сеобе — имала је економско, културно и политичко водство над српским народом, и то је водство задржала до половине 19 стољећа. Борбу против православне хијерархије воде мађарска феудална господа и католичка црква, борбу са потпуно одређеним циљем: да у своје руке из руку православне хијерархије преузму средство експлоатације а то је српски народ. Отуд се политика православне хијерархије оријентише према Бечу, у првом реду, због заштите и очувања својих феудалних интереса. Тако ће она, с тих реакционарних позиција — и без обзира на развој догађаја у Мађарској 1848-49, кад либерално демократско грађанство диже револуцију и против апсолутизма феудалне монархије и против домаћег феудализма — одиграти познату контрареволуционарну улогу, гурнувши српски народ Војводине у борбу против мађарске револуције. Премоћ је дакле

била у рукама врхова православног клера а то је водство над српским народом у Војводини којем тада још није дорасло српско грађанство због расцјепканости и неразвијености, а да би могло рјешавати свој задатак у том знаменитом историјском раздобљу.

Ђура Јакшић, двадесетак година касније (види његове *Успомене*),⁴ открива превару, и нико се од предратних оцјењивача не користи овим драгоценим податком. Истина, Успомене још не показују да се Јакшићу до краја објаснио прави смисао мађарске револуције. Али, објаснила му се друга страна предмета: он јасно види да је српски народ — за услуге Бечу — изигран и да је умјесто слободе добио од цара «истрчане шињеле и бронзане крстиће...»

Писци поменути Споменице препричавају Јакшићеве пјесме или његову прозу, или једно и друго заједно, и драме, али нико не истражује друштвене коријене из којих расте оштра реалистичка Јакшићева критика обреновићевске Србије и њених начелника, капетана, кметова и сукметица, или у Војводини феудалних спахија, немеша, фервалтера, ишпана, а онда издајника и измеђара у редовима српског народа који живи под ропством ћесарске монархије, и посебно критика црквених господара и попова уопће. Писци Споменице сукоб са тиранском и класном друштвеном епохом своде на Јакшићеву личну нетрпељивост, на жестину његова темперамента и његових страсти, на личне освете и испаде неуравнотеженог карактера, па чак и на одгој размаженог «првенца» у породици који је мислио да му је све допуштено у животу и друштву, укључивши ту и улогу убице. У том знаку, они слјепачки иду утртним трагом старијих и новијих (предратних) критичара и биографа (Светислава Вуловића, Љубомира Недића, Јована Скерлића, Јеремије Живановића од познатијих), док један од њих (П. Врховац) констатује да су идеје и идеали, за које се Јакшић тако поштено и страшно борио, остварени у монархистичкој Југославији. На примјер:

⁴ »Ах, зашто гинусмо и страдасмо — а што добисмо!... Браћа наша и деца наша у крви запливаше, да из ње изваде потомству своје најдрагоценију бисер-шкољку, па што?... Место слободе добише истрчане шињеле и бронзане крстиће...»

»Славимо стогодишњицу од рођења једнога од првобораца Омладинске идеје ослобођења и уједињења народног; песника чија је песма громко хујала у оним данима припреме, налања, и борбе за циљ коме смо тек ми *доспели*; који је горео и изгорео у жудњи да види цео свој народ слободан, па и сви патници, какав је и сам био, да *дигну главе на сунцу слободе*; који је своју судбину и своје биће тачно обележио у стиховима.«

(Слиједи цитат од пет стихова из Јакшићеве пјесме *Пут у Горња к. Ријечи* у цитату подвучене од нас.)

Цитиране реченице отштампане су у означеној Споменици Летописа Матице српске а у трећој години Александрове монархо-фашистичке диктатуре мјесеца септембра 1932 године.

У Споменици, такођер, нема ни једне ријечи о дјелатности Светозара Марковића у Србији и о његову утицају на Ђуру Јакшића. Само на једном мјесту, и то у резимеу чланка од Нијемца Хермана Вендела о Ђури Јакшићу, наводи се — као са чуђењем — да Вендел констатује Марковићев утицај на Ђуру Јакшића.

Нигдје у књижевној критици наше књижевности солидне критичке оцјене епохе, лика и дјела Ђуре Јакшића. (Сврха је ових најопћијих напомена да укаже на стање факата у критици прошлих књижевних декада која се градила на индивидуалистичким темељима).

Дјело Ђуре Јакшића очитује писца врло сложених способности и надарености. Подручје његова дјеловања није само лирска и епска поезија; он такођер пише приповијетке и драме. А у посљедње вријеме значај његова ликовног дјела говори о занимљивој појави сликара Јакшића коју његово вријеме није ни запазило.

Требало би дати анализу лика Ђуре Јакшића и друштвену слику двију средина у којима је он највише живио: дјетињство и младићске године у Банату и најзрелији период његова живота у Србији. Такова студија објаснила би једну ванредно занимљиву личност са широким скалом стваралачких могућности, личност која израста из противурјечја времена, и у противурјечја са временом, да онда сва та противурјечја и сама носи у себи, бори се с њима и против њих и да нека од њих никад не

превада. Кад човјек чита његове пјесме На Липару, Поноћ, Пут у Горњак — упркос тешким расположењима, страшним и грким у тону и боји, којима су оне натопљене — или причу Спахија (недовршена приповијетка); зачујују оне ненадане асоцијације, оригинална запажања, они прелази и обрати од највежњих до најжучнијих варијација, оне финесе и нијансе у сликама, свеједно да ли открива пејзаж, или свој интимни живот, или спахије. Јакшић дакле живи један виши живот, осебујан, профињен, у темпераменту и нагао и тих у исти мах, чврст и отпоран у карактеру, да понекад и клоне противрјечећи начас човјечјој, истинитој збиљи своје личности (пјесме носиоцима династије чији поредак разгољују многе странице Јакшићева дјела). И, сада, такав Јакшићев живот — чудна ли контраста — расте, пун дивних цвјетова и мириса, у двије загађене и пасје средине које словом закона оличава владавина насиља, злочина и пљачке: или силеџијских спахија у Банату, махнитих од бахато-сти, који ће ухрањеним хатовима да сатиру и дјецу, или у Србији начелника и капетана, дивљих корупционара и прождрљивих, и попова злих и лицемјерних. И још: у обе средине — и оне Србије и оне Баната — крдо жбирова, издајника, шпијуна и лажљивих патриота, а све то у српском народу којег Јакшић фанатично велича и због којег ће на то крдо насртати до смрти. Двије средине једног феудалног и патријархалног друштва, кроз различите, али обе примитивне, неписмене, балканске, у којима се тек помаља лице младе буржоазије, и кад је у једној од њих (у српској) најблажи облик казне: ударци батином по туру, док се број удараца прописује према тежини >недјела<. Најзад, владајућа хијерархија обију средина има широку подлогу експлоатације: патријархално српско сељаштво чију земљу почиње да прождире зсленашки капитал, а у Банату је присвајају уљези (види приповијетке Попа-Тихомир, Спахија).

Честите одлике Јакшићеве природе чине дијаметралну противност ругобама друштва у којем је живио. Отуд ће он — неколико година послје мађарске револуције — заједно са Омладином и њеним вођом Светозаром Милетићем у борбу против тог друштва, а касније ће прићи Светозару Марковићу који му је ближи идејама и погледима.

На тлу стварности — коју смо покушали да означимо у најопћијем виду (и о којој ћемо касније говорити), а у вези са једном оригиналном личности која се и издваја и издиже над том стварношћу — настајаше лирика Ђуре Јакшића. Час пркосна, бунтовна, жестока (Ћутите, ћутите!..., Падајте, браћо!..., Отаџбина, Враћар, Ја сам стена, Јан Хус), час фина, смирена, њжна, са грким талогом једног тешког живота и понекад пуна одбојности према свијету и људима (Пут у Горњак, На Липару, Поноћ, Вече, Пијем, Божји дар, Осмех, Орао), а понекад ће се, у једној пјесми (Падајте, браћо!..., Пут у Горњак и друге), обе ове осебине Јакшићеве лирике смјењивати и испреплетати. Јакшић ће, најзад, са три четири примјера сам себе најљепше представити лириком:

Ја сам стена... ал' крвава!...
Испарана гневом, једом,
Заљуљана муком, бедом!...

Иди!... Иди!...
Не дирај ме мразном руком,
Да преживим вечност тужну
На врлетном моме вису,
Где ме чуда и отрови
Злобног света узвисише —
Ал' одклен ћу сам, по вољи,
Стојат... пасти... или вечно
Зла и подлост презирати
Ледним оком горског лава...
Ја сам стена, ал' крвава!...

Ја сам стена

И само дотле, до тог камена,
До тог белема,
Ногом ћеш 'ступит', можда, поганом.
Дрзнеш ли даље?... Чућеш громове
Како тишину земље слободне
Са грмљавином страшног кидају.

Отаџбина

... Поноћ је.
У црном плашту нема богиња;
Слободне душе то је светиња.
То глухо доба, тај црни час —
Ал' какав глас?...

По тамном крилу неме поноћи
Ко грлан талас један једини
Да се по морској ваља пучини,
Лагано хуји, ко да умире,
Ил' да из црне земље извире.
Можда то дуси земљи говоре?
Ил' земља куне своје покорѣ?
Ил' небо, можда, даље путује,
Да моју клетву више не чује?
Па звезде плачу, небо тугује,
Последњи пут се с земљом рукује...
Па зар да неба свету нестане?
Па зар да земљи више не сване?
Зар да остане —
Тама?...

И ход се чује...
Да л' поноћ тако мирно путује?
Ни ваздух тако тихо не гази.
Ко да са оног света долази?
Ил' крадом облак иде навише?
Ил' болник какав тешко уздише?
Ил' анђо мелем с неба доноси?
Ил' оштру косу, да га покоси?
Да љубав не иде?... Да злоба није?...
Можда се краде, да нам попије
И ову једну чашу радости?
Ил', можда, суза иде жалости,
Да нас ороси тужна капљица?
Или нам мртве враћа земљица?

Поноћ

Са далеког пута уморан сам сео,
Не би л' санка нашо, сетан, невесео,
Повило се цвеће, полегла је трава,
Али мене санак давно избегава!
Сила се је мисли врзло по памети...
Много ли сам страдао, кад се срце сети:
Никад добро јутро! Никад добро вече!
Мени ноћца лако никад не протече...
У мислима, тако, уздахно сам јако,
А сузе су текле низ образ полако;
Од груди се мојих вечан огањ створи,
Да у њима душа пре рока изгори!
По големом свету млађан се потуцам —

Што Громовник нисам, да на судбу пуцам?...
Све што ми је било недраго и драго,
Остављат' сам моро равно, подједнако!
Па где сад почивам?... О, да дивна места!
Лепша никад није с уресом невеста!
Извезено цвећем, окићено горам' —
Ја и ово место оставити морам!

Пут у Горњак

Поезија Ђуре Јакшића живо је свједочанство истинске љубави пјесника према народу и његовој слободи. Заставу слободе, коју је развијао у најмлађим годинама, неће напустити до краја живота. Управо због ове своје досљедности и упорности у борби за народна права, Јакшића ће кроз читав живот гонити, пребијати, клеветати, вријеђати, избацити из службе, изгладњавати, премјештати из мјеста у мјесто, оптуживати и изводити пред судове. Он није трпио млакост, пузање и подлост — одлике многих својих савременика — а издају и деспотизам према народу, који је тежио за истинским ослобођењем, Јакшић је оштро шибао. Отуд у Јакшићевој поезији толико муња и громава, пркоса и врелине, побуна, горчине и револта на све што дави народ и слободу. Јакшић је изравно исказивао своје доживљаје и своја осјећања. Управо рођен да истини гледа у очи, ријешен да је испише до краја, усправних кољена, у борбеном ставу и гњевном патосу — упркос свему — све то чини да његова поезија дјелује искрено и упечатљиво као да је данас писана, далеко од сваке извјештачености, заматања и пренемагања. Износи ли он интимни живот у својој лирици, или одређује ли свој однос према народу и домовини — а то су углавном двије компоненте његове поезије — она је увијек искрена, људска, блиска и непосредна. Све те одлике Јакшићеве лирике испитане су, преиспитане и приказиване са разних страна и од многих писаца. Утврдише да је она одраз времена у којем је Јакшић живио, да је у њу уносио своју љубав и своје заносе према животу и народу, као и своје горчине и своја страдања, који распињаху Јакшића као и друге наше писце и пјеснике 19 стољећа. Установише и то да је имао својих криза, ломова и падова, па је

писао пјесме и деспотским владарима и књегињама обреновићевске Србије. Све је то истина, и ми се више нећемо задржавати на предмету његове лирике, него ћемо обратити пажњу Јакшићевој прози којој се ни данас не придаје готово никакав значај.

Због немогућности да сликарским радом зарађује хљеб и да живи у спахијском Банату у којем српско сељаштво види у најбједнијој сиротињи, покрај немца, спахија, фервалтера, ишпана, покрај издајника Срба у великокикиндском дистрикту,⁵ — Јакшића Србија привлачи још својом слободарском, устаничком традицијом, Србија Карађорђа, хајдука Вељка, Станоја Главаша. На ту тему он пише многе пјесме (*Отаџбина*, *Старо доба* и друге), драму *Станоје Главаш*, израђује слику *Смрт Карађорђа* и т. д. Мора да се Јакшић снебивао од чуђења ступивши на тло Србије. Умјесто Србије ослобођене од турског зулума, он се суочава са Србијом под новим зулумом: у систему династије Обреновића. Патријархални поредак у српском селу, који је он иначе идеализовао, почиње да разједа продирање зеленашког капитала, а бирократска и полицијска тиранија — уз пљачку и тлачење широких народних слојева — гуши све што је тада у Србији дисало слободољубљем. Јакшић се диже, устаје, грми гласом карбонара, слободара и осветника против тог стања, и том «црвенаку» званична Србија то неће опростити до краја живота.

Пут Буре Јакшића развија се упоредо са прогресом његова времена. Након сазнања о великој заблуди којој је и сам робовао и борио се на страни реакционарних снага против мађарске револуције 1848, која је у потлаченој и феудалној Мађарској истакла на својој застави идеје Француске револуције из 1789, он ће касније ступити у редове уједињене омладине српске која се формира послје Благовјештанског сабора у Сремским Карловцима 1861. Благовјештански сабор значи сукоб и разлаз двију генерација: оне (реакције) која се мири са стањем ствари и увлачи под скуте монархије, и омладине васпитане у идејама Га-

⁵ »Имали бисмо ми и својих лекара, те каквих вањаних младића, али су господа у нашем дистрикту чудни Срби! Сами своју крв презиру; помажу туђина, подижу га, славе га... а свој рођени пород бацају у блато.«

рибалдија и Мацинија. Светозар Милетић води одлучујућу ријеч у аустријској Војводини. Власти га, због његова слободоумља, затварају и гоне. Бур Јакшића налазимо међу напредним снагама омладине; он с великим интересом прати Милетићеву дјелатност, ватрено га брани и с љубављу апострофира у својим радовима (у сатири *Комадић швајцарског сира* у којој Јакшић карикира и бије негативне појаве друштвене стварности: људе који шпијунирањем, пузањем и самопљувањем раде у своју корист а на пропаст и несрећу ближњега. Сатира Комадић швајцарског сира била је замахнути бич по друштвеном олошу Јакшићева времена.)

Уједињеној омладини српској приступа и Светозар Марковић, књижевник, борац и револуционар. Управо у раздобљу Јакшићева живота у Србији (шездесетих и седамдесетих година) она чини велике кораке напретка и опће културне дјелатности, док, с друге стране, под мамузом деспотских владара обреновићевске династије, она проживљава и тешке дане. Корупција, бескичмењаштво, пудљивост, понижавање и пљачкање српских радних маса, уцјењивање и грабежљивост, бирократски и полицијски терор, хапшења, прогањања и затварања напредних људи (Светозара Марковића, Васе Пелагића), све је то оличавао један силовити и дивљачки поредак који је сурово давио и убијао дух културе, слободе и напретка. Србија је падала у све дубље блато реакције, и хиљаде других несрећа крстарило је овом напаћеном земљом. Али, дизао се и талас свјежих, младих, прогресивних снага против тог немилог друштвеног стања. Светозар Марковић развија врло живу дјелатност. Он преноси из Русије у Србију напредне идеје Чернишевског, Херцена, Бјелинског, Доброљубова и Писарева, обрађује их на свој начин и примјењује у условима Србије заостале, још патријархалне у коју почиње продирати новчана привреда. Марковић је уздрмао многе духове, обухватио омладину, и међу првима Бур Јакшића, који ће отсад бити и књижевни тумач Марковићевих погледа, Јакшић, под његовим утицајем, фиксира социјалне проблеме, обрађује их наивно, невјешто, неуспјело, али их обрађује написавши у том духу пјесме *Шваља*, *Ратар* и *Земља*, док ће Марковићеви књижевни списи *Певање* и *мишљење* и *Реалност у поезији* отворити врата српског реализма осамдесетих и деведе-

сетих година, из којег ће понићи низ познатих српских писаца реалиста и друштвених сатирика: Милован Глишић, Радоје Домановић, Стеван Сремац, Лаза Лазаревић и други.

Вратимо се Јакшићу. Обимно је његово дјело кад се узму у рачун тешке прилике под којима је радио: четири књиге pjesама, приповиједака и три драме (Сеоба Србаља, Јелисавета и Станоје Главаш). Него, апстрахира ли се квантитет, ствар је у чињеници да Ђура Јакшић није пролазио кроз живот повезаних очију. Он је одразио, и то понекад изванредно, великим замахом — у стиху, у приповијести и у драми — много стране друштвене стварности свога времена. Неколико његових pjesама хватају сигурно највећи домет у српској поезији из друге половине XIX стољећа (*Пут у Горњак, На Липару, Поноћ, Отаџбина, Вече, Ја сам стена, Кроз поноћ, На колена! . . . Орао, Калуђери* и друге.)

Јован Скерлић бијаше мишљења да Ђуру Јакшића не треба сматрати приповједачем. То Скерлићево мишљење усвајали су још неки критичари. Скерлићеве констатације само су дјеломично тачне. Истина је да Ђура Јакшић — по свом основном расположењу и погледима романтик — готово све своје приповијетке компоује романтичарски. Он и превише идеализује и кити оно што воли, што му на срцу лежи: потлачене људе (сељаке) и природу. Сукоби у његовим приповијеткама стварно су натегнути, афективни, док се расплети тих сукоба готово редовито закључују у прилог прогоњених, са неизбјежним *»deus ex machina«*. Градећи тако своје приповијетке на једној чисто романтичарској идеализованој основи, Јакшић, човек бременит од животних искуства, немилу изударан суровом друштвеном збиљом, и са врло оштрим даром запажања, он је на махове, у цртању извјесних појава те стварности, прелазио у најчистијег реалисту. Истинољубив, жесток на правди, неутаживи мрзитељ сваког тлачења и пљачке над народом, са структуром једног јаког талента који осјетљиво реагира на друштвена недјела, он није могао а да се реалније не удуби у околину, у неке њене карактере и друштвене институције које је непосредно, из дана у дан, доживљавао у Банату и у Србији. Његови спахије (*Спахија*), немци (*Српско чобанче*), капетани, кметови, сукметине, попови, механције (*Сељаци, Кривосечна механа, Једна ноћ, Бела*

кућица и друге), реализам у сликању администрације по српским селима и варошицама, и реализам патња иначе идеализованих сељака, онда реализам у опису цигана и циганских черги, народног празновјерја, и понекад реализам у давању пејзажа, све су то фрагменти који конкретно живе и који cjеловито предочавају оно што је писац фиксирао у стварности. На примјер, у приповијести *Бела кућица*, у којој је капетан један од главних јунака, ево како Јакшић описује дан суђења:

Канцеларија му је чиста, окречена. По дуваровима беху удешене од белих ласака полице. По њима је капетанов писар сместио сву архиву, сва акта од ослобођења Србије па до четрдесет пете године, управо до дана кад ће се и Милисавјева кривица црним словима забележити, да умножи протокол оних злочина које је у своје срезу за толико година пронашао оштроумни капетан.

То је архива; а другог канцеларијског намештаја није у оно време ни било. Један, дебелим гвозденим обручима окован сандук, на њему велики црн катанац, лежаше у једном мрачном ћошку празне собе које је половина била турским креветом запремљена. Тај кревет беше застрт богато ишараним ћилимима, а унаоколо намештени црвени јастуци, оперважени срмали ширитима . . . Кад је обичан дан, ту седи поред капетана и капетаница и остала породица, а ћата отиде са пет-шест окривљеника и једним пандуром у виноград, па онде надгледа како ће се окопати или орезати.

А кад је дан суђења, четвртак и недеља, онда, наравно, сасвим друкчије изгледа: деца изиђу у авлију, или се скупе око огњишта, па онда гледају како капетаница готови ручак, а капетан скинуо јеменије, па, у белим чарапама у које је капетаница вешто уплела два-три црвена или плава листића, прекрстио ноге, па се послао насред сеџагета и, пуштајући густе димове из чибука, преслушава једног по једног парника. Кадикад се накашље, али тако крупно, да сиромаш парник сав претрне, а на прозорима се залелуја од дима пожутела пенџерлија; дебели трбух, који је чак на прекрштеним ногама нашао ослонаца, само брекће, и треба му по четврт сата док се мало поутиша. Онда извади из силава своју мараму, па, убрисавши зној са чела, окрене се својој бледој сенци, своје мршамове ћатици:

— Јеси ли све побележио? — упита га капетан, а ћата понизним гласом одговори:

— Јесам, господине!

— И онога несрећника из Жупањевца, што је манастирско прасе украо?

— И њега, господине — одговори понизни ћата.

— Добро! . . . Две недеље ће остати овде у хапсу. Треба једанпут и онај кош довршити што сам га још јесенас почео градити, а после, кад то издржи и извуче својих два'естпет, нека кида

истред очију ми!... А оцу Пахомију пиши да ми пошаље једно мезиме и неку мешину вина... Ваљда нисам пао на теме, да се за једно прасе толико мучим?... И пиши му да ће тамо у среду госпођа капетаница са децом доћи да се причести.

— Хоћу, господине!

После тога капетан звоне пандура, пандур уђе гологлав, стане, путећи, насред собе и чека капетанову заповест.

— Има ли ко да чека?

— Неки људи, господине, дошли из Ратковића.

— А јесу ли што за децу понели?

— Не верујем, господине... Сиротиња је!...

— Нек чека!... Кога има још?...

— Један Цинцарин, Грк ли је?... Носи пуно сандуче лекова, мириса и других којекаквих водица...

— Он нек иде капетаници, да избере шта јој треба... А ти, ћато, напиши му писмо да може торбарити по целом срезу.

— Добро, господине... — вели капетанова сенка.

— Други нико није пред вратима?...

— Ту је и кмет-Ралован из Планинца, са још неким људима.

Довели једно момче. Веле да је запалио кућу своје тугору.

— Ту ће бити ћара и за тебе, ћато! Само на протокол пази... Кажу им да улазе...

Пандур изиђе, а уђоше-Планинчани са везаним Милисавом. Поклонили се пред капетаном, лепо се поздравише, па онда сталосе сви дупке, чекајући да капетан почне разговор.

Ђура Јакшић није дао заокружене карактере тих спахија, начелника, капетана, кметова, попова и т. д., нити се они нарочито разликују по својим индивидуалним обиљежјима, нити је открио законе који оличавају класни друштвени поредак и проузрокују биједу и неправду на једној страни, а на другој гомилају богатства у џепове појединаца и омогућују насиља и експлоатацију малих и извлаштених слојева. Ту нема одређене идеје ни одређена идеолошког става. Али, у опису органа власти од каквог кнежева министра до кмета и сукметице има нагомиланог безакоња и пљачке, па су они, у том случају, жива персонификација и типичног и карактеристичног у приликама првобитне акумулације капитала у ондашњој Србији. Отуд у Јакшићевој прози има изванредних заметака критичког реализма. Он је начео многе проблеме које ће касније досљедније реалистички обрађивати српски реалисти из осамдесетих и деведесетих година. Видокруг Јакшићевих посматрања бијаше врло простран. Он је неке болесне појаве свог времена оштро запазио, дао их

умјетнички снажно а износио тако смионо да је чак, у том смислу, пребацио понеког од споменутих реалиста (Лазу Лазаревића, Милована Глишића). Да не би остали само при голим тврдњама, ми ћемо их освијетлити са још једним примјером из Јакшићеве реалистичке прозе. У приповиједи *Кривосечна механа* механџија, Цинцарин (дан такођер са много карактеристичних појединости), најављује долазак попа у механу, који се враћа из града, и ту се онда отпочиње да развија занимљив разговор између попа и кмета. Ево тог дијалога:

— Ал' ево, канда, и попо иде?

Још није кмет ни изговорио, а у механу уђе попа.

— Добро дошао, попо! — рече кмет, рукујући се.

— Ожђелдум, господине попо! — крештао је Цинцарин.

— Па како по Крагујевцу, ха! — запиткивао је кмет радознано. — Има ли што тазе, ново?

— Има доста, кмете Бого. ал' о томе ћемо после... Него ти, Науне, деде, здравља ти, донес-де ми једну грку!... Не знаш, кмете, човек да се угуши на овој врућини... Бога ми, ако скоро не буде кише, тешко да ће што од кукуруза бити.

— Нека је брада на миру, а биће попи свачега у изобиљу!...

— Било би, Богосаве, — одговарао је невесело попа, — 'ма, ево, ни бради не даду мира... Поган ти је ово нараштај, да те Бог сачува!...

(Поп се ту вајка на некакву тужбу коју подигосе против њега, а дијалог се даље овако наставља:)

— Не бој се, попо, — храбрио га је кмет Богосав. — Како наш господин начелник? Можда си тамо у чаршији и њега видео? Де казуј, здравља ти, да ми није што и поручио?

— Видео сам и њега, Богосаве, 'ма некако ми изгледа као да је и он у бризи... А, после — шапћући доладе, — као да се опет министарство мења... Ђути, Богосаве, а то сам баш из његових уста чуо.

— Е!...

— Па као да ће и њега из Крагујевца да премештају... Он се бар нада.

— Е?...

— Ја бих тако по свему рекао... А, ето, ручао сам са једним практикантом у Јоргаћевој механи, па ми он тако казује.

— Е, молим те! — рече зачуђено Богосав. — Тек што смо се упознали!... Једва, ако је двапут у Кривосек и доходио; прво, кад оно мене оклеветаше, а после, кад је са доктором долазио, те су клали убијеног Стевана... Е, е, а баш се лепо прочастисмо!

— А после тужним гласом додале? — Тако је то! Њега ће нови министар преместити, а мене нови начелник!... А бар кмет би требало да је вечита ствар. Ето, попо: зашто београдски торањ стоји на понос и дику свију Београђана... Зато што га нису порушили! Паметни људи, кад нешто пазаре, траже да нешто темељно заувек узму; а власт, која би требала да је вечита, тврда, непроменљива, она се мења сваки час!... Е, јес' чуо, попо, паде ми нешто на памет, од такога посла не може добро бити! Знаш што смо муке имали, док смо изабрали свога човека за посланика на скупштини, па своје људе за сукметице и одборнике, па бирова и пољаке. Све су то наши људи и присталице; а, богме, ако им ја паднем, и они ће гривом о ледину!... Боље је било, док су људи у рабош резали; све беше чистије, а сад ми треба два адвоката и седам богословаца, те ако ме раскрпе!

Сад дође ред на попа да кмета поутеша. Знао му је нарав, те је зато и поискао још две грке. После му је говорио лепо, много и дуго; уверавао га је и о томе како ће се он сам из све снаге заузимати да га у кметству одржи; али Богосав ни у шта више није веровао.

— Кад министарство падне, начелника промене, онда — вели — попо, од мене ни потрошка нема!...

— Још две грке! — искао је наново попа... — — — — —

И сада Јакшић, у развоју приповијетке, црта попа и кмета у најцрњим бојама. И ту нема ничег невјероватног а што попу није кадар учинити. Он је готов на свако недјело: изопијаће једног старца да би старац потписао дуг који није дужан; поп ће опљачкати црквену касу, крађу потворити на другог и неће се покајати чак ни онда кад се дјело открије.

Сви Јакшићеви реалистички моменти (опис припеке у означеној приповиједи и други детаљи) живе иначе у једној опћој романтичарској атмосфери. У својој страсној мржњи на људске и друштвене неподопштине, он жели да их махом уништи, па у духу својих жеља и поступа не водећи рачуна о том да ли је жељом то могуће на пречац постићи у друштвеној стварности. Јакшић дакле не може да изиђе из зачараног круга свог романтичарства: да би зло што прије казнио, он расплет у приповиједи рјешава наивно, неувјерљиво, фатумски. (У Кривосечној механи кмет ненадано умире, иако његова смрт није мотивисана радњом у приповиједи, механицију и попа убија гром у механи, а добро бива награђено.) То је опћа карактеристика готово свију

Јакшићевих приповиједака: снажни реалистички фрагменти utkани у романтичарску радњу љубавне фавуле, са наивним заплетима и расплетима, гдје тлачитељи, израбљивачи и зликовци често страдавају, и то од неке врхунаравне силе која редовито награђује правдом добре, радине и поштене. Јакшић је поетизовао и идеализовао своје сељаке, као што је идеализовао и кућне задруге патријархалног друштва које на његове очи неумитно пропадају и којем пропадању он није могао да спозна разлоге.

Постоје три ствари у којима Јакшић готово досљедно спроводи реалистички метод описивања: сатира *Комадић швајцарског сира* и приповијетке *Попа-Тихомир* и *Спахија*. У њима — као и у фрагментима о којима смо говорили — Јакшић показује сигурну руку реалисте која изравно црта друштвени живот: онај у Банату, као и онај у Србији. Уопће, кад Јакшић остаје на подлози конкретне друштвене стварности, он није ни задихан ни китњаст — како то тврди Јован Скерлић.

Реалистичких фрагмената — од којих смо два навели — могао би се исцитирати велик број. Као што се из примјера види, сви они представљају изврсне образце реалистичке прозе који најављују — и то није претјерана тврдња — реализам прозе споменутих српских реалиста из осамдесетих и деведесетих година. Најзад, чини се, да понеки од њих (Милован Глишић, на примјер: *Глава шећера*) извиру из Јакшићеве прозе и развијају тематику коју је Јакшић фиксирао у низу својих приповиједака. На тлу сеоске стварности, он ће још пружити оштру критику рада ондашњих учитеља, и неће остати само у границама сеоских мотива. Јакшић је такођер обрађивао тематику из првог и другог рата Турске са Србијом. И на том подручју стварности његова проза има изванредних реалистичких мјеста, док је због приповијетке *Рањеник* дошао у неприлику и био тужен чак пријеком суду, искарикиравши у њој Обреновићева генерала Алимчића као дезертера и кицоша.

Све ове напомене у вези са Јакшићевом прозом имају само сврху да подупру чињеницу да су и романтик и реалист живјели у особи Ђуре Јакшића и да многе странице његова приповијетачког рада живе и данас живим животом — послвије осамдесет и више година.

И у пјесмама, и у приповијеткама, и у драмама (пунима поетских мјеста, а иначе без драмских квалитета) Јакшић је, уз већ истицане нездраве појаве, жигосао нарочито свећенство. Он се окомио на свећенике управо начином који изненађује — кад се зна да је био свећенички син — видећи у њима људе који су у непрекидном додиру и савезу са органима власти и богаташима. Изузетак чини само приповијетка *Попа-Тихомир* у којој је, по свој прилици, обрадио лик свога оца. Пјесма *Калуђери* значајан је докуменат Јакшићева гледања на црквени клер:

Гледо сам вам метаније,
Кад варате Бога жива;
Гледо сам вас где се пије,
Где се једе и ужива.

Слушо сам вас кад кунете
Своје стадо, своје верне,
И кад тајни призовете,
Лицемерни, лицемерне!

Гледо сам вас, — не да нисам,
Кад разблудом успламтите;
Гледо сам вас, не да нисам,
Лицемерни, упамтите!

Тако он приказује попове, архимандрите, владике и црквене слуге уопће, само, у драмама, са много дубљим и ширим захватом. Они су — по Јакшићу — све кадри кад је у питању борба против народа. У драми, на примјер, *Јелисавета* владика је у чврстом савезу са кнезом и заједно с њим сарађује у борби против народа. У *Сеоби Србаља* поп је чак отровао храброг жупана да би се докопао вишег чина. Овим редом могао би да се наведе велик број докумената о Јакшићевој неутаживој мржњи против црквене хијерархије спознајући да једним дијелом и они проузрокују тешка недјела ненародне власти, својом дослутничком улогом у друштву.

Бура Јакшић својим схватањем појма народа, човјека, слободе морао је доћи у судар са схватањима друштва које је сурово газило и народ и човјека и слободу. Војујући цио живот за људска права, он, истина, није стигао да идејно одреди, да до краја пречисти свој став према хијерархији друштва — богаташима и

поповима — који гласе и поништавају и нојосновнија људска права, ни да сагледа законе капиталистичког поретка. Он је реагирао по црти свог искреног човјекољубивог осјећаја на друштвена зла, и са свим својим симпатијама, борбом и дјелом служио обесправљенима и погаженима, које неправда најжешће бије. Он није дакле у цијелости открио пут који води ослобођењу друштва и човјека од пљачке и тираније, али је његов романтичарски занос, пун егзалтација и повишена патоса, из поезије све више падао и у прози његових приповиједака прелазео на конкретније, видније, опипљивије податке живота. Јакшић постаје све реалнији, одређенији, сабранији, и биљежи мноштво социјалних запажања, одразивши тако у свом приповједачком дјелу значајне стране друштва у којем је живио. Отуд и приповједачки рад Буре Јакшића представља видну компоненту, па у оцјени епохе, лика и дјела Јакшићева не може а да не добије своје одређено мјесто.

ВЛАДИМИР ПОПОВИЋ

С А Д Р Ж А Ј

Спахија	5
Сирота Банаћанка	23
Кривосечка механа	61
Попа-Тихомир	109
Бела кућица	135
Рањеник	175
Комадић швајцарског сира	195
Ђура Јакшић	203

Уређује одбор

Издавач *Просвјета - Загреб*
Насловна страна *Мајо Бенковић*
Тираж 7.000 примерака
14 штампаних табака
Штампање завршено:
26 IV 1949 у штампарији *Просвјета*,
Загреб, Прерадовићева 21

Цена књизи: 48 Дин.